

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СПІРІДОНОВ МИКОЛА ЮРІЙОВИЧ

УДК 1: 321.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДЕМОКРАТІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН:
ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ**

за спеціальністю 033 – Філософія
галузі знань 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело

М. Ю. Спірідонов

Науковий керівник:
Чорноморденко Іван Васильович
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії
Київського національного університету будівництва і архітектури

АНОТАЦІЯ

Спірідонов М. Ю. Демократія як соціокультурний феномен: загальне та особливе – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю «033 – Філософія». – Київський національний університет будівництва і архітектури Міністерства освіти і науки України, Київ, 2024.

За результатами дослідження демократії крізь призму соціокультурних реалій концептуалізовано положення, відповідно до якого незнання специфіки соціокультурного середовища чи з різних причин неврахування, ігнорування соціокультурного контексту демократичного процесу призводить до такої ситуації наслідки, які є далекими від очікуваних, а інколи й категорично несумісними з ними. Це призводить до ситуації подвійного негативізму: з одного боку, зазнає невдачі конкретно-історичний процес демократизації, з іншого боку, дискредитується ідея демократії в транчасовому вимірі, девальвується її реноме як дієвого інструмента оптимізації всіх сфер суспільної життєдіяльності.

Обґрунтовано причинно-наслідковий зв'язок, згідно з яким досягнення функціональної дієвості демократії передбачає її онтологічний статус невід'ємної складової, атрибута і навіть імперативу культури світоглядної, бо лише в такому разі забезпечується автоматизм дії демократичних норм і процедур на рівні повсякденної спонтанності, латентності, автоматизмів і стереотипів життєдіяльності.

Здійснено змістовне і критеріальне розмежування соціокультурної дійсності на локальні соціокультурні явища і фактори (йдеться про просторовий і здебільшого етнонаціональний формат соціокультурної онтології) та глобальні соціокультурні тенденції, які виокремлюються за часовою, темпоральною, епохальною ознакою – тобто фактично визначають соціокультурну специфіку епохи.

Виявлено значущість такої унікальної функції демократичного процесу, як обмеження влади: саме в цій функції втілюється унікальна специфіка демократії, позаяк будь-який інший тип управління діє за принципом експансії – його метою є сама влада, влада як така, а не обмеження влади.

Концептуалізовано висновок із приводу того, що своєчасне й ефективно реагування на недоліки й зловживання є виразним концептуальним критерієм і своєрідним лакмусовим папірцем, засобом якого можна здійснювати коректне розмежування соціумів за ознакою їх відповідності канонам демократії.

Уточнено аргументаційний вердикт, згідно з яким основною перевагою реалізації моделі партиципаторної демократії є високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її застосування. Широка політична участь постає підставою легітимності як окремих рішень, так і державних інститутів у цілому.

Обґрунтовано висновок про доцільність семантичного і функціонального позиціонування демократії не як кінцевого стану, а як перманентного процесу, в межах якого практично всі недоліки демократії в принципі підлягають коригуванню за умов їх своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на них. На відміну від інших форм правління і суспільно-політичних процесів, демократія спроможна вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних процедур і механізмів.

Доведено значущість адекватного розуміння демократії і явищ демократичної етиології, а саме: якщо з приводу феномена демократії створити неадекватне, тенденційне, демагогічне, популістське і т. п. враження, то індивідуальні й колективні зусилля будуть каналізовані за хибними й контрпродуктивними напрямками, які не мають нічого спільного зі справжніми проблемами, а відтак не можуть у принципі слугувати засобом досягнення мети розв'язання справжніх проблем як самої демократії, так і проблем

суспільства, детермінованих недоліками прикладного застосування теоретичних засновків демократії;

Аргументаційно та ілюстративно виражено тезу, згідно з якою перспективи динамічного поступу демократії перебувають в істотній залежності від фактору демократичної культури як культивування демократичних принципів, цінностей, норм сприйняття реалій суспільної дійсності. На відміну від демократизму зовнішнього, який є формальним, формалізованим, декларативним, наративним, маніфестованим, пропагандивним, меморандумним тощо, демократизм внутрішній є іманентним, автентичним, успадкованим і засвоєним на рівні соціокультурних стереотипів світосприйняття й автоматизмів дій.

Набуло подальшого розвитку концептуальне положення про демократію як не стільки детальне відтворення в суспільному житті певної доктрини, скільки як своєрідну цільову мету та ідеал, до реалізації якого можна наблизитися різними шляхами. У цьому сенсі демократія постає постійним стимулом самовдосконалення суспільства і держави, а не репресивною за своїм змістом схемою чи матрицею, яка застосовується однаково й за однаковими правилами в будь-яких історичних, соціальних і культурних контекстах;

Уточнено аргументаційний підхід, відповідно до якого саме сукупність соціокультурних досвідних даних забезпечує смисло-значеннєве фокусування, істотно детермінуючи, а інколи й визначаючи в найдрібніших деталях уявлення про резонансні явища і події соціальної сфери взагалі та про феномен демократії, його покликання й функціонально-інструментальне призначення зокрема.

На підставі компаративного аналізу з'ясовано, що, попри значну інтенсивність дослідницьких зусиль, скерованих на визначення змістовного інваріанта демократії, досягнення такої мети є малоімовірним з різних причин – насамперед із огляду на змістовну багатоманітність демократії та різнотлумачення з приводу питомого значення кожного зі змістовних

елементів для функціонування системи демократії. Ще однією істотною причиною є принцип розвитку, відповідно до якого з часом уявлення про значущість різних компонентів демократії зазнає змін, перегляду і реструктуризації;

Визначено інструментальну значущість, а в багатьох випадках навіть визначальність деліберативної демократії: саме з процедурними та аргументаційними опціями деліберативної демократії як дискусійної, комунікативної, дорадчої складової демократичної процесуальності пов'язані перспективи зняття поширених у наш час інформаційних «фільтрів» у вигляді тенденційності, суб'єктивізму, міфологізму та неадекватного буттєвим реаліям стереотипізму.

Ключові слова: демократія, соціокультурна дійсність, культурно-цивілізаційні пріоритети, демократичний транзит, демократична культура, причинно-наслідкова зумовленість, функціонально-інструментальний аналіз, ієрархія смислів і значень.

ABTRACT

Spiridonov M. Democracy as a socio-cultural phenomenon: general and specific considerations – *Qualification scientific work on the rights of a manuscript.*

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty «033 – Philosophy». – Kyiv National University of Construction and Architecture of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2024.

According to the results of the study of democracy through the prism of socio-cultural realities, the position is conceptualized according to which ignorance of the specifics of the socio-cultural environment or for various reasons of neglect, ignoring the socio-cultural context of the democratic process dooms such a process to consequences that are far from expected, and sometimes categorically incompatible with them. This leads to a situation of double negativism: on the one hand, the concrete historical process of democratization fails, on the other hand, the idea of democracy in the trans-time dimension is discredited, its reputation as an effective tool for optimizing all spheres of public life is devalued.

The causal relationship is substantiated, according to which the achievement of the functional effectiveness of democracy implies its ontological status as an integral component, attribute and even imperative of worldview culture, because only in this case the automaticity of democratic norms and procedures at the level of everyday spontaneity, latency, automatisms and stereotypes of life is ensured.

A meaningful and criterial distinction of sociocultural reality is made between local sociocultural phenomena and factors (we are talking about the spatial and mostly ethno-national format of sociocultural ontology) and global sociocultural trends, which are distinguished by time, temporal, epochal characteristics – that is, they actually determine the sociocultural specifics of the era.

The significance of such a unique function of the democratic process as the restriction of power is revealed: it is in this function that the unique specificity of democracy is embodied, since any other type of governance operates on the principle

of expansion – its goal is the power itself, power as such, and not the restriction of power.

The conclusion is conceptualized that a timely and effective response to shortcomings and abuses is a distinct conceptual criterion and a kind of litmus test, by means of which it is possible to correctly distinguish societies on the basis of their compliance with the canons of democracy.

The argumentation verdict was clarified, according to which the main advantage of implementing the participatory democracy model is a high level of legitimacy of those decisions that are made subject to its application. Broad political participation is the basis for the legitimacy of both individual decisions and state institutions as a whole.

The conclusion about the expediency of the semantic and functional positioning of democracy not as a final state but as a permanent process, within which practically all the shortcomings of democracy are subject to correction in principle under the conditions of their timely detection and qualified, civically responsible response to them, is substantiated. Unlike other forms of government and socio-political processes, democracy is able to improve itself and effectively solve its problems through its own inherent procedures and mechanisms.

The significance of an adequate understanding of democracy and the phenomena of democratic etiology is proved, namely: if, regarding the phenomenon of democracy, an inadequate, tendentious, demagogic, populist, etc. impression is created, then individual and collective efforts will be channeled along false and counterproductive directions that have nothing to do with real problems, and therefore cannot in principle serve as a means of achieving the goal of solving the real problems of both democracy itself and the problems of society, determined by the shortcomings of the applied application of the theoretical foundations of democracy.

Argumentatively and illustratively, the thesis is expressed that the prospects for the dynamic progress of democracy are significantly dependent on the factor of democratic culture as the cultivation of democratic principles, values, norms of

perception of the realities of social reality. Unlike external democracy, which is formal, formalized, declarative, narrative, manifested, propaganda, memorandum, etc., internal democracy is immanent, authentic, inherited and assimilated at the level of socio-cultural stereotypes of world perception and automatisms of actions.

The conceptual position on democracy has been further developed as not so much a detailed reproduction of a certain doctrine in public life, as a kind of goal and ideal, the implementation of which can be approached in different ways. In this sense, democracy is a constant stimulus for the self-improvement of society and the state, and not a repressive in its content scheme or matrix, which is applied equally and according to the same rules in any historical, social and cultural contexts.

The argumentative approach is clarified, according to which it is the totality of socio-cultural experience that provides semantic-meaningful focusing, significantly determining, and sometimes defining in the smallest details the ideas about resonant phenomena and events of the social sphere in general and about the phenomenon of democracy, its vocation and functional and instrumental purpose in particular.

On the basis of comparative analysis, it was found that, despite the significant intensity of research efforts aimed at determining the meaningful invariant of democracy, the achievement of such a goal is unlikely for various reasons – primarily due to the meaningful diversity of democracy and different interpretations about the specific importance of each of the meaningful elements for the functioning of the democracy system. Another significant reason is the principle of development, according to which, over time, the idea of the significance of the various components of democracy undergoes changes, revision and restructuring.

The instrumental significance, and in many cases even the determinacy of deliberative democracy is determined: it is with the procedural and argumentative options of deliberative democracy as a debatable, communicative, advisory component of democratic proceduralism that the prospects of removing the information «filters» common in our time in the form of tendentiousness,

subjectivism, mythologism and stereotyping inadequate to the existential realities are associated.

Keywords: democracy, socio-cultural reality, cultural and civilizational priorities, democratic transit, democratic culture, causality, functional and instrumental analysis, hierarchy of meanings.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких викладено основні результати дисертації:

1. Спірідонов М. Ю. Демократія: між суб'єктивним ідеалом та об'єктивним фактом / М. Ю. Спірідонов. *Освітній дискурс : збірник наукових праць = Educational discourse : collection of scientific papers* / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація», 2023. Вип. 47 (12). С. 40–52.

(фахове видання України категорії «Б»).

[http://enpuir.npu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/44507/Spiridono
v-40-52.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://enpuir.npu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/44507/Spiridono%20v-40-52.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

2. Спірідонов М. Світоглядні пролегомени демократії. *Вища освіта України*. №4 (2023). С. 108–117. (фахове видання України категорії «Б»).

<https://journals.udu.kyiv.ua/index.php/vou/article/view/214/173>.

3. Спірідонов М. Ю., Чорноморденко І. В. Філософія функціональних основ демократії: делегування та вибір. *Політологічний вісник*, №91 (2023). С. 65–87. (фахове видання України категорії «Б»).

DOI:[10.17721/2415-881x.2023.91.65-87](https://doi.org/10.17721/2415-881x.2023.91.65-87).

[https://www.researchgate.net/publication/376872660
PHILOSOPHY OF T
HE FUNCTIONAL BASICS OF DEMOCRACY DELEGATION AND
_SELECTION](https://www.researchgate.net/publication/376872660_PHILOSOPHY_OF_THE_FUNCTIONAL_BASICS_OF_DEMOCRACY_DELEGATION_AND_SELECTION).

4. Спірідонов, М. Ю. (2024). Демократія як соціокультурний феномен: єдність загального та особливого. *Культурологічний альманах*, (1), 251–258. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.31>.

(фахове видання України категорії «Б»).

<https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/341/320>.

5. Спірідонов М. Ю. Демократія як фактор світопорядкової динаміки. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Вип. 1, 2024. С. 125–133. (фахове видання України категорії «Б»).

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.1.17>.

http://perspektyvy.pdpu.od.ua/1_2024/19.pdf.

6. Taran, G., Chornomordenko, D., Bondarenko, N., Bohatyrov, D., & Spiridonov, M. (2022). The main aspects of teaching in the context of the development of the educational environment and culture at universities. *Revista Tempos E Espaços Em Educação*, 15(34), e17256. <https://doi.org/10.20952/revtee.v15i34.17256> e-ISSN 2358-1425 (Web Of Science).

7. Таран, Г., Чорноморденко, Д., Бондаренко, Н., Богатирьов, Д., Спиридонов, М., & Матвіїв, В. (2023). СУЧАСНІ ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В РАМКАХ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФІНАНСИСТІВ. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 3(50), 468–476. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.50.2023.4073> (Scopus).

*Публікації, в яких здійснено апробацію результатів дисертації
на науково-практичних заходах:*

8. Спірідонов М. Ю. Вибори як важливий елемент філософії демократії. «Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі». *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 10-11 листопада 2023 року) Частина 1. К. : КНУБА, 2023. С. 203–206.

9. Спірідонов М. Ю. Уроки розвитку демократії в Україні. *Сучасна Українська політика: актори, інститути, процеси. Матеріали Всеукраїнської відкритої науково-практичної конференції* (м. Київ, 9-10 листопада 2021 р.). Київ : Університет менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України. С. 26–31.

10. Спірідонов М. Ю., Чорноморденко І. В. Медіапростір України: виклики сьогодення крізь призму наукового дискурсу. *XII Всеукраїнська*

науково-практична конференція «Актуальні питання сучасного соціогуманітарного знання», м. Харків 10-11 грудня 2021 р. С. 13-14.

11. Спірідонов М. Ю., Чорноморденко І. В. *Методологія електронного голосування в Україні у контексті сучасної гуманітаристики. Гуманітарний дискурс у перспективі XXI століття: методологічні засади. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2021 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 79–81.*

12. Спірідонов М. Ю., Чорноморденко І. В. *Філософський аналіз демократії: історія і сьогодення. Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 листопада 2021 року). Частина 1. К. : КНУБА, 2021. С. 150–153.*

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕМОКРАТІЮ	29
1.1. Філософія як засіб світоглядного масштабування демократії	29
1.2. Соціокультурна зумовленість уявлень про демократію	45
1.3. Теоретико-концептуальні витоки соціокультурного дослідницького підходу	58
<i>Висновки до першого розділу</i>	79
РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНА НАВАНТАЖЕНІСТЬ ДЕМОКРАТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ	82
2.1. Демократія як символічна дійсність	82
2.2. Теорія і практика демократії: труднощі визначення золотого стандарту	106
2.3. Світоглядна культура як єдність соціокультурних відмінностей демократії	129
<i>Висновки до другого розділу</i>	149
РОЗДІЛ 3. ВИПРОБОВУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА ВИПРОБОВУВАННЯ ДЕМОКРАТІЄЮ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ СУЧАСНОСТІ	153
3.1. Криза світопорядкових реалій як виклик на адресу демократії	153

3.2. Демократія як філософський текст і інформаційне суспільство як соціокультурний контекст	176
<i>Висновки до третього розділу</i>	206
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	216

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження є значною мірою трансчасовою, притаманною всім часовим періодам і епохам, відколи з'явилися систематизовані та концептуалізовані уявлення демократію як спосіб функціонування суспільного буття і свідомості. В основі цієї неусувної актуальності лежить фактор соціокультурної зумовленості (навантаженості) уявлень про демократію – і йдеться не лише про рівень неспеціалізованої, масової свідомості, вплив на яку інерції соціокультурного стереотипізму не підлягає сумніву, а й про спеціалізований, теоретико-концептуальний рівень, оскільки соціокультурна дійсність здійснює латентний вплив на кожного члена суспільства – безвідносно до того, репрезентантом якого типу свідомості він є.

Іншими словами, специфіка концептуальних підходів ключових теоретиків демократії також істотно зумовлена соціокультурними пріоритетами того середовища, в якому відбувався перебіг їхньої життєдіяльності. Можна стверджувати, що ця концептуалістика так чи інакше, більшою чи меншою мірою, проте обов'язково нав'язана рельєфом смислів та ієрархією значень відповідного соціокультурного середовища.

Зазначена обставина створює низку закономірностей і колізій, які потребують ретельного осмислення – насамперед і в основному засобами соціальної філософії і філософії історії як теоретико-концептуального й методологічного підґрунтя для предметного оперування процесами і явищами, що відбуваються на загальносуспільному рівні та в трансчасовому вимірі. Передовсім ідеться про проблему недосяжності *консенсусного*, а в багатьох випадках навіть *конвенційного* сприйняття фундаментальних принципів і канонів демократії. Така проблема обумовлена соціокультурними відмінностями, що лежить в основі смисло-значенневих різнотлумачень явищ і процесів демократичної етиології.

Наступною за значущістю є проблема змістовних відмінностей трансчасового інваріанту демократії та її конкретно-історичних канонів, концептуальних пріоритетів і преференцій, зумовлених соціокультурною специфікою, яка навіть у межах одного суспільства в різні історичні епохи може відрізнятися в доволі широкому діапазоні. Ще одна дослідницька інтрига полягає в з'ясуванні, наскільки такі змістовні відмінності звужують чи розширюють (за принципом взаємодовнення і взаємопотенціювання) сукупний компендіум смислів і значень демократії.

Зрештою, актуальність теми дисертаційного дослідження є не лише трансчасовою – такі мегатренди сучасності, як постмодерн, глобалізація, неолібералізм і криза світопорядкових реалій, також значною мірою соціокультурно навантажені: вони є, з одного боку, факторами випробування демократії, а з іншого боку, самі випробовуються демократією на функціонально-інструментальну ефективність.

Усі ці аспекти або знаходяться на периферії дослідницької уваги, або, будучи предметом спорадичних досліджень, не мають у своєму активі вагомих теоретико-концептуальних здобутків, тому потребують значних, комплексних і системних зусиль науковців суспільствознавчого профілю загалом, а фахівців у сфері соціальної філософії і філософії історії зокрема й насамперед. Зазначена теоретико-концептуальна й аргументаційна прогалина потребує кваліфікованого, аргументаційно переконливого та ілюстративно виразного заповнення. Принаймні частково на виконання цього покликання скероване дане дисертаційне дослідження.

Джерельну основу дисертаційного дослідження утворюють концептуальні положення та ідейні надбання *культуральної соціології* Джефрі Чарльза Александера, *школи «Анналів»* Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя, Жака ле Гоффа, Жоржа Дюбі, Еманюеля Ле Руа Ладюрі, *соціології знання* Макса Шелера, Карла Мангейма, Фрідріха Тенбрука, Карла Майєра, *феноменології* Едмунда Гуссерля, *феноменологічної соціології* Альфреда Шютца, *теорії логотерапії* Віктора Франкла, *структурної антропології*

Клода Леві-Стросса, *постструктуралізму* П'єра Бурдьє, *герменевтики* Поля Рікера, Георга Гадамера, Кліффорда Гірца, *теорії наративної легітимації знання* Жан-Франсуа Ліотара, *теорії комунікативної дії* Юргена Габермаса, *функціоналістської (аналітичної) парадигми* Роберта Мертона, *теорії соціальної дії та структурного функціоналізму* Талкота Парсонса, *теорії соціального конструктивізму* Пітера Бергера та Томаса Лукмана, *теорії плинної сучасності* Зигмунта Баумана, *теорії прийняття рішень і концепція невизначеності перекладу* Вілларда Куайна, *концепції фундаментального моделювання* Маркса Вартофскі, *комунікативно-функціональної парадигми* Броніслава Малиновського та Романа Якобсона, *концепції просторово-часових умов і передумов будь-яких значень, які стосуються соціогуманітарної сфери* Пітера Фредеріка Стросона, *концепції усвідомлення «чужих свідомостей» та їх відображення в мові* Джона Остіна, *теорії множинних подійних сингулярностей* Жіля Дельоза, *концепції «іронічного лібералізму»* Ричарда Рорті, *гуманістичної соціології* Флоріана Знанецького, *розуміючої соціології* Макса Вебера, Георга Зіммеля та Вільгельма Дільтея, *теорії дихотомії універсальних смислів та локальних значень* Готлоба Фреге, Альфреда Тарського та Майкла Дамміта, *теорії стилів мислення та мисленнєвих колективів* Людвіка Флека, *філософії реалізму* Хіларі Патнема, *антропології* Гельмута Плеснера, *теорії цілеспрямованих систем та ідеалізованого проектування* Рассела Акоффа, Фредеріка Емері, Джейсона Мегідсона та Герберта Едісона, *теорії радикальної інтерпретації* Дональда Девідсона, *концепції мовних ігор* Людвіга Вітгенштейна, *гіпотеза лінгвістичної відносності* Бенджамена Лі Уорфа, *системно-структурної парадигми* Шарля Баллі та Фердинанда де Соссюра, *науково-дослідницької програми* Імре Лакатоса, *епістемі* Мішеля Фуко, *світ-системі* Імануїла Валлерстайна, *теорії епістемологічного (методологічного) анархізму* Пола Фейєрабенда, *теорії практичної (риторичної) аргументації* Стівена Тулміна, *концепція парадигми* Томаса Куна, *теорії символічного інтераціоналізму* Чарльза Кулі, Джорджа Герберта Міда та Герберта Блумера, *концепції*

неочевидності особистісного знання Майкла Поланьї, теорії третього світу Карла Поппера, концепції неухильної розсіяності інформаційного масиву Фрідріха Августа фон Хайєка, семантики можливих світів і концепції контекстуальності поглядів Сола Кріпке, концепції способів творення світів Нельсона Гудмена, теорії соціальних уявлень Сержа Московічі, теорії законів наслідування Габріеля Тарда, психології мас Густава Лебона, закону циркуляції еліт і теорії олігархічних тенденцій Роберта Міхельса, Гаetano Моски та Вільфредо Парето, теорії етнометодології і фонових очікувань Гарольда Гарфінкеля, концепції постдемократії Жака Рансьєра, концепції постсоціального світу Бруно Латура та Карін Кнорр-Цетіни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах таких тем науково-дослідних робіт кафедри «Філософії» КНУБА: «Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі» (дата реєстрації 24.02.2021 р. Обліковий номер 0221U103916. Реєстраційний номер 0121U108850) та «Актуальні проблеми науки, техніки і архітектури» (дата реєстрації 21.03.2024 р. Обліковий номер 0224U002923. Реєстраційний номер 014U002523).

Відповідно до стану сучасних філософських досліджень демократії, загального рівня знань гуманітарних наук щодо становлення уявлень про демократію, а також актуальних проблем у цій сфері та викликів на її адресу **мета дослідження** полягає у визначенні особливостей і закономірностей соціокультурної детермінованості уявлень про демократію.

Досягнення окресленої **мети** здійснюється за рахунок виконання таких **завдань**:

- *увиразнити* пізнавальний потенціал соціокультурного підходу;
- *здійснити* сутнісну демаркацію загального та особливого в питанні змістовності демократії;
- *визначити* теоретико-методологічну доцільність структурування соціокультурної дійсності за епохальною (часовою, темпоральною) ознакою;

- *обґрунтувати* статусну і процесуальну специфіку глобальних та локальних соціокультурних факторів;
- *увиразнити* типологію змістовної і критеріальної взаємодії між локальними соціокультурними середовищами;
- *проаналізувати* ризики ігнорування соціокультурного контексту демократичного процесу;
- *виявити* ключові недоліки соціокультурного підходу як способу смислової демаркації дійсності загалом і сфери демократії зокрема;
- *окреслити* значущість змістовно й критеріально адекватного розуміння демократії;
- *визначити* корелятивну залежність перспективи динамічного поступу демократії від фактору демократичної культури;
- *увиразнити* статус світоглядної культури для потреб функціональної дієвості демократії;
- *проаналізувати* світоглядну й функціональну специфіку демократичного процесу, пов'язану зі спрямованістю на обмеження влади;
- *осмислити* значення своєчасного й ефективного реагування на суспільні недоліки крізь призму критеріїв демократичного суспільства;
- *поглибити* змістовну виразність наслідків для теорії і практики демократії явища популістського спау;
- *визначити* основну функціональну перевагу моделі партиципаторної демократії;
- *увиразнити* значення політичної участі для ідеї демократії;
- *проаналізувати* концептуальні альтернативи демократії як, з одного боку, конкретної доктрини, а з іншого боку, цільової мети й ідеалу, до реалізації яких можна наблизитися різними шляхами;
- *поглибити* змістовну виразність інструментальної значущості деліберативної демократії;
- *визначити* перспективи дослідницьких зусиль, скерованих на визначення змістовного інваріанта демократії;

– *проаналізувати* доцільність концептуального позиціонування демократії не як доктринально визначеного кінцевого стану, а як перманентного процесу втілення демократичних ідеалів.

Об’єктом дослідження є соціокультурна сфера як детермінативний фактор уявлень про демократію.

Предмет дослідження – зумовленість уявлень про демократію особливостями соціокультурної дійсності.

Методологічна основа дослідження. Для потреб виконання поставленої мети і визначених завдань залучено сукупність методів наукового пізнання. Методологічну основу дослідження забезпечує загальнонауковий *діалектичний метод*: він надає можливість дослідити соціокультурну навантаженість уявлень про демократії в єдності протиріч і перспектив їх розв’язання.

Найвищий рівень ефективності дослідження соціокультурної зумовленості уявлень про демократію притаманний методологічним принципам, що забезпечують системне сприйняття предметного поля. Йдеться, зокрема, про: *принцип системності*, завдяки якому формування уявлень про демократію і сфера знань про демократію постає змістовно об’єктивним явищем, що складається із взаємопотенціюючих елементів; *принцип ієрархічності*, який ранжує за критерієм значущості елементи системи; *принцип самоорганізації*, відповідно до якого демократія як динамічна система спроможна відтворювати та вдосконалювати рівень своєї процесуальної та інструментальної організації для потреб забезпечення ефективного функціонування й розвитку.

З метою врахування напрацювань щодо феномена демократії різних сфер гуманітарного знання в дисертації застосовано *міждисциплінарний підхід*. *Метод систематизації* залучено з метою увиразнення факторів і чинників, що визначають особливості й закономірності формування уявлень про демократію. *Функціонально-інструментальний метод* використано з метою увиразнення соціокультурного потенціалу як засобу досягнення мети формування уявлень

про ієрархії смислів і значень явища демократії. *Компаративістський метод* застосовано з метою виявлення інтерпретативної специфіки різних концептуальних та підходів до феноменології демократії. *Культурологічний та діяльнісний підходи* надали можливість розкрити феномен демократії крізь призму соціокультурного генезису. *Метод єдності історичного та логічного* увиразнив зв'язок між соціокультурною дійсністю та її відображенням на рівні уявлень про демократію. *Порівняльно-історичний метод* сприяв розкриттю змістовних ознак демократії, притаманних різним історичним епохам. *Метод каузального аналізу* застосовано з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків демократії, онтологічної динаміки її наслідків і тенденцій. *Проблемний підхід* використано для структурування й ієрархізації теоретико-праксеологічних труднощів осмислення феномена демократії, а також з метою визначення оптимальних способів розв'язання проблемних аспектів. *Метод екстраполяції* залучено задля проведення коректних аналогій на підставі виявлення смислової і значеннєвої спорідненості між стереотипними автоматизмами світосприйняття різних соціокультурних середовищ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні особливостей і закономірностей соціокультурної детермінованості уявлень про демократію – зокрема, в узагальненні архітектоніки проблемних факторів демократії крізь призму соціокультурних реалій і генеруванні теоретико-концептуальних підходів до розв'язання наявних проблем. Змістовний стрижень наукової новизни утворюють наступні положення:

Вперше:

– концептуалізовано положення, відповідно до якого незнання специфіки соціокультурного середовища чи з різних причин неврахування, ігнорування соціокультурного контексту демократичного процесу прирікає такий процес на наслідки, які є далекими від очікуваних, а інколи й категорично несумісними з ними. Це призводить до ситуації подвійного негативізму: з одного боку, зазнає невдачі конкретно-історичний процес демократизації, з іншого боку, дискредитується ідея демократії в

трансчасовому вимірі, девальвується її реноме як дієвого інструмента оптимізації всіх сфер суспільної життєдіяльності;

– обґрунтовано причинно-наслідковий зв'язок, згідно з яким досягнення функціональної дієвості демократії передбачає її онтологічний статус невід'ємної складової, атрибута і навіть імперативу культури світоглядної, бо лише в такому разі забезпечується автоматизм дії демократичних норм і процедур на рівні повсякденної спонтанності, латентності, автоматизмів і стереотипів життєдіяльності;

– здійснено змістовне і критеріальне розмежування соціокультурної дійсності на *локальні* соціокультурні явища і фактори (йдеться про *просторовий* і здебільшого етнонаціональний формат соціокультурної онтології) та *глобальні* соціокультурні тенденції, які виокремлюються за часовою, темпоральною, *епохальною* ознакою – тобто фактично визначають соціокультурну специфіку епохи;

– виявлено значущість такої унікальної функції демократичного процесу, як обмеження влади: саме в цій функції втілюється унікальна специфіка демократії, позаяк будь-який інший тип управління діє за принципом експансії – його метою є сама влада, влада як така, а не обмеження влади;

– концептуалізовано висновок із приводу того, що своєчасне й ефективно реагування на недоліки й зловживання є виразним концептуальним критерієм і своєрідним лакмусовим папірцем, засобом якого можна здійснювати коректне розмежування соціумів за ознакою їх відповідності канонам демократії.

Уточнено:

– аналітичний висновок про сутнісну демаркацію загального та особливого в питанні змістовності демократії: якщо *загальним* у питанні змістовності демократії є її *трансчасовий інваріант*, то сферу *особливого* утворюють *конкретно-історичні функціональні канони, смислові пріоритети і значеннєві преференції*. Фундаментальне значення особливого як

віддзеркалення соціокультурної дійсності полягає в тому, що *особливості соціокультурної дійсності генерують закономірності уявлень про демократію в межах соціокультурного середовища конкретно-історичного формату*;

– концептуальне положення про те, що тенденція «популістського спау» призвела до наділення демократії невластивими їй функціями та інструментальними можливостями. Спекулятивний наратив демократії все більше перетворюється на інструмент інформаційного навіювання і пропагандистського маніпулювання, а наслідки таких процедур є далекими від класичних канонів демократії – тобто від ідеї демократії як влади народу, здійснюваної народом і в інтересах народу;

– аргументаційний вердикт, згідно з яким основною перевагою реалізації моделі партиципаторної демократії є високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її застосування. Широка політична участь постає підставою легітимності як окремих рішень, так і державних інститутів у цілому;

– теоретико-концептуальний пріоритет щодо доцільності семантичного й функціонального позиціонування демократії не як кінцевого стану, а як перманентного процесу, в межах якого практично всі недоліки демократії в принципі підлягають коригуванню за умов їх своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на них;

– статусну і процесуальну специфіку глобальних та локальних соціокультурних факторів, одночасне функціонування яких відбувається в частково автономному і водночас взаємозумовлюючому режимі: якщо глобальна соціокультурна тенденція здійснює істотний детермінативний вплив на всі локальні соціокультурні status quo, то локальні соціокультурні явища справляють значно менш відчутний зворотний вплив на глобальний соціокультурний формат;

– розуміння ключових недоліків соціокультурного підходу як способу смислової демаркації дійсності загалом і сфери демократії зокрема: якщо

перший недолік пов'язаний із фактичним втіленням *суб'єктивізму*, оскільки оперують картинами світу, ієрархіями значущості та істинами, які є частковими, а рівень консенсусу й конвенціоналізму щодо них обмежується онтологічним полем, у межах якого відбувається життєдіяльність відповідної соціокультурної ойкумени, то другий недолік соціокультурного підходу пов'язаний із його *партикулярністю* – різні соціокультурні ойкумени оперують парадигмально різними світоглядними, аксіологічними та іншими лекалами, на додаток навіть у межах формально єдиного соціокультурного середовища можуть існувати субкультурні сегменти, які користуються різними критеріальними, смисловими й значеннєвими лекалами.

Поглиблено:

– теоретико-методологічну важливість структурування соціокультурної дійсності за епохальною (часовою, темпоральною) ознакою: на відміну від класичного (традиційного, узвичаєного, стереотипізованого) розуміння соціокультурної дійсності як продукту етнонаціональних, культурно-цивілізаційних та ментальних впливів, в основі виокремлення соціокультурної дійсності за епохальною ознакою лежить часовий фактор – притаманна кожній історичній епосі соціокультурна своєрідність на рівні світоглядний і аксіологічних автоматизмів, способів і стилів мислення тощо;

– концептуальний засновок, відповідно до якого ефективна життєдіяльність суспільства є неможливою, якщо до участі в цьому процесі не долучаються широкі народні верстви, які шляхом політичної участі обирає для себе, по-перше, загальний напрям суспільного розвитку; по-друге, тих, хто здійснюватиме політичне управління, тобто ту чи іншу політичну еліту, партію тощо. В цьому сенсі демократична ідея є вимогою участі в процесі управління всіх, на кого це управління (влада) поширюється;

– тезу про те, що пізнавальний потенціал соціокультурного підходу тісно пов'язаний із відтворенням світоглядних пріоритетів за історично заданими лекалами, автоматизмами, ментальними схемами, стандартами і стереотипами. До переліку ключових елементів соціокультурної системи

належить: а) знаково-символічна сфера; б) традиції та історична спадкоємність; в) сфера повсякденної спонтанності (стереотипи, автоматизми сприйняття дійсності, альтернатив та ймовірності); г) редукована й рутинізована версія інтелектуальної історії; д) ціннісна ієрархія; ж) латентна світоглядна нормативістика, канони й табу; з) ментальність;

– положення про значущість адекватного розуміння демократії і явищ демократичної етиології, а саме: якщо з приводу феномена демократії створити неадекватне, тенденційне, демагогічне, популістське і т. п. враження, то індивідуальні й колективні зусилля будуть каналізовані за хибними й контрпродуктивними напрямками, які не мають нічого спільного зі справжніми проблемами, а відтак не можуть у принципі слугувати засобом досягнення мети розв'язання справжніх проблем як самої демократії, так і проблем суспільства, детермінованих недоліками прикладного застосування теоретичних засновків демократії;

– тезу, згідно з якою перспективи динамічного поступу демократії перебувають в істотній залежності від фактору демократичної культури як культивування демократичних принципів, цінностей, норм сприйняття реалій суспільної дійсності. На відміну від демократизму зовнішнього, який є формальним, формалізованим, декларативним, наративним, маніфестованим, пропагандивним, меморандумним тощо, демократизм внутрішній є іманентним, автентичним, успадкованим і засвоєним на рівні соціокультурних стереотипів світосприйняття й автоматизмів дій;

– теоретико-концептуальний підхід, згідно з яким змістовна й критеріальна взаємодія між локальними соціокультурними середовищами відбувається за двома моделями: відповідно до першої, середовища взаємодіють безпосередньо на принципах взаємодоповнення, взаємопотенціювання чи взаємопоглинання (як правило, це відбувається у випадку просторового сусідства соціокультурних середовищ та і/або інтенсивного інформаційно-комунікативного обміну між ними); згідно з другою моделлю, комунікування й інтерактивний обмін відбувається за

посередництва глобальної соціокультурної тенденції – тобто спочатку локальні впливи засвоює глобальна тенденція, яка ретранслює її на рівень решти локальних соціокультурних середовищ.

Набуло подальшого розвитку:

– концептуальне положення про демократію як не стільки детальне відтворення в суспільному житті певної доктрини, скільки як своєрідну цільову мету та ідеал, до реалізації якого можна наблизитися різними шляхами. У цьому сенсі демократія постає постійним стимулом самовдосконалення суспільства і держави, а не репресивною за своїм змістом схемою чи матрицею, яка застосовується однаково й за однаковими правилами в будь-яких історичних, соціальних і культурних контекстах;

– аргументаційний підхід, відповідно до якого саме сукупність соціокультурних досвідних даних забезпечує смисло-значеннєве фокусування, істотно детермінуючи, а інколи й визначаючи в найдрібніших деталях уявлення про резонансні явища і події соціальної сфери взагалі та про феномен демократії, його покликання й функціонально-інструментальне призначення зокрема.

– теоретико-концептуальний висновок із приводу того, що попри значну інтенсивність дослідницьких зусиль, скерованих на визначення змістовного інваріанта демократії, досягнення такої мети є малоімовірним з різних причин – насамперед із огляду на змістовну багатоманітність демократії та різнотлумачення з приводу питомого значення кожного зі змістовних елементів для функціонування системи демократії. Ще однією істотною причиною є принцип розвитку, відповідно до якого з часом уявлення про значущість різних компонентів демократії зазнає змін, перегляду і реструктуризації;

– інструментальна значущість, а в багатьох випадках навіть визначальність деліберативної демократії: саме з процедурними та аргументаційними опціями деліберативної демократії як дискусійної, комунікативної, дорадчої складової демократичної процесуальності пов'язані

перспективи зняття поширених у наш час інформаційних «фільтрів» у вигляді тенденційності, суб'єктивізму, міфологізму та неадекватного буттєвим реаліям стереотипізму.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю, новизною і висновками здійсненого дослідження. Зокрема, теоретико-концептуальні положення дисертації слугують світоглядною і методологічною основою для коректного розуміння соціокультурної детермінованості уявлень про демократію. Змістовна квінтесенція виконаного дослідження сприяє систематизації уявлень про демократію, про тісний корелятивний зв'язок між соціокультурною дійсністю та змістовною специфікою розуміння демократії, її інструментальних можливостей та функціонального покликання.

Одержані наукові результати надають сфері знань про соціокультурну детермінованість уявлень про демократію критеріальної виразності та аргументаційної переконливості. Вони придатні для екстраполяції на етиологічно споріднені предметні сфери – тобто їм притаманне універсальне методологічне значення. Висновки дослідження можуть бути використані для подальших наукових досліджень, у навчальних курсах із соціальної філософії та філософії історії, політології, соціології, культурології соціальної психології.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі положення та висновки отримані внаслідок самостійного дослідження, а наукові результати є наслідком самостійної наукової праці, в якій висвітлено власні ідеї та розробки автора, котрі дали змогу виконати поставленні завдання. Робота містить теоретико-концептуальні положення й висновки, сукупність яких генерує вагомий внесок у систематизацію уявлень про демократію як соціокультурний феномен і у визначення соціокультурної детермінованості уявлень про демократію. Основні положення та результати дисертаційної роботи одержані автором особисто, що засвідчується низкою ґрунтовних одноосібних публікацій.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано опубліковано 12 наукових праць, у тому числі: 5 статей у наукових фахових виданнях України категорії «Б»; 2 статті у виданнях, що індексуються наукометричними базами Scopus та Web Of Science; 5 тез наукових доповідей в збірниках матеріалів міжнародних конференцій.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-концептуальні напрацювання за результатами дослідження оприлюднено на таких науково-практичних заходах: Всеукраїнська Конференція політтехнологів (м. Київ 1-2 жовтня 2021 року); Гуманітарний дискурс у перспективі XXI століття: методологічні засади. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці 5-6 листопада 2021 року); Всеукраїнська відкрита науково-практична конференція «Сучасні політичні технології досвід та перспективи реалізації в Україні» (м. Київ 9-10 листопада 2021 року); III Міжнародна науково-практична конференція «Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі» (м. Київ. 12-13 листопада 2021 року); IV Міжнародна науково-практична конференція «Філософія науки, техніки і архітектури в гуманістичному вимірі» (м. Київ. 10-11 листопада 2023 року).

Структура та обсяг дисертаційного дослідження зумовлені сформульованою метою і поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків і списку використаної літератури. Список використаної літератури складається з 310 позицій. Загальний обсяг роботи – 239 сторінок машинописного тексту, з них 215 сторінок становить основний текст.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕМОКРАТІЮ

1.1. Філософія як засіб світоглядного масштабування демократії

З часів завершення Другої світової війни й дотепер демократія безперервно входить до переліку найчастіше вживаних слів у сфері засобів масової інформації і соціогуманітарного знання. Впродовж цього часу було декілька періодів, коли демократія визнавалася словом року: це кінець 1940-х (інерція ейфорії перемоги над нацизмом), середина 1960-х (крах колоніальної системи в Африці) та кінець 1980-х і початок 1990-х (розпад Варшавського договору і незалежнення республік колишнього СРСР). Здавалося б, демократія є чи не найбільш ретельно проаналізованим і аргументаційно висвітленим феноменом, тому намагання проблематизувати й переосмислити її специфіку та причинно-наслідкову зумовленість є недоречним і безперспективним.

Втім, кількісні параметри інформаційної репрезентації не обов'язково корелюють зі змістовною якістю та рефлексійною насиченістю. Як слушно зауважують представники еволюційної психології, інколи інформаційний спам покликаний виконати функцію захисного екрану від необхідності діагностування хронічних проблем і неспроможності запропонувати дієві засоби подолання виявлених недоліків – за принципом: якщо немає недоліків, то й потреби на них реагувати також немає: «Неадекватність інформаційного супроводу демократичної феноменології постає тим ключовим фактором, яким генерує і масштабує проблемність у дослідницькій сфері щодо праксеологічних колізій демократії і їх віддзеркалення на рівні теоретико-концептуальної пропозиційності» [63, с. 42].

З прикрістю доводиться констатувати, що «абсолютна більшість сучасних досліджень демократії вичерпуються вузькоприкладними аспектами, намагаючись надати їм гіпертрофованого, вирішального значення.

Такий підхід недостатньо коректний, оскільки сучасні суспільні практики, які маркуються ідентитетом «демократія», є класичним системним об'єктом, функціонал якого визначається не окремим елементом (навіть якщо він надзвичайно важливий), а холістично, емерджентною і синергетичною взаємодією багатьох елементів» [63, с. 45]. Це означає, що такі дослідницькі підходи є або апіорі неадекватними буттєвим реаліям, або рівень їхньої претензійності обмежений мікросоціальними аспектами.

Зрештою, навіть проти настільки незначних теоретико-аналітичних надбань заперечувати не варто, бо кожен приріст знань, безперечно, кращий, ніж абсолютна відсутність знань. Інша річ, що мікросоціальний та інкрементальний підхід часто позиціонується як комплексний, системний і ледве не рекомендаційна панацея на всі випадки життя. Така інтерпретаційна і статусна невідповідність призводить до вочевидь негативних наслідків: «Якщо з приводу феномена демократії створити неадекватне, тенденційне, демагогічне, популістське і т. п. враження, то індивідуальні й колективні зусилля будуть каналізовані за хибними й контрпродуктивними напрямками, які не мають нічого спільного зі справжніми проблемами, а відтак не можуть у принципі слугувати засобом досягнення мети розв'язання справжніх проблем як самої демократії, так і проблем суспільства, детермінованих недоліками прикладного застосування теоретичних засновків демократії» [63, с. 42]. Найгірше, що такі наслідки є не стільки фактичними (тут-і-тепер), скільки далекосяжними (вірогіднісними), позаяк вони функціонують за накопичувальним принципом і про майбутній негативізм таких наслідків можна лише здогадуватися.

Ще один проблемний напрям адекватного сприйняття явищ і процесів демократичної етиології пов'язаний із дисциплінарним профілем, а саме: абсолютна більшість академічних дослідницьких зусиль демократії припадає на сферу політологічних знань. Об'єктивність і закономірність такої диспропорції не підлягає сумніву, позаяк абсолютна більшість демократичних процесів чи їхніх проблем має виразний політичний контекст і наслідки.

Проблема в іншому: наскільки дослідницький інструментарій політичної науки є релевантним необхідному рівню світоглядних і теоретико-концептуальних узагальнень щодо явищ і процесів, які маркуються терміном «демократичні»?

В цьому сенсі важко спростувати тезу про те, що «з різних причин дослідницькі зусилля предметної сфери демократії ледь не повною мірою перебувають у сфері повноважень соціогуманітарного знання політологічного профілю, а цей дисциплінарний сегмент (за всієї поваги до його репрезентантів) не володіє інструментарієм рефлексії і критичного мислення в тій мірі, в якій цих дослідницьких засобів потребує формат проблемних аспектів демократії і зумовлених ними викликів на адресу суспільства сучасного формату. Лише розвиненому філософському мисленню до снаги впоратися з відповіддю на запитання, в чому полягає ідея демократії як така, якою є ідеальна модель демократії, якими факторами у випадку демократії обумовлена відмінність між ідеальною моделлю та практичними реаліями, чому в різних соціокультурних реаліях ця відмінність є різною, що таке демократична ментальність і чим демократичні цінності відрізняються від цінностей демократії. Без відповідей на такі та подібні запитання неможливо вибудувати коректну смислову й критеріальну призму *предметного розгляду демократії*, а звідси півкроку до висновку про *de facto безпредметність сучасного нарративу на тему демократії*» [67, с. 67].

Одним із ключових атрибутів світоглядного масштабування, здійснюваного філософією, є її функція смислової демаркації предмету мислення. В контексті явища демократії це означає концептуалізацію семантичних і критеріальних меж демократії – тобто окреслення того смисло-значеннєвого компендіуму, який надає необхідні й достатні підстави стверджувати, що в конкретно-історичному випадку йдеться саме про демократію, а не якийсь інший феномен.

У цьому сенсі заслуговує на увагу низка новітніх видань, яка ілюструє різні концептуальні підходи і аргументаційні моделі. Наприклад, Роберт Даль

визначає демократію як поліархію [136]. Його новітня книга оперує двома основними змінними політичної дійсності нашої сучасності: «конкуренцією» (публічне змагання між різними політичними акторами) та «участю». Використовуючи ці змінні, соціальні системи можна класифікувати на підставі того, володіють вони цими якостями більшою чи меншою мірою. Хоча більшість сучасних політичних систем потрапляють у «сіру зону» (вони не є ні досконалою конкуренцією, ні в повній мірі інклюзивністю), Даль вважає, що всі повинні мати за ідейний взірець і цільовий орієнтир ідеальний тип поліархії.

Книга Марка Венмана «Агоністична демократія: установча влада в епоху глобалізації» систематизує перспективи агоністичної демократії в контексті таких атрибутів змагальності, як аргументаційний плюралізм, інформаційна транспарентність і цінності конфлікту [304]. Автор простежує історію цих ідей, виявляючи спадкоємні зв'язки з грецькою античністю та ідейними засновками республіканізму.

У книзі «Радикальна демократія» Дуглас Луміс нагадує, що демократія буквально означає політичний стан, у якому народ (демос) має владу (кратія) [222]. Згідно з твердженням автора, автентична демократія завжди була найрадикальнішою пропозицією – послідовною критикою будь-якого виду централізованої влади. Луміс розмежовує справжню демократію та її збочені втілення (в особі, зокрема, сучасного неолібералізму). Він застерігає від нерозважливості пов'язувати сучасні ринкові відносини і світовий економічний порядок з демократією, зазначаючи, що говорити від імені демократії і бути нею чи хоча б її органічним репрезентантом – не одне й те ж саме.

Принагідно зазначимо, що світоглядні наголоси Дугласа Луміса є контекстуальним продовженням ґрунтовного дослідження професора політології Голдсмітського університету Лондона Джеймса Мартіна, який наголосив на значущості ідеї Шанталь Муфф про потребу концептуального

переосмислення *політичного* як поняття і явища, а також реінтерпретації місійного покликання радикальної демократії [226].

Із цим тематичним спрямуванням перегукується аргументаційний доробок Ханни Арендт, яка в книзі «Обіцянка політики» аналізує латентний і практично неусувний конфлікт між філософією та політикою крізь призму засудження Сократа на смерть його афінськими співгромадянами [92]. Авторка аргументовано доводить, що коли політика постає засобом досягнення мети, яка лежить поза нею, тоді політичні принципи зникають, а натомість під прикриттям «політики» і «демократії» відбувається забезпечення особистих і корпоративних, а не національних і глобальних інтересів.

Книгу Перегріна Ворсторна «Демократія потребує аристократії» на Заході відреконують як «одну з найбільш вибухонебезпечних і гаряче обговорюваних книг» («one of the most explosive and hotly debated books») [310]. Автор презентує оригінальний погляд на походження, еволюцію та загибель аристократії. Він стверджує, що аристократія зробила значний внесок у стабільність і процвітання, і що без неї ми б не мали ні того, ні іншого. На переконання автора, аристократія найбільшою мірою спроможна кинути виклик зарозумілості інтелектуалів згори та емоціям мас знизу, наважитися протистояти підприємницькому імперативу, підняти рівень публічного дискурсу, поставити суспільний інтерес вище приватного, сформуванати волю нації і приборкати її апетити.

Для потреб з'ясування смислу і значення (місії та візії) демократії не втрачає свого концептуального значення фундаментальна праця Джозефа Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія», в якій ретельно й педантично з'ясована значущість демократичного правління і демократичного прийняття рішень узагалі та для капіталізму й соціалізму зокрема [276].

Зазвичай вважається, що представницьке правління не є достеменно демократичним, оскільки воно не дозволяє людям безпосередньо приймати рішення. Але тут, беручи за своє керівництво провокативну точку зору Томаса

Пейна про те, що «завдяки представництву Афіни перевершили б свою власну демократію», Надя Урбінаті в книзі «Репрезентативна демократія: принципи і генеалогія» кидає виклик цій загальноприйнятій тезі, стверджуючи, що політичне представництво заслуговує на те, щоб його розглядали як важливий спосіб демократичного прийняття рішень, а не лише як прагматичний вибір, коли пряма демократія технічно неможлива [298].

Як аргументовано доводить Урбінаті, ідея про те, що представництво несумісне з демократією, впливає із концепції суверенітету, яка ототожнює політику з безпосередньою фізичною присутністю особи, яка приймає рішення, а також із втіленням акту її волі. Насправді ж, як ілюструє на багатьох прикладах авторка, політичне представництво базується на континуумі впливу та влади, який, у свою чергу, обумовлений ідейною сферою та комунікативними зв'язками, що пов'язують суспільство з представницькими інституціями: якщо такий зв'язок прозорий і ефективний, то представницький інструмент так само ефективно репрезентує інтереси народу.

Значення філософії для змістовної демаркації демократії важко переоцінити: «оскільки філософія є сферою знань насамперед про семантичну визначеність, про критерії смислів і їх демаркаційне розмежування, то потреба пролегомен демократії засобом філософського світогляду, рефлексії і компаративістики набуває ознак беззаперечної потреби. Значення філософського інструментарію осмислення явищ і процесів демократичної етиології, істотність того, що Марк Аврелій позначав словосполученням «*vita contemplative*» (тобто *споглядальне життя*) не варто недооцінювати, позаяк саме завдяки такій споглядальності на практиці врешті-решт втілюється можливість критеріальної визначеності і коректного масштабування смислів і значень усієї сукупності феноменів, пов'язаних із демократією, з різнотлумаченнями її теоретико-концептуальних і прикладних альтернатив, із загрозами й викликами на її адресу» [66, с. 115].

За цих обставин «безальтернативних ознак набуває потреба *пролегомен* – міркувань, які забезпечують потребу початкового впорядкування уявлень

про смисли й значення предмета дослідження (в даному разі – демократії). Такі пролегомени перебувають в істотній каузальній залежності від домінуючої системи світоглядних координат, від світоглядної парадигми. Слідувати ж у фарватері певної світоглядної парадигми (системи смислових і значеннєвих координат) – це фактично те саме, що дивитися на світ її очима, тобто сприймати дійсність крізь призму саме цієї критеріальної і пізнавальної оптики. Здебільшого світоглядну потребу дослідницьких процедур ототожнюють з філософією, з філософською інструменталістикою... Актуалізується потреба увиразнення специфіки філософської дослідницької призми взагалі й щодо феномена демократії зокрема й насамперед, щодо соціальної місії демократії, її покликання, прийнятних та бажаних (оптативних) засобів досягнення мети і т. п.» [66, с. 112].

Важливою інструментальною перевагою філософії зокрема і такої субдисципліни, як соціальна філософія та філософія історії зокрема, є дослідницька опція розв'язання *проблеми релевантності* – тобто принципової відповідності чи хоча б порівняльності за сутнісними ознаками різних концептуальних підходів до демократії. Звичайно спроби розв'язання такої проблеми релевантності можуть практикувати представники різних наукових дисциплін, однак лише в розпорядженні репрезентантів філософського профілю є інструментарій належного рівня світоглядного і критеріального масштабування, який дає підстави для забезпечення результатів дослідження належним рівнем переконливості та конвенціоналізму.

Принагідно зазначимо, що в основі більшості наукових теорій лежать угоди (конвенції між ученими), вибір на користь яких регулюється доцільністю, зручністю, «економією мислення» і т. ін., а сутність конвенціоналізму (від лат. *conventio* – угода) в сфері науки була сформульована Чарльзом Пірсом: «Не пізнання істинного саме по собі є правилом досягнення згоди, а навпаки – досягнення згоди є правилом процесу пізнання» [249, с. 116].

Казімеж Айдукевич підкреслював, що відображення світу наукою значною мірою залежить від наявного обсягу знань і стереотипізованих уявлень. На успадкування значного обсягу таких опцій дослідник буквально приречений: він засвоює такий знаннєвий масив як конвенційно погоджений, універсально прийнятний і нормативний, хоча насправді аспект відповідності таких знань істині може викликати чимало сумнівів, застережень і заперечень [85, с. 97-98].

Однією з концептуальних передумов конвенціоналізму вважається теза Анрі Паункаре про те, що одному й тому ж простору можуть адекватно відповідати хоч і принципово різні, проте еквівалентні одна одній геометрії. Це означає, що вибір з-поміж них можна зробити лише на підставі прагматичної чи довільної в своїх засновках угоди, але аж ніяк не аргументаційно переконливої системи критеріальних координат. Анрі Пуанкаре взагалі стверджував, що фундаментальні положення науки мають суто конвенційний характер, а не постають віддзеркаленням якихось істин. Саме конвенційна згода стає на заваді розпаду комунікативно-інтерактивна матриці науки.

Роберт Джон Акерман у книзі «Знання, інструменти та теорія: діалектичний підхід до розуміння науки» зазначає, що теоретичні конструкції істотно опосередковуються сукупністю і рельєфом значущості емпіричних даних та концептуальних засновків, наділених статусом критеріїв і взірців для дослідницького й загально світоглядного орієнтування (смісло-значеннєвої демаркації) і наслідування [81]. Ключова проблема полягає в тому, що з приводу сукупності та ієрархізації емпіричних даних та концептуальних засновків у фаховому середовищі відсутній консенсус, а в багатьох аспектах навіть конвенціоналізм: на практиці це призводить до різнотлумачень і несумісності аргументаційних значень (те, що вважається респектабельним аргументом в одних середовищах, має маргінальний і неістотний статус у середовищах інших).

Як відомо, «спочатку наука означала знання, отримане з фактів, зібраних шляхом безпосереднього спостереження або виведених з фундаментальних принципів, і лише наприкінці XIX століття за наукою закріпився принципово інший сутнісний ідентитет – способу мислення» [61, с. 546]. Йдеться насамперед і в основному про те, що англійською має назву «mapping out logical spaces» – тобто відображення логічних просторів. Причому, таке відображення є *не формальним і рефлекторним, а змістовним і рефлексійним*. Це відображення – достеменно інтелектуальне (якщо інтелект позиціонувати етимологічно – як симбіоз мислення й розуміння).

Тут знову виникають закономірні асоціації з філософським світоглядом, значення якого «є унікальним і безальтернативним: воно пов'язане зі специфікою тримати в полі зору два аспекти, які не до снаги будь-якому іншому типу світогляду і сфері знань. З одного боку, це аспект першопричини, ідеї і апріорного цілепокладання. В Стародавньому Римі така світоглядна спроможність позначалася словосполученням *ab ovo* (буквально – від яйця, а в ширшому значенні – з погляду на апріорне покликання, місію, візію тощо). З іншого боку, філософія оперує світоглядними орієнтирами максимально віддаленого, стратегічного й стратегемного штибу, відштовхуючись від феноменологічного засновку, чим дане явище чи процес можуть бути в принципі, за тих чи інших обставин. І тоді на підставі якщо не бажаного, то, щонайменше, прийнятного буттєвого формату, філософія підштовхує до висновку про необхідність забезпечення необхідних і достатніх умов такого буттєвого формату. З цією світоглядною опцією значною мірою корелює ще одна специфічна світоглядна специфіка філософії – погляд на дійсність крізь призму *sub specie aeternitatis* (себто з позицій вічності)» [66, с. 112].

Актуалізація світоглядного напрямку науки як способу мислення призвела до загострення уваги на адресу а) *algorithmic thinking* (алгоритмічного мислення, мислення алгоритмами); б) наукових та ненаукових форм мислення; в) стилів мислення як віддзеркалення індивідуальної і соціальної зумовленості світосприйняття та пізнання; г) основ

і передумов наукового пізнання: (принципів, картин світу, парадигм, дослідницьких програм тощо).

У фаховому співтоваристві напрацьовано якщо не консенсус, то, щонайменше, конвенційна згода з приводу того, що основними актами наукового мислення є: проблематизація, формування методу, застосування методу до проблеми, що забезпечує її розв'язання, а також оцінка результатів. Змістовними компонентами тут постають проблема, метод і результат. Їх цілісна організація виражається поняттям «спосіб наукового мислення». Причому, якщо метод завжди нейтральний, то проблема не лише припускає, а й передбачає деякий світоглядний, аксіологічний і етичний компонент, оскільки вона стосується екзистенційної контроверсійності індивідуального та суспільного буття.

Потреба репрезентації змістовно-значеннєвих пролегомен демократії засобом філософської рефлексії обумовлена тією обставиною, що «застосування такого дослідницького та інтерпретативного інструментарію сприятиме критеріальній визначеності явищ і процесів за шкалою їхньої відповідності демократичній етиології, ідеальній моделі, канонам, взірцям і еталонам демократії» [66, с. 108].

Як слушно зазначають вітчизняні дослідники, «парадоксальність сучасної доби полягає у тому, що, з одного боку, вплив наукового знання на життя людей значно посилюється, а з іншого – помітно зростає недовіра до нього. Все частіше наукове знання пов'язують із втратою свободи, екологічними небезпеками, порушенням справедливості, погіршенням життя, занепадом моралі тощо» [10, с. 94].

На переконання Ернста Гелнера, чи не ключовою проблемою сучасності є сцієнтистська гіпертрофія можливостей науки, на яку покладаються завдання, котрі вона за жодних умов і обставин виконати неспроможна, а за своєю місією і візією – не повинна. Коли ж наука починає претендувати на розв'язання некогерентних її функціоналу проблем і береться за виконання неприцятаних їй функцій, тоді вона перетворюється на елемент системи

утопічної свідомості й ще гірше – утопічної соціальної практики. За таких умов і обставин вона практично нівелює свою принципову відмінність від міфу, ідеології і пропаганди [174, с. 209].

Книга Лю Чуанга «Сутність і метод: дослідження з філософії науки» містить ґрунтовний аналіз концептуальних викликів і пізнавальних альтернатив у сфері методології науки – зокрема, в питаннях природи, можливостей і обмежень таких методологічних засобів, як теоретизація, ідеалізація і моделювання [216]. Ця праця була логічним і аргументаційним продовженням попереднього дослідницького проекту «Наукове пояснення та методологія науки», в якому висвітлювалася специфіка наукового сприйняття дійсності та евентуальності, а також специфіка формалізації наукового розуміння [182].

У книзі «Розуміння філософії науки» старший викладач філософії Брістольського університету Джеймс Лейдімен досліджує філософські питання, які виникають, коли ми розмірковуємо про природу наукового методу та того знання, шлях до якого метод прокладає [204]. Автор осмислює аспект плідності взаємодії науки та філософії – зокрема, чи може наука відповісти на фундаментальні філософські питання про знання та реальність.

Трактат Рассела Хасана «Яблуко знань: репрезентація філософсько-наукового методу та чистого емпіричного сутнісного міркування» присвячено резонансній проблематиці сучасної епістемології – зокрема, світоглядній проблематизації теорії аксіом, згідно з якою ми повинні починати з самоочевидних принципів, а потім використовувати у покроковому режимі логічний інструментарій із метою увиразнення істини цих аксіом [195].

Саме така світоглядна настанова лежить в основі аналітичної філософії, яка замінює справжні наукові експерименти експериментами уявними, покликаними замінити чуттєве сприйняття інтуїцією, руйнуючи в такий спосіб класичну наукову традицію імперативності жорстких наукових експериментів як ключового інструменту пізнання істини. Як наполягає автор, замість аксіом ми повинні покладатися на чуттєвий досвід, наукові експерименти та

емпіричні дані, щоб сформувавши фундаментальну основу, на якій можна вибудувати необхідний аналіз, структурувати логіку та генерувати знання.

Двома ключовими ідеями книги Р. Хасана є філософський науковий метод, який означає використання наукових експериментів для відповіді на філософські запитання, і чисте емпіричне сутнісне міркування, яке досягає цільового орієнтиру знання, використовуючи сутнісні ознаки сприйнятого об'єкта як основу для універсалізації емпіричних даних. Цю тезу повністю поділяє Мішель Ньюхарт, у книзі якої «Розуміння методів дослідження» окрім іншого міститься детальний огляд усіх важливих концепцій, які традиційно розглядаються як у класичних, так і в посткласичних (некласичних) підходах до методології дослідження [240].

Наприкінці ХХ століття чимало представників інтелектуального співтовариства прийняли радикальний релятивізм щодо знання загалом і наукового знання зокрема. З цього приводу Леррі Лаудан у книзі «Наука та релятивізм: деякі ключові суперечки у філософії науки» здійснює критику когнітивного релятивізму та ґрунтовний аналіз основних проблем філософії знання [213].

Цей аспект переконливо висвітлив Мартін Савранскі у резонансній статті «Проблематизація проблемного. Теорія, культура та суспільство» [274]. Значення цієї праці важко переоцінити для всієї сучасної гуманітаристики і сфери знань про демократію зокрема й насамперед, адже автор аргументовано викриває недолік абсолютної більшості сьогочасних досліджень – намір максимально зберегти зону комфорту в спосіб заплющування очей на реальні проблеми, а тим більше – на ієрархії проблем і на потребу їх пріоритетного розв'язання.

Відповідно до закону Кіддліна, чітке формулювання сутності проблеми, рівнозначне її розв'язанню наполовину. Тому пріоритетного значення набуває розлогий діапазон контекстуальних аспектів: а) проблема як форма наукового пізнання; б) проблеми, принципи і методи наукової діяльності; в) проблема

епістемологічного релятивізму; г) теоретико-праксеологічні труднощі й перешкоди як рушійні сили розвитку науки і т. п.

Намагання уникати проблемних аспектів у соціогуманітарних дослідження можна не виправдати, але значною мірою пояснити труднощами зі змістовним наповненням базового концепту *соціальність*: іншими словами, якими є (мають бути) дефінітивні параметри соціальності? Де і чому саме там знаходиться смислова й критеріальна межа соціальності? Де соціальності ще нема, де і внаслідок чого вона з'являється, а де – вже зникає чи трансформується в щось на кшталт *постсоціальності* (йдеться про концептуалістику Бруно Латура, Карін Кнорр-Цетіні та інших прихильників ідеї *постсоціального світу*)?

Професор соціальної та політичної теорії на кафедрі політичних і соціальних наук Європейського університетського інституту (Флоренція) Пітер Вагнер реінтерпретує значну частину глосарію сучасного суспільствознавства і реінтерпретує поняття суспільства, культури та державного устрою, які в наш час постмодерністи здебільшого відкидають як змістовно фантомні [300].

У книзі «Переформатовуючи соціальне» Бруно Латур слушно зауважив, що в наш час термін «соціальний» вживається так, ніби воно описує тип матеріалу – подібно до прикметників «дерев'яний» чи «сталевий»: нині практично неможливо аргументовано довести, які складові достеменно утворюють соціальну сферу, а які несумісні із соціальним чи є антиподами соціального [210]. За таких обставин Латур наполягає на необхідності ретельного переосмислення того, що в різних варіаціях зібрано під смисловою парасолькою суспільства. Цей підхід відрекомендується автором книги «соціологією асоціацій».

Між іншим, така епістемологічна криза не є винятковим надбанням нашої сучасності, адже ще Мартін Гайдеггер пропонував узагалі відмовитися від оперування поняттям *соціальність* як змістовно аморфним і неприпустимо багатозначним. Натомість він наполягав на необхідності взяти на озброєння

термін «повсякденне-буття-разом-з-іншими». Однак пропозиційна лігатура Гайдегера більшістю дослідницького середовища вважалася надто екстравагантною і обтяжливою, тому запропонована заміна так і не була легітимізована. Це, так би мовити, з одного боку, а з іншого, – зовсім не факт, що до *повсякденного-буття-разом-з-іншими* було б менше запитань, ніж до надміру релятивної *соціальності*, тому доцільність заміни є тим більше сумнівною.

А от у чому щодо соціалізації відсутні різнотлумачення, так це в тому, що, оперуючи позаособовими та надсуб'єктними статусами, вона так чи інакше передбачає латентну пристосованську мімікрію людини як об'єкта соціалізації. Жак Лакан пов'язував це з «інстанцією (ефектом) дзеркала», роль якого для кожної людини виконує реакція суспільства на дії і наміри людини. Така реакція виконує функцію своєрідного дзеркала, відображення в якому слугує регулятивом, підказкою, натяком, спонукою і т. п. для кожного з нас. Звичайно, вибір на користь певної поведінкової альтернативи завжди залишається за індивідом, але, як доводить практика, абсолютне ігнорування «нормативістики дзеркала» неможливе в принципі з огляду на майже автоматичні соціальні санкції.

Показовою ілюстрацією може слугувати той факт, що в часи античності аутизм позиціонувався як відстороненість від життя поліса. Така поведінка розглядалася еллінами як *соціальна патологія*, а словом «ідіот» (від давньогрецьк. – «приватна особа») греки позначали людину, яка живе відсторонено від суспільного життя, не бере участі в загальних зборах громадян поліса та інших формах демократичного управління.

Принагідно зазначимо, що Я. Буркхардт узагалі наполягав на тому, що *індивід* спроможний усвідомити себе лише за посередництва надіндивідуальних явищ і категорій – як частини сім'ї, колективу, народу, людства. Ця особливість категорично стає на заваді особистісній повноцінності, унеможливаючи особистісний суверенітет не лише апостеріорі, а й апріорі.

На противагу Мартіну Гайдеггеру Макс Шелер наполягав, що *реальність суспільства – це та єдина реальність, яка не підлягає сумніву*. З позицією Шелера значною мірою солідаризувався Еміль Дюркгейм: він зауважив, що ніхто цілеспрямовано не створює суспільство, а всі застають його «вже готовим до вжитку». В онтологічному сенсі *соціальне* утверджується не лише як реальність особливого гатунку (йдеться про консенсусне чи хоча б конвенційне визнання «соціальних фактів», «соціальних полів», «соціальних систем» тощо) – воно канонізувалося як верховна реальність (контівське «Суспільство як Вища Істота»).

Цей *привілейований онтологічний статус* соціального конвертувався в *привілейований епістемологічний статус*, втілений у вердиктах на кшталт «у ньому не можна засумніватися», «через нього треба пояснювати» й т. п.). Однак на тлі всієї цієї статусної преміальності залишаються в силі чимало запитань щодо суспільства як реальності, а саме: які критерії і ознаки дають підстави стверджувати, що наше сприйняття суспільства є реальним – тобто адекватним і автентичним його сутнісним, причинно-наслідковим і внутрішньо-логічним ознакам?

У 1887 році у книзі «Теорія соціалізації» Е. Гідденс уперше застосував термін *соціалізація*. Сутність соціалізації полягає в єдності пристосування і адаптації: якщо пристосування (соціальна адаптація) є процесом і результатом зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища (Ж. Піаже, Р. Мертон), а адаптація – процесом і результатом перетворення індивіда на соціальну істоту, то соціалізація – це інтерналізація: засвоєння норм, цінностей і зразків поведінки. У цілому дослідники сходяться на думці, що соціалізація передбачає прийняття моделей, існуючих у суспільстві «уподібнення моделі» (А. Бандура), «приміряння на себе ролі «Іншого» (Дж. Мід), а також «засвоєння і відсторонення соціального досвіду» (І. Кон).

В структурі соціалізації виокремлюють суспільні норми і правила, вимоги і мотиваційні настанови. Взаємодіючи з різними факторами, соціалізація відбувається за допомогою низки механізмів. Існують різні

підходи до розгляду механізмів соціалізації: приміром, якщо Г. Тард вважав основним з них наслідування, то У. Бронфенбренер механізмом соціалізації вважає здатність людини пристосовуватися до зовнішніх умов і обставин.

Аналізуючи неухильність соціалізації, Е. Дюркгейм вважав, що суспільство може вижити лише тоді, коли між його членами існує значний ступінь однорідності. Тому воно прагне сформувати людину «за своїм зразком». Погляди Е. Дюркгейма багато в чому стали підставою для розробленої Т. Парсонсом теорії інтеграції індивіда в соціальну систему: Парсонс виходив із тих міркувань, що іманентна місія соціалізації полягає в забезпечення лояльності та відданості соціокультурному середовищу, в межах якого відбувається життєдіяльність індивіда. Він визначав соціалізацію як «інтерналізацію культури суспільства», як «засвоєння реквізитів орієнтації для задовільного функціонування в певній ролі». На першому етапі індивід формує певне уявлення про світ довкола нього (фаза екстерналізації), на другому етапі він об'єктивує такий схематизм за допомогою насамперед інституціалізації, а на третьому етапі об'єктивовані уявлення піддаються механізму інтерналізації, тобто вкорінюються в життєдіяльнісних автоматизмах людини в процесі соціалізації.

Важливим генеалогічним першопоштовхом і водночас дієвим інструментом соціалізації є популярний у соціології і в середовищі фахівців у сфері політичних технологій «закон 5%». Його принцип дії полягає в наступному: якщо 5% відсотків представників будь-якої соціальної спільноти здійснюють одночасно певну дію, то решта (95%) починає цю дію інерційно повторювати. Наприклад, якщо налякати і змусити тікати 5% табуна коней, то решта коні також зірвуться з місця й помчать у тому ж напрямі; якщо 5% світлячків випадково синхронно спалахнуть, то спрацює принцип доміно – спалахнуть усі інші. Ця особливість повною мірою поширюється і на людей – зокрема, англійські вчені поставили експеримент: у просторі залу запросили людей і запропонували їм «переміщатися, як завгодно» (при цьому деякі з членів експерименту отримали чітко визначене завдання: коли і як саме

рухатися). За результатами експерименту було доведено: 5% осіб, які синхронно переміщалися, мимоволі змусили решту групи рухатися в тому ж напрямі.

У резонансній новітній книзі «Соціалізація (ключові концепти)» професор-дослідник Національного центру наукових досліджень (CNRS) і колишній президент Французької соціологічної асоціації Мюріель Дармон намагається відповісти на запитання, як суспільство формує і трансформує індивідів? [139]. Здавалося б, таке запитання є тривіальним, а відповідь на нього спроможний сформулювати навіть школяр початкових класів загальноосвітньої школи, однак не все так просто, як може здатися на перший погляд: соціалізація постає складним, комплексним і системним процесом, у межах якого на принципах взаємопотенціювання взаємодіють чимало факторів, ключовими з яких є ті, що визначають закономірності мислення і дій соціальних індивідів. Позиціонуючи соціалізацію процесом, який триває впродовж усього життя індивіда, автор аналізує принципи дії механізмів, за допомогою яких соціальний світ забезпечує формування («форматування») індивіда за власними смисловими (сенсожиттєвими) та цільовими (телеологічними) лекалами.

У кожному разі доводиться констатувати, що соціальна складова постає зовнішньою і детермінованою, а індивідуальність – внутрішньою, інтеріоризованою індивідуальністю людини та її соціальної сутності. Що ж стосується *поняття соціальність*, то до його основних характерологічних ознак можна віднести схильність (чи пак – спроможність) до співіснування й спільної життєдіяльності, а також здатність до взаємодії з іншими людьми та соціальним світом загалом.

1.2. Соціокультурна зумовленість уявлень про демократію

Істотна специфічна ознака кожного соціокультурного середовища полягає в тому, що воно формує відносно автономний світоглядний, ідейний,

аксіологічний, деонтологічний, символічний та інший фон світосприйняття. Оскільки епістемологічні алгоритми такого середовища стереотипно закріплені в його межах як «самоочевидні», то, з огляду на таку «аксіоматичність», вони не потребують ні доведення, ні спростування. Натомість будь-яка інша ідея, концепція і аксіологічний наголос, який не входить до когорти соціокультурних алгоритмів, мають лише вірогіднісний, гіпотетичний статус, тому змушені пройти крізь горнило компаративного аналізу, причинно-наслідкових зв'язків та інтерпретаційних протистоянь, щоб отримати місце в ієрархії аргументаційної значущості світосприйняття кожного соціокультурного середовища.

Це дає необхідні й достатні підстави констатувати істотність соціокультурного детермінізму, втіленого в інструментальних опціях соціокультурного дослідницького підходу (за наполяганням деяких дослідників – навіть парадигмального повороту), який у знятому вигляді констатує онтологічну істотність подвійного впливу – як суспільства на культуру, так і культури на суспільство.

Карін Кнорр-Цетіна аргументовано доводить, що соціокультурні середовища – це де-факто паралельні світи, критерії і системи релевантності яких істотно відрізняються одна від одної, а представники різних соціокультурних середовищ послуговуються різними (почасти несумісними) смисловими лекалами, критеріальними маркерами, стереотипними сітками світосприйняття й топографічними картами дериватів [121; 202].

Ігнорування цієї особливості й водночас закономірності призводить до багатьох непорозумінь, некоректних висновків і неефективних пропозицій, які аналогічні узагальненням у стилі не наукової медіани, а анекдотичної «середньої температури по палаті». Наведена епістемологічна, гносеологічна і когнітивна специфіка соціокультурного середовища визначає потребу соціокультурної моделі інтерпретації, соціокультурної парадигми як дослідницької призми, критеріального орієнтиру й онтологічної детермінанти адекватного, коректного оперування суспільною дійсністю.

Зрозуміло, що явища і процеси демократичної етиології як невід'ємної складової суспільної дійсності сучасного ґатунку також опиняються в полі зору дослідницької призми соціокультурного підходу. Насамперед слід узяти до уваги, що «сучасні уявлення про демократію утворюють симбіотичну єдність змістовних інтегралів та диференціалів: інтеграли віддзеркалюють загальне, універсальне й конвенційно погоджене в розумінні демократії; натомість диференціали постають утіленням особливого, специфічного, притаманного окремим ареалом суспільної свідомості. Гіпотетично можна абстрагуватися від диференціалів уявлень про демократію, забезпечивши в такий спосіб досягнення мети змістовної єдності розуміння демократії» [64, с. 257].

А втім, «на практиці така мета практично недосяжна, а крім того вона ще й сумнівна з міркувань прагматизму: *по-перше*, значну частину змістовних диференціалів утворюють концептуальні альтернативи демократії, які володіють приблизно однаковим рівнем аргументаційної переконливості, тому легітимація статусу однієї з альтернатив автоматично означатиме неканонічний і апокрифічний статус іншої альтернативи, а це призведе до неухильних запитань, на які практично неможливо сформулювати переконливі відповіді; *по-друге*, іншу частину змістовних диференціалів демократії утворює силове поле смислових ієрархій кожної історичної епохи і соціокультурного середовища» [64, с. 257].

Необхідність урахування цього контексту значущої реальності пояснюється тим, що кожне соціокультурне середовище генерує власні смислові, значеннєві й критеріальні ієрархії за найрізноманітнішим профілем – світоглядним, аксіологічним, етичним тощо. Шкала значущості таких ієрархій на рівні різних соціокультурних середовищ може настільки відрізнятися, що доводиться констатувати несумісність одна одній. Ці виклики соціокультурної несумісності призводять до того, що універсальний і трансісторичний еквівалент (золотий стандарт) у таких соціально чутливих

аспектах, як демократія, справедливість, етика і т. п. виявляється практично недосяжною метою.

Попри значну інтенсивність дослідницьких зусиль, скерованих на визначення змістовного інваріанта демократії, досягнення такої мети є малоімовірним з різних причин – насамперед із огляду на змістовну багатоманітність демократії та різнотлумачення з приводу питомого значення кожного зі змістовних елементів для функціонування системи демократії. Ще однією істотною причиною є принцип розвитку, відповідно до якого з часом уявлення про значущість різних компонентів демократії зазнає змін, перегляду і реструктуризації. Така особливість і водночас закономірність еволюціонування уявлень про демократію призводить до того, що навіть у межах одного суспільства, взятого в різних історичних розрізах, тлумачення тих чи інших опцій демократії може коливатися в доволі широкому діапазоні смислів і значень.

Проблематичність досягнення мети визначення змістовного інваріанту демократії обумовлена не лише причиною, пов'язаною з принципом розвитку: існує ще одна вагома причина – кожна соціокультурна ойкумена генерує власну, лише їй притаманну модальність та ієрархію смислів і значень. Якщо причину історичної динаміки й принципу розвитку можна коректно відрекомендувати вертикальним диференціалом уявлень про демократію, то причина соціокультурної специфіки постає втіленням конкретно-історичної статичності і горизонтального диференціала уявлень про демократію.

Власне, істотним недоліком сучасного академічного дискурсу є якраз низька залученість соціокультурних семантичних диференціалів для потреб інтерпретативних моделей. Соціокультурний і конкретно-історичний диференціал розуміння демократії є тією даністю, з якою неможливо не рахуватися. Точніше, не рахуватися з нею в принципі можна, однак це автоматично призведе до істотної збитків розуміння специфіки тлумачення абсолютної більшості «pro et contra» демократії, притаманної конкретно-історичному соціокультурному середовищу.

Науковці «звикли до академічного формату розуміння демократії і концептуалізації знань про демократію, тому вважають таке джерело знань авторитетним і практично безальтернативним. Однак існує величезний масив уявлень про демократію, який хоч і не відповідає таким канонам наукового типу знання, як аподиктичність, верифікованість і дискурсивність, проте володіє низкою власних переваг – зокрема, є гармонійним у своїй синкретичності, комплексним і навіть більш системним, ніж наукова концептуалістика вузького профілю. В даному разі йдеться про соціокультурний формат уявлень про демократію, про її переваги та недоліки, про визначальність та неістотність різних ознак і опцій демократії» [64, с. 251].

Власне, «істотним недоліком сучасного академічного дискурсу є якраз низька залученість соціокультурних семантичних диференціалів для потреб інтерпретативних моделей. І це попри консенсусну згоду з приводу а) світоглядної підпорядкованості соціокультурним реаліям суспільних практик і їх теоретико-концептуального забезпечення; б) навантаженості способів і стилів мислення соціокультурними «pro et contra», їх зумовленості й детермінованості соціокультурними тенденціями, пріоритетами і преференціями; в) вердикту, відповідно до якого *уявлення про реальність* є значною мірою **соціокультурним конструктом** – причому, це стосується будь-якої реальності, а реальність предметної сфери демократії не є винятком із цього загального правила» [64, с. 254].

Якщо демократію подати у вигляді своєрідного соціально-філософського *тексту*, то соціокультурна специфіка постає її значущим *контекстом*. Із цього приводу З. Самчук зазначає: «В суспільній сфері явища і події розгортаються під впливом не лише певної внутрішньої логіки, а й зовнішніх впливів – зокрема суб'єктного та контекстуального. Якщо суб'єктний вплив відображає прагнення соціальних суб'єктів досягати під егідою суспільних явищ і процесів власної (індивідуальної, корпоративної, партійної тощо) мети, то контекстуальний вплив обумовлений ідейною,

аксіологічною, соціокультурною і т. п. навантаженістю будь-якого конкретно-історичного status quo» [57, с. 235].

Змістовні відмінності уявлень про демократію значною мірою зумовлені соціокультурною специфікою – навіть у межах одного суспільства може різнитися в доволі широкому діапазоні в різні історичні епохи). Соціокультурні фактори лежать в основі значної частини різнотлумачень явищ і процесів демократичної етиології. А «оскільки уявленням про демократію притаманна істотна соціокультурна навантаженість, то, відповідно, канони й нормативи демократії різних соціокультурних середовищ можуть істотно відрізнятись. Ця особливість містить ще одне проблемне відгалуження: якщо розуміння демократії об'єктивно, закономірно й навіть неухильно коливається в широкому діапазоні змістовних, критеріальних, нормативних, аксіологічних та інших значень залежно від соціокультурної специфіки конкретного соціального середовища, то виникають сумніви щодо доцільності концептуалізації універсального смислового й значеннєвого інваріанта демократії, оскільки він автоматично набуває курйозного статусу, постаючи чимось на кшталт «середньої температури по палаті», яка цілком може не віддзеркалювати фактичних температурних реалій жодного з пацієнтів, а тому й не може вважатися коректним фактором як діагностики, так і лікування хвороби» [64, с. 255-256].

Саме соціокультурні фактори лежать в основі більшості різнотлумачень явищ і процесів демократичної етиології. А те, що багатьма дослідниками позиціонується ледве не як закон природи чи імператив соціальної дійсності, насправді є лише соціокультурною умовністю – чимось на кшталт етикету чи формули ввічливості, які можуть істотно відрізнятись навіть у межах одного суспільства: різним корпоративним складовим формально єдиного суспільства можуть бути притаманні несумісні умовності.

Коректне й ефективне оперування проблематикою соціокультурної навантаженості уявлень про демократію можливе лише за умови застосування когерентного дослідницького інструментарію – зокрема й насамперед

соціокультурного підходу. В контексті сучасних тенденцій міждисциплінарності та полідисциплінарності соціокультурний підхід набув статусу методологічної основи досліджень, а також важливого пізнавального та інтерпретативного інструменту. Особливу роль як середовище смислів і значень соціокультурний підхід відіграє в суспільних науках, формуючи соціокультурні моделі аргументації найбільш резонансних і контроверсійних явищ і процесів.

Слід зазначити, що «важливою специфічною ознакою соціокультурного формату сприйняття демократії є рутинізований статус таких уявлень: оскільки вони формуються на підставі тривалого накопичення знань із різних сфер життєдіяльності, то для носіїв цих уявлень вони є «очевидними», а значить такими, що не потребують аргументаційного забезпечення і верифікаційних процедур, які є типовими для наукового типу знання. Хоча такий тип уявлень про демократію, розуміння демократії і знань про демократію не відповідає канонам наукового знання, він не повинен ігноруватися дослідницьким середовищем – зокрема й насамперед суспільного і гуманітарного профілю» [64, с. 251].

Соціокультурний підхід не є концептуальним антиподом формаційного та інституційного і не ототожнюється з цивілізаційним, хоча спроби такого позиціонування не припиняються впродовж тривалого часу, а зумовлені вони здебільшого бажанням увиразнити інструментальні відмінності дослідницьких можливостей – і не більше. З цього приводу О. Михайлюк зазначає: «Соціокультурний підхід не протиставляється формаційному і не ототожнюється з цивілізаційним, а охоплює основи обох цих найважливіших зрізів історичного процесу, а також похідне від них. Його специфічною рисою є універсалізм, що дозволяє розглянути культурні, політичні, господарські та інші елементи суспільного цілого» [47, с. 12].

Зрештою, соціокультурна навантаженість значною мірою і в багатьох предметних аспектах притаманна й науковій епістемології: вона є атрибутивною ознакою наукового типу знань у тому сенсі, що кожна наукова

концепція і теорія істотно зумовлені соціокультурною контекстуальністю. Така соціокультурна навантаженість здійснює істотний вплив на специфіку сприйняття найрізноманітніших аспектів дійсності – зокрема, наукових методів, які в межах різних соціокультурних середовищ можуть мати різний індекс популярності (запитаності) та ефективності.

Цей аспект переконливо висвітлила О. Слюсаренко: «Кожна наукова концепція і теорія істотно зумовлені (а інколи й детерміновані в найдрібніших деталях) соціокультурною контекстуальністю. Людвік Флек також обґрунтував ідею мисленнєвих колективів як «особливого носія» наукової думки. На противагу усталеному уявленню про те, що факти відкривають шляхом належного спостереження за природною реальністю, він аргументовано довів, що факти не стільки *відкриваються*, скільки **«навіюються домінуючою соціальною конструкцією»**: суспільство канонізує в статусі факту ту емпіричну опцію, яку волюнтаристськи забажає» [61, с. 546]. Йдеться, зокрема, аргументоване спростування Людвіком Флеком у книзі «Генезис і розвиток наукового факту» поширене навіть в академічних колах уявлення про завищений аргументаційний статус наукових фактів [164].

У книзі «Епістемічний авторитет: теорія довіри, авторитету та автономії у вірі» Ліндп Трінкаус наводить ґрунтовну аргументацію з приводу того, що саме епістемічна та емоційна довіра до себе спонукає нас довіряти іншим [290]. Така довіра має своєю передумовою соціокультурну звичність (спорідненість) *стилю мислення* як специфічного способу генерування, структурування, ієрархізації знання за критерієм значущості, важливості й визначальності.

Зазначена особливість перекидає асоціативний місток до *теорії стилів мислення та мисленнєвих колективів* Людвіка Флека, який надавав вагомому значення тій обставині, що соціальний контекст науки заломлюється крізь призму когнітивних процесів наповнює їх певним змістом. Цими поняттями для Флека були «стиль мислення» (Denkstil) та «мисленнєвий колектив» (Denkkollektiv): для епістемолога важливі фактори ієрархічної структури

наукових співтовариств, боротьби авторитетів, культурного фону наукового дослідження, сукупності політичних подій, що впливають на умонастрої вчених, ідеологічні тренди епохи і т. п, оскільки всі ці чинники беруть участь у формуванні стилю мислення, крізь призму якого сприймається об'єктивна реальність [164].

Можна констатувати, що «соціокультурна навантаженість уявлень про демократію не є категоричним антиподом і антагоністом наукового типу знань, бо значною мірою вона латентно притаманна і науковій епістемології. Але якщо для наукової сфери знань соціокультурна навантаженість є лише спорадичною і значною мірою маргіальною, то для сфери масової свідомості соціокультурних середовищ така ознака є не лише атрибутивною, а й імперативною: вона репрезентує мозаїчний симбіоз автоматизмів світосприйняття, який утворює оптичну призму бачення будь-яких явищ і процесів – зокрема, демократії» [64, с. 251].

Як аргументовано наполягав Джон Остін, головною метою філософського дослідження є тлумачення виразів повсякденної мови. В контексті предметної сфери нашого дослідження ця світоглядна максима означає насамперед визнання значущості соціокультурного диференціалу смислів і значень, якими наділяється демократія (як ідея, інструмент, процедура, феномен тощо) в різних соціокультурних середовищах. Річ у тім, що в райдузі кожної соціокультурно забарвленої аксіології міститься набір кольорів, який якщо не кількісно, то, принаймні, якісно (за рівнем насиченості, виразності й значущості) є не лише оригінальним, а й унікальним.

Передовсім потрібно визнати, що «соціокультурний фактор має важливе, а інколи й вирішальне значення для побудови смислової і значеннєвої ієрархії демократії» [64, с. 255]. Тут ідеться і про соціокультурно зумовлену варіабельність раціональності (яка, між іншим, значною мірою лежить в основі типології раціональностей), і про те, що П'єр Бурдьє позначає термінологічним маркером «ментальний синтаксис соціокультурного статус-

кво», і про необхідність урахування того, що Алєн Бадью позначав термінологічним конструктом «контекст значущої реальності».

А втім, «чим є *демократія взагалі (в принципі, як канон)* та уявлення про неї зокрема (в умовах тих чи інших соціокультурних та конкретно-історичних реалій)? Хоча такі уявлення є чимось на кшталт того, що англійською має назву *cover version* універсального розуміння демократії – демократії взагалі, демократії як такої, демократії в принципі, проте це зовсім не означає, нібито кавер-версія є другорядною, неістотною і загалом такою, яку можна ігнорувати: насправді соціокультурний і конкретно-історичний диференціал розуміння демократії є даністю, з якою неможливо не рахуватися. Точніше, не рахуватися з нею в принципі можна, однак це автоматично призведе до істотної збитків розуміння специфіки тлумачення абсолютної більшості «*pro et contra*» демократії, притаманної конкретно-історичному соціокультурному середовищу» [64, с. 256].

Соціокультурний фактор функціонує в режимі світоглядно-інтерпретативного шаблону, паттерна. Його істотна специфічна особливість полягає в тому, що незвичні стереотипи *одних соціокультурних середовищ* можуть бути цілком тривіальними й самоочевидними в межах *інших соціокультурних середовищ*. «Значення й істотна функціонально-інструментальна перевага соціокультурних смислів полягає в тому, що вони володіють надсуб'єктним статусом. На відміну від академічної концептуалістики, яка народжується на рівні індивідуальних ідей, які лише згодом набувають надіндивідуального впливу внаслідок їх популяризації (іншими словами, в принципі академічна концептуалістика може взагалі ніколи не вийти на надіндивідуальний рівень – зокрема, в разі відсутності належних передумов), соціокультурні смисли володіють надсуб'єктним статусом апріорі, від самого зародження, бо ці смисли санкціоновані масовою свідомістю конкретно-історичного суспільства (принаймні, істотною складовою цієї свідомості). Це означає, що соціокультурні смисли володіють тією статусною респектабельністю, яку не варто ігнорувати – звичайно, якщо

є бажання адекватно віддзеркалювати суспільні реалії на рівні думки й мислення, а також формалізувати цю думку й мислення засобом коректних причинно-наслідкових зв'язків» [64, с. 256].

Також слід враховувати, що «важливою функціонально-інструментальною перевагою соціокультурної системи є її функціонування на принципах автономії і самоорганізації – тобто система цього типу функціонально самодостатня та інерційна: їй байдуже, які теоретико-концептуальні моделі і як (в який спосіб) витлумачують її – вона продовжує жити власним життям, латентно нав'язуючи масовій свідомості свою версію смислів і значень щодо будь-яких аспектів і тенденцій. Зрозуміло, що в змістовні параметри «будь-яких аспектів і тенденцій» повною мірою вписується й феномен демократії і уявлення про всю багатоманітність її ознак і функціональних опцій» [64, с. 256].

У цілому можна погодитися з тезою, що в межах «дослідження, яке претендує на соціокультурний підхід, мають бути проаналізовані: соціальна структура суспільства, критерії ідентифікації та самоідентифікації різних соціальних груп, їх соціально-економічне становище, економічна діяльність, мотивація до праці; соціальні відносини, протиріччя, які існують в суспільстві між різними соціально-культурними утвореннями та групами; форми комунікації, інформаційні потоки, які функціонують в суспільстві, їх вплив на свідомість та поведінку мас; світоглядні засади, спосіб світосприйняття, колективні уявлення, стереотипи, міфи, традиції, форми релігійності, які існують в суспільстві в цілому та окремих соціальних групах, їх трансформації протягом певного періоду; еволюцію поведінки соціальних груп, що припускає не тільки аналіз поведінкових практик, а й ціннісних орієнтацій, установок свідомості і моделей сприйняття дійсності, стереотипів та уявлень» [47, с. 12].

Розлогість цієї цитати наведено без купюр насамперед з ілюстративною метою – аби довести поліаспектність і багатоманітність факторів, які визначають соціокультурний підхід як дослідницький інструмент. Звичайно, у

фаховому середовищі існує консенсус не щодо всіх наведених дослідницьких опцій – деякі з них (передовсім соціально-економічні) багатьма експертами ставляться під сумнів; натомість регулярно виникають пропозиції щодо «канонізації» нових профільних опцій. У цілому ж існує розуміння того, що збільшення кількості тематичних сегментів соціокультурного підходу призводить не до їх змістовного увиразнення, а навпаки – до смислової, критеріальної і аргументаційної девальвації, а також до небажаної інтерпретаційної релятивності, яка стає на заваді переконливості та ефективності цього дослідницького інструментарію. Тому бажано виокремлювати той *minimum minimum* тематичних розгалужень, який достеменно віддзеркалюватиме особливості реалій і внутрішню логіку соціокультурної сфери суспільного буття і свідомості.

Що стосується пізнавального потенціалу соціокультурного підходу, то він «тісно пов'язаний із відтворенням світоглядних пріоритетів за історично заданими лекалами, автоматизмами, ментальними схемами, стандартами і стереотипами. Соціокультурний підхід є дієвим пізнавальним та інтерпретативним засобом, якому притаманно те, що Кліффорд Гірц позначав термінологічним відповідником «насичений опис» – тобто комплексний за характером, всебічний, значущий (у вигляді соціокультурного коду) контекст і його інтерпретація в межах певної аргументаційної призми» [64, с. 255].

Як зауважив Ніклас Луман, соціокультурна парадигма оперує доволі розлогим і значною мірою розмитим тематичним дослідницьким спектром (тут і вплив культурних та цивілізаційних чинників на перебіг соціальних процесів, і детермінативні фактори міфу, ідеалу, образу, символу, ментальності, стереотипізму, інтерпретації, дискурсу, комунікації, ЗМІ, маніпуляції, глобалізації тощо – кожен із перерахованих аспектів і чимало інших у різний спосіб віддзеркалюють сутність соціокультурної складової суспільного життя) [221]. Такий концептуальний підхід повною мірою поділяють Франциск Варела та Умберто Матурана.

Соціокультурна парадигма відображає особливості й закономірності суспільства як відкритої системи – тобто соціального середовища, з одного боку, відносно автономного в онтологічному сенсі й так само відносно замкненого у функціональному сенсі; з іншого боку, функціонуючого на принципах запозичень соціокультурних зразків значень, смислів, успіхів, цілепокладаючих пріоритетів тощо.

Згідно з аргументацією Л. Мартіросяна, «єдність соціального і культури спонукає соціокультурний підхід до вивчення історичного процесу розвитку суспільства в наступних принципах: принцип людини активної (*homo activus*), яка здійснює соціальні дії і взаємодії; принцип взаємопроникнення культури і соціальності; принцип антропосоціетальної відповідності або сумісності особистісно-поведінкових характеристик людини і соціетальних характеристик суспільства; принцип соціокультурного балансу або рівноваги між культурними і соціальними компонентами як умови стійкості суспільства; принцип симетрії і взаємо зворотності соціетальних процесів» [46, с. 233].

Окремий наголос варто зробити на тому, що умовою і гарантом функціональної ефективності демократії є її фактичний статус невід'ємної складової, атрибута й навіть імператив *культури світоглядної* чи, висловлюючись терміном Жака Лакана, «*культурного несвідомого*», бо лише в такому разі вона забезпечує автоматизм дії демократичних норм і процедур на рівні повсякденної спонтанності, латентності, автоматизмів і стереотипів.

Істотна (а в багатьох випадках ключова) функціонально-інструментальна перевага соціокультурних смислів пов'язана з їхнім надсуб'єктивним статусом. Якщо академічна концептуалістика в абсолютній більшості випадків започатковується на рівні індивідуальних ідей, які лише згодом набувають надіндивідуального впливу внаслідок їх популяризації (тобто академічна концептуалістика може взагалі ніколи не вийти на надіндивідуальний рівень – зокрема, в разі відсутності належних передумов), то соціокультурним смисловим маркерам і критеріальним демаркаторам надсуб'єктивний статус притаманний апіорі, так би мовити, *ab ovo* (тобто від

самого зародження), оскільки цей смисловий рельєф санкціонований і легітимізований масовою свідомістю конкретно-історичного суспільства: в разі недотримання цієї умови соціокультурні явища і процеси неможливі в принципі.

Істотною перевагою соціокультурної дійсності є її функціонування на принципах автономії і самоорганізації: для неї не має значення, як і в який спосіб теоретико-концептуальні моделі витлумачують її – завдяки безпрецедентній інерційності вона продовжує жити власним життям, латентно нав'язуючи масовій свідомості свою версію смислів і значень щодо будь-яких явищ і процесів. А що стосується явища і процесу демократії, то воно не є винятком із цього загального правила.

Також варто враховувати, що «незнання специфіки соціокультурного середовища чи з різних причин ігнорування соціокультурного контексту демократичного процесу прирікає такий процес на наслідки, які є далекими від очікуваних, а інколи й категорично несумісними з ними. Це призводить до ситуації подвійного негативізму: з одного боку, зазнає невдачі конкретно-історичний процес демократизації, з іншого боку, дискредитується ідея демократії в трансчасовому вимірі, девальвується її реноме як дієвого інструмента оптимізації всіх сфер суспільної життєдіяльності» [57, с. 237].

1.3. Теоретико-концептуальні витoki соціокультурного дослідницького підходу

У докторській дисертаційній праці Л. Малес наполягала, що «соціокультурний аналіз поєднав соціологічний, семіотичний, психологічний, антропологічний, інші види аналізу, кожен з яких має на сьогодні багату академічну традицію. Зазвичай у соціології джерела соціокультурного підходу виводять зі спадку авторів класичного періоду (Г. Зіммеля, П. Сорокіна, М. Шаповала), котрі часто вибудовували свої теорії як синтез соціальних, культурних та особистісних чинників. Зокрема, у працях П. Сорокіна

(«Соціальна і культурна динаміка», «Суспільство, культура й особистість: їх структури та динаміка» та інших) пропонується розуміння суспільства як єдності культури й соціальності, які творяться і видозмінюються діяльністю людини» [45, с. 5].

У цілому погоджуючись з такою структуризацією теоретико-концептуальних витоків соціокультурного дослідницького підходу, спробуємо його вдосконалити за рахунок більш виразної категоризації (профілізації), яка лежить в основі, з одного боку, взаємозумовленості та взаємопотенціювання інструментальних опцій, а з іншого боку, демаркації та несумісності дослідницьких можливостей.

Почнемо з витоків індивідуального гатунку, які є такими з двох причин – або з огляду на самодостатній теоретико-концептуальний формат, або з огляду хоч і влучну, проте ексцентричну частковість, яка окреслює не стільки певну концептуальну основу, скільки інтенцію, спонуку до подальших дослідницьких зусиль.

Насамперед слід зауважити, що у фаховому середовищі практично ніхто не ставить під сумнів статус Пітіріма Сорокіна як фактичного фундатора соціокультурного дослідницького підходу: його праці вважаються хрестоматійними й навіть іконічними для інструментального конституювання соціокультурної парадигми [281].

Останнім часом чи не найбільшим рівнем популярності у фаховому середовищі користується *теорія універсальних людських цінностей (Theory of Basic Human Values)* Шалома Шварца, яка окреслює аксіологічне підґрунтя крос-культурної спорідненості. Також варто виокремити концепцію культурного шоку Філіпа Бока, присвячену все більш актуальному в наш час теоретико-праксеологічному аспекту життєдіяльності ледве не кожного індивіда [111].

Так само на окремішню відзнаку заслуговує Карл Мангейм, чия фундаментальна праця «Соціологія культури» [225]. виявилася прологом до канонізації цілого дослідницького напрямку – *соціології знання*, до складу якого

окрім Карла Мангейма також відносять Макса Шелера, Фрідріха Тенбрука та Карла Майєра.

Зокрема, відповідно до концептуалістики Макса Шелера, знання кожної людини з приводу того, що вона є невід'ємною складовою суспільства є не *емпіричним* і *апостеріорним*, а *апріорним*. Це означає, що людина не рефлексійно, а рефлекторно, латентно й спонтанно ототожнює себе зі своїм соціокультурним середовищем, а відтак – і з його стереотипами, ієрархіями смислових і значеннєвих координат, а також з нормативістикою та табуванням аксіологічних, етичних і деонтологічних пріоритетів.

Натомість Карл Мангейм надавав пріоритетного значення *теорії реляціонізму*, згідно з якою усвідомлення соціальної реальності – це не стільки інтелектуальний акт (навіть на рівні спеціалізованої, академічної свідомості), скільки результат спонтанної активності, детермінованої соціокультурними й міжособистісними взаєминами, істотно обумовленими соціальними статусами (місцем індивіда в соціальній структурі).

У багатьох аспектах із концептуалістикою Карла Мангейма перегукується *теорія третього світу* Карла Поппера, який концептуалізував критеріальну демаркацію трьох «світів» (предметно-контекстуальних середовищ), у яких відбувається життєдіяльнісний цикл людини і суспільства: «Світ фізичних (природних) явищ (перший світ), світ суб'єктивних станів свідомості (другий світ) і світ знань, об'єктивного змісту мислення поза окремим суб'єктом пізнання, до якого належать підтверджені та непідтверджені гіпотези, різні наукові теорії, прочитані і не прочитані ніким книги тощо (третій світ). Саме останній світ має визначальний вплив на свідомість людей, які реалізують себе як індивідуальності тільки в його лоні. Пріоритетну важливість для розвитку науки має саме перше (об'єктивне) знання, носієм якого є третій світ. Цей світ чинить також визначальний вплив на формування людської особистості» [27, с. 11].

У теоретичних надбань Карла Мангейма можна розгледіти чимало асоціативних паралелей із концептуальним положенням Фрідріха Августа фон

Хайєка про *неухильну розсіяність інформаційного масиву*, а також із *концепцією неочевидності особистісного знання* Майкла Поланьї, книга якого «Особисті знання: на шляху до посткритичної філософії» одразу отримала статус аргументованого спростування позитивістського погляду на науку, який був поширеним тоді й набуває нового поширення в наш час [252].

Як слушно зазначає Майкл Поланьї, більшість наших сучасників мають поверхове уявлення про те, що таке ефективний науковий метод і що характеризує хорошу наукову практику. Поланьї переконливо ілюструє тезу, згідно з якою науковий прогрес перебуває в істотній залежності від того, що він називає «мовчазним знанням» – тобто від передчуттів, дослідницької інтуїції, усвідомлення глибини проблем і далекосяжності їхніх наслідків тощо. Такий тип знання неможливо формалізувати й методично оформити, тому він потребує пріоритетної уваги і заохочення.

Втім, треба розуміти, що такий тип знання може призводити до термінологічної синонімії, яка «ускладнює науковий пошук та призводить до різночитань окремих понять» [27, с. 10]. Тут мимоволі виникають асоціативні паралелі як із *теорією епістемологічного (методологічного) анархізму* Пола Фейєрбенда, сутнісна квінтесенція якого втиснута в лаконічну формулу «все дозволено»: симпатії чи антипатії щодо будь-якої сентенції мають обумовлюватися не авторитетом чи парадигмальною приналежністю, а рівнем аргументаційної переконливості, так і з *теорією практичної (риторичної) аргументації* Стівена Тулміна [289; 41].

Підвищення ролі знань для ефективного функціонування суспільства стимулює як критичну дискусію, так і емпіричні дослідження. Книга Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальна конструкція реальності: трактат із соціології знання» присвячена предметній сфері, за якою суспільством закріплено статус знань [110]. Особлива увага приділяється аспектам здорового глузду, які становлять реальність повсякденного життя кожного пересічного члена суспільства. Як слушно зазначає О. Михайлюк, «у межах теорії соціального конструктивізму особливо важливі поняття інтерпретації і

суб'єктивної значущості, оскільки це підкреслює тезу про конструювання реальності за допомогою власних, особистих знань» [47, с. 11].

Вів'єн Барр переконливо осмислює основні теоретичні припущення соціального конструкціонізму – зокрема, щодо статусу знання, істини, реальності та особистості [116]. А професор соціології Віденського університету Міхаела Пфаденгауер та професор соціології Берлінського технічного університету Губерт Кноблаух у книзі «Соціальний конструктивізм як парадигма: Спадщина соціального конструювання реальності» аргументовано доводять, що соціальний конструктивізм є одним із найвидатніших теоретичних підходів у соціальних науках [250]. Автори вказують на концептуальні відмінності розуміння і теоретичних формулювань із приводу соціального конструювання, а також осмислюють різні сфери його дослідження та перспективні напрямки майбутніх досліджень.

Талкот Парсонс є фундатором *теорії соціальної дії та структурного функціоналізму*. Його збірка есе присвячена проблемі взаємозв'язків між соціальною структурою та особистістю, а також відповіді на запитання, чому ці відносини заслуговують ретельного розгляду [248]. Парсонс приходить до висновку про настільки тісну взаємозалежність цих відносин, що зведення в інтерпретаційну єдність є обов'язковим – звичайно, якщо ми маємо намір досягти збалансованого розуміння.

Важливим тематичним відгалуженням соціокультурного дослідницького підходу є етнометодологія – сфера знань про соціокультурну навантаженість смислів і значень, про логіку й закономірності їх канонізації та стереотипізації (фундатор цього дослідницького напрямку – Гарольд Гарфінкел) [172]. Закономірним утіленням етнометодології є теорія фонових очікувань як ієрархія вірогідностей надання тим чи іншим явищам і процесам специфічної смислової конотації відповідно специфіки конкретно-історичної соціокультурної навантаженості.

Тематично й критеріально спорідненою з етнометодологією є доволі розлогий діапазон дослідницьких підходів – зокрема,

- *когнітивістика* як взаємозумовленість мислення, сприйняття, уваги, емоцій, уявлень тощо в контексті генерування картини світу та її окремих елементів;

- *теорія соціальних уявлень* Сержа Московічі, яку автор часто позиціонував цей підхід як *«теорію і практику здорового глузду»*;

- *семантика можливих світів і концепція контекстуальності поглядів* Сола Кріпке;

- *концепція способів творення світів* Нельсона Гудмена, викладена у книзі *«Факт, вигадка та прогноз»* [180];

- *гуманістична соціологія* Флоріана Знанецького, в основі якої – вимога врахуванням людських, історичних та соціокультурних вимірів дійсності;

- *розуміюча соціологія* Макса Вебера, Георга Зіммеля та Вільгельма Дільтея, яка основну увагу приділяє реальності значень, що генеруються в процесі повсякденної життєдіяльності в умовах конкретного соціокультурного середовища;

- *теорія логотерапії* фундатора Третьої Віденської школи Віктора Франкла [73];

- *теорія смислів і значень* Готлоба Фреге, Майкла Дамміта та Альфреда Тарського.

Принагідно зазначимо, що *теорію смислів і значень* Готлоба Фреге, Майкла Дамміта та Альфреда Тарського часто відрекомендують *теорією дихотомії універсальних смислів та локальних значень*. Йдеться про те, що Готлоб Фреге привернув увагу до відмінностей між **універсальними смислами** та **локальними значеннями**: попри деякий формальний алогізм, на рівні соціальних практик здебільшого пріоритетним для прийняття рішень є **локальні значення**, а не **універсальні смисли**; Альфред Тарський аргументовано доводив, що будь-яке положення є істинним (має значення) лише в певному смисло-значенневому контексті; а Майкл Дамміт наполягав на значущості розмежування **знання чогось (knowing-what)** та **знання, що (knowing-that)**: приміром, індивіду можуть бути відомі нормативні положення

демократії (якщо такі існують) – це приклад *знання чогось*; він може поділяти ці положення чи не погоджуватися з ними, однак йому також відомо (*знання, що*) – зокрема, що різним соціокультурним середовищам притаманний розлогий діапазон різнотлумачень смислів і значень певних аспектів та інструментальних можливостей демократії [51, с. 14-15].

Істотним тематичним відгалуженням соціокультурного дослідницького підходу вважається феноменологічний напрям. Зокрема, *феноменологія* Едмунда Гуссерля наділяла пріоритетним значенням специфіку сприйняття людини, яка лежить в основі розуміння нею явищ і процесів реальності (тобто йдеться про суб'єктивні особливості об'єктивного сприйняття дійсності. Натомість *феноменологічна соціологія* Альфреда Шютца пріоритетну увагу приділяла багатоманітності самої реальності, а також багатоманітності конкуруючих дискурсів щодо реальності, кожен з яких апріорі є статусно рівним один одному, а їхня ієрархізація відбувається лише апостеріорі – внаслідок ранжування аргументаційної переконливості на рівні спеціалізованої та масової свідомості.

У фаховому середовищі ніхто не заперечує значущості комунікативної складової соціокультурного дослідницького підходу, яка асоціюється насамперед і в основному з *теорією комунікативної дії* Юргена Габермаса як комунікативною моделлю інтегрального розуміння соціальної дійсності [187; 189; 190].

Книга Габермаса «Між фактами та нормами: внесок у теорію дискурсу права та демократії» осмислює взаємозумовленість природи права та демократії [186], а в книзі «Включення іншого» Юрген Габермас переконливо доводить значущість дорадчої демократії, у якій тягар легітимації державної влади несуть неформальні та юридично інституціоналізовані процеси політичного обговорення [188]. Її керівною інтуїцією є демократична максима про те, що між верховенством права та народним суверенітетом існує генеалогічний внутрішній зв'язок. У фундаментальній праці Майкл Розенфелд та Ендрю Арато, спираючись на концепцію права Юргена Габермаса,

вибудовують теорію дискурсу, покликану подолати прірву між демократією та правами [271].

Тематично й аргументаційно спорідненими з комунікативною складовою соціокультурного дослідницького підходу вважаються праці Річарда Рорті, Броніслава Малиновського та Романа Якобсона. Зокрема, *концепція «іронічного лібералізму»* Р. Рорті передбачає усвідомлення індивідом відносності власної мови та її істотної зумовленості недосконалістю пізнавального інструментарію та контрпродуктивними стереотипами соціокультурного середовища, в якому відбувається життєдіяльність індивіда. В цьому контексті пріоритетного значення набуває інтерпретативна (герменевтична) складова комунікативних обмінів – особливо між представниками різних соціокультурних середовищ.

Натомість *комунікативно-функціональної парадигма* в особі Броніслава Малиновського та Романа Якобсона відштовхується від двох основних концептуальних положень: відповідно до першого, демократія володіє функціями, які не іманентні їй, генетично й етіологічно не притаманні їй, а є стосовно неї зовнішніми (тобто не генетичними, а не більше, ніж генеалогічними); відповідно до другого концептуального положення, зовнішні функції справляють істотний вплив на внутрішню організацію системи уявлень про демократію.

Ніхто не наважується поставити під сумнів значущість мовної складової соціокультурного підходу. Справді, «якби мова не зачіпала процес мислення або не могла створювати нові ментальні простори, людина не вийшла б за межі безпосереднього спостереження» [49, с. 128]. Цей тематичний сегмент доволі розлогий у своїх концептуальних відгалуженнях. Тут заслуговує на увагу і *концепція усвідомлення «чужих свідомостей» та їх відображення в мові* Джона Остіна, і *теорія прийняття рішень та концепція невизначеності перекладу* Вілларда Куайна, і *гіпотеза лінгвістичної відносності* Бенджамена Лі Уорфа (нині здебільшого відома як *гіпотеза Сепіра-Уорфа*), відповідно до якої *відмінності на рівні мовних категорій як наслідок історичної еволюції*

соціокультурного середовища призводять до *відмінностей інтерпретації світу*.

Неоднозначна специфіка відображення дійсності засобом мови загалом і соціокультурно навантаженої мови зокрема висвітлена Віллардом ван Орманом Куайном у вже хрестоматійному дослідженні «Слово і об'єкт» [261], а *системно-структурна парадигма* Шарля Баллі та Фердинанд де Соссюра осмислювала соціальну дійсність крізь призму принциповості значення, яке має розмежування мови як нормативного інваріанту демократії та мовлення як гетерогенної практики уявлень про демократію, про її значення, інструментальні можливості та обмеження.

У межах системно-структурної парадигми «мова розглядається як системне утворення, елементи якого пов'язані певними відношеннями (синтагматичними, парадигматичними, епідигматичними), в мові виділяються інваріанти (фонеми, морфеми, лексеми, синтаксеми), мовні елементи розташовуються ієрархічно на різних рівнях. Системно-структурна парадигма базувалася на припущенні, що елементи мови можна кваліфікувати з достатньою повнотою та необхідною точністю, якщо їх розглядати як складові більш широкого універсуму (системи), що визначає найсуттєвіші властивості кожного елемента. Це означало зміщення уваги в лінгвістичному дослідженні на іманентність мови й відокремлення її від суміжних феноменів – культури, людини, суспільства. Мова у Ф. де Соссюра розглядалася «в самій собі і для себе» як система відношень, об'єкт дослідження поділявся на мову і мовлення, вивчався в синхронії і діахронії, мовний знак мав довільний (conventional) зв'язок з референтом» [49, с. 126].

Значного резонансу набула *концепція мовних ігор* Людвіга Вітгенштейна, яка виникла внаслідок осмислення проблеми значення слів та їх вживання: *наскільки б не були переконливими вимоги репрезентантів «нормативного підходу», відповідно до якої значення слова передбачає цілком конкретний інваріантний діапазон смислових значень, практика засвідчує наявність розлогого діапазону смислових відтінків і конотацій, що спонукає*

до прагматичного визнання доконаного факту, згідно з яким значення слова – це його вживання.

Аргументаційний алармізм притаманний теорії радикальної інтерпретації Дональда Девідсона, яка зосереджує вістря своїх зусиль на відповіді на запитання: як адекватно зрозуміти середовище, котре спілкується незрозумілою мовою. Споріднена проблематика проаналізована в працях Ноама Хомскі та Хіларі Патнема [127; 260].

Принагідно зазначимо, що Хіларі Патнем також є репрезентантом тематичного напрямку *філософії реалізму*: цей концептуальний підхід прирівнює суспільне буття до сукупності дзеркал, у яких індивідуальна та суспільна свідомість розглядають своє відображення і визначаються з доцільністю вибору на користь тих чи інших альтернатив поведінки, інтерпретацій і прийняття рішень [253; 256; 254; 257; 258].

Хіларі Патнем аргументовано заперечив узятю на озброєння метафізикою логічного позитивізму доцільність позиціонування **фактичних тверджень** та **оціночних суджень** у вигляді дихотомічної несумісності **об'єктивного (фактів)** та **«суб'єктивного» (цінностей)**. Попри те, що спадкоємність розуміння такої дихотомії простежується ще від принципового розмежування Кантом «аналітичних» та «синтетичних» суджень, ця респектабельна тяглість не в змозі заперечити інструментальну контрпродуктивність такого дихотомічного позиціонування: річ у тім, що для адекватного сприйняття соціальних реалій має значення *не міра об'єктивності фактів та «суб'єктивності» цінностей, а значущість фактів і цінностей як детермінант формування уявлень про смислову і значеннєву ієрархію світоглядної системи людини, суспільства і людства.*

Безперечно, соціокультурний підхід апіорі неможливий за відсутності антропологічної складової. В цьому сенсі істотного значення набуває *антропоцентричний підхід* загалом, який позиціонує людину ключовим конституюючим фактором явищ і процесів соціальної дійсності, а також *антропология* Гельмута Плеснера зокрема й насамперед. De facto

соціокультурний підхід постає втіленням *антропоцентричного підходу* й застосування *антропного принципу* на рівні соціокультурної генералізації – тобто в даному разі йдеться не про людиномірність і людиновимірність картини світу чи її окремих елементів, а про їхню **мірність і вимірність в одиницях (критеріях) соціокультурних смислів і значень.**

Визначальність *антропного принципу* для результатів соціогуманітарних досліджень не підлягає сумніву: якщо для природничої сфери знання наукова картина світу обумовлена *антропним (людиномірним)* фактором незначною мірою і стосується здебільшого неістотних методологічних преференцій, обумовлених світоглядною специфікою суб'єктів дослідження, то застосування *антропного принципу* в сфері гуманітарних дисциплін часто є ключовим і навіть визначальним для результатів дослідження, які перебувають в істотній залежності від світоглядних пріоритетів, аксіологічних преференцій і стилістичних особливостей розуміння ієрархії проблем та потреб їх розв'язання суб'єктами дослідження. У сфері гуманітарного знання ***об'єктивна істина*** як ідеал наукового пізнання часто поступається місцем *суб'єкт-об'єктній істині*, яка обумовлена світоглядними, аксіологічними, етичними, деонтологічними й т. п. пріоритетами суб'єкта пізнання, специфікою обраної методології та засобів дослідження.

За багатьма предметними полями з *антропоцентричним підходом* перегукується *школа «Анналів»* (Марк Блок, Люсьєн Февр, Фернан Бродель, Жак ле Гофф, Жорж Дюбі, Еманюель Ле Руа Ладюрі) та її парадигмальний наголос на необхідності системно-проблемного погляду на соціальну дійсність як складну сукупність взаємодії багатьох культурно-цивілізаційних факторів і аспектів, а також *структурна антропология* Клода Леві-Стросса, відповідно до концептуальних положень якої попри істотні відмінності та інтерпретаційні розбіжності щодо явищ і процесів соціальної дійсності, **кожне соціокультурне середовище послуговується оригінальними (лише йому притаманними) значеннєвими і критеріальними маркерами.** Це

призводить до гомологічних аналогів у різних культурах – приміром, для всіх культур має високий індекс значущості ідея справедливості, свободи, рівності та демократії, однак разом із тим усі культури надають пріоритетного значення різним аспектам цих меганаративів, що обумовлено соціокультурною специфікою, особливостями історичного досвіду і самої логіки соціокультурного становлення.

Теорія множинних подійних сингулярностей Жілія Дельоза наполягає на пріоритетному значенні для сучасної філософії змістовності й проблемності, сконцентрованої в її базовому концепті – це значно краще, ніж скеровувати свої зусилля на «канонізацію сутностей». Окрім усього іншого подійні сингулярності також віддзеркалюють соціокультурні розбіжності сприйняття і тлумачення демократії та її різноманітних прикладних аспектів; натомість під категорію «канонізованих сутностей» підпадають «нормативні інваріанти» демократії і табування будь-яких відмінностей від цього «канону» як «маргінальних» і «прагматично шкідливих». Цей аспект переконливо викладено в книзі Філіпа Гудчайлда «Дельоз і Гваттарі: вступ до політики бажання», в якій міститься систематичний опис інтелектуального контексту і аналіз ключових тем, що визначають предметне поле творчості Дельоза та Гваттарі за трьома ключовими профільними сегментами: «Знання», «Влада» та «Звільнення від бажання» [178].

Упродовж ось уже понад століття не втрачає статусу респектабельної складової соціокультурного підходу італійська школа соціології в особі Роберта Міхельса, Гаєтано Моски та Вільфредо Парето (йдеться, зокрема, про *закон циркуляції еліт* і *теорію олігархічних тенденцій*), *психологія мас* Густава Лебона [214], а також *закони наслідування* Габріеля Тарда, викладені насамперед і в основному в уже хрестоматійній праці «Суспільна думка і натовп» [284].

Умовно постмодерний сегмент соціокультурного підходу репрезентований *теорією плинної сучасності* Зигмунта Баумана, ключовими маркерами якої є концепт *соціального вакууму* (чи пак – *соціальної ентропії* як

змістовного статус-кво сучасності), а також образно-символічне уподібнення нашого сьогодення літаку, в кабіні якого немає пілота. Ще один репрезентант епохи постмодерну – *концепція постдемократії* Жака Рансьєра, сутнісними ознаками якої є постмодерністська видимість (симульована наявність) народу, а не його фактична даність. Функціональної стійкості цій віртуальній конструкції соціального буття надає її зручність і вигідність для всіх суспільно-політичних акторів: владі й істеблішменту вигідно говорити «від імені народу», а народу вигідно, що з ним «рахуються» (принаймні, на словах), що з ним медійно, популістськи й демагогічно заграють, що хоча б час від часу апелюють до «його інтересів».

Чи не найбільш респектабельним напрямом соціокультурного підходу є предметний профіль *картини світу, парадигми, світоглядної системи* і т. ін. [42; 72]. Приміром, «поняття «картина світу» у вузькому значенні позначає пізнавально-теоретичну основу світогляду, сукупність уявлень людства на певному етапі еволюційного становлення про структуру дійсності, способи її функціонування і зміни. У широкому розумінні термін «картина світу» вживають як синонім до слова «світогляд», хоча має місце їх відмінність» [27, с. 11].

Зрештою, найбільш рейтинговою в інформаційному сенсі є *концепція парадигми* Томаса Куна, яка в інструментально-функціональному сенсі слугує своєрідною моделлю (алгоритмом) для тлумачення теоретико-концептуальної і фактичної (фактологічної) складової дослідницької сфери [33].

Варто зазначити, що, «на відміну від К. Поппера, який головним критерієм науковості вважає фальсифікацію, тобто принципову можливість відторгнення будь-якого наукового твердження чи набору наукових узагальнень (теорію), якщо вони суперечать досвіду і емпіричним даним, Т. Кун за концептуальний модуль науки приймає не окрему теорію, а сукупність теорій, що утворює певну метатеоретичну єдність – парадигму, що базується на особливих онтологічних і гносеологічних ідеалізаціях та

настановленнях, усеприсутніх у свідомості представників окремого наукового співтовариства» [74, с. 72].

Проблема концептуальної несумісності парадигмальних підходів хоч і опосередковано, проте цілком виразно актуалізує аспект істини, досягнення якої вважається цільовим орієнтиром науки. М. Планк влучно зауважив, що наукова істина здебільшого прокладає шлях до визнання не за допомогою переконання опонентів, а тому, що опоненти з часом вимирають. Не меншу світоглядну вагу має сентенція Джордано Бруно з приводу того, що істина не перестає бути істиною, якщо в неї не вірить більшість людей (в контексті парадигмального фракціоналізму це зауваження є надзвичайно слухним).

Всю сукупність істин можна коректно розмежувати на відому та невідому нам. Ключовий світоглядно-методологічний аспект полягає в тому, що невідомі нам істини не перестають бути істинами. Більше того: не виключено, що саме вони є істинами основними й визначальними для розуміння генеалогії і каузальності досліджуваної дійсності.

На переконання Бернарда Больцано, універсальна наука стає можливою тоді, коли існує розуміння можливості подібних «істин самих по собі» й готовності рахуватися з такою можливістю у формі об'єктивістського скепсису й самокритики. На перший погляд, вимога доволі незначна, проте на практиці її дотримати не так уже й просто: наприклад, парадигмальний спосіб функціонування науки сучасного формату, за великим рахунком, є фактичним запереченням не лише універсальності науки, а й «істин самих по собі», що знаходяться поза межами панівної парадигми.

Як зазначає О. Слюсаренко, «в основі сучасного розуміння методології наукового підходу лежать два фундаментальні принципи: *загальнозначущість* та *повторюваність*. Наукова концепція виявляє загальнозначущі ознаки тоді, коли всі розуміють її однаково, а повторюваність означає, що при збереженні умов експерименту результат залишається незмінним. До певного моменту розвитку науки обидва принципи були прийнятними, однак, у міру конкретизації теорій та експериментів, з'ясувалося, що як від

загальнозначущості, так і від повторюваності доведеться поступово відмовлятися: з одного боку, складну теорію кожен розуміє по-своєму, з іншого ж, точне повторення умов експерименту є неможливим, тому для змалювання багатьох феноменів доводиться відмовлятися від сакралізованого детермінізму Лапласа, аби натомість ввести квантові, вірогіднісні моделі тлумачень» [61, с. 547].

Розгортаючи свою аргументацію, дослідниця зазначає: «Якщо в 1920-х роках еліта теоретичної фізики вважала, що природна дійсність повністю покривається постулатами лапласівського детермінізму, тому науковий метод не потребує доповнення чи підтримки засобами філософії, психології та мистецтва, то вже в 1950-х роках запанувала парадигма, відповідно до якої закони фізики мають імовірно-статистичну природу, а взаємопотенціюючий симбіоз наукового мислення з «доповненою реальністю» мистецтва та світоглядною концептуалістикою філософії не лише припустимий, а й украй бажаний для перспектив ефективного нарощування наукового капіталу» [61, с. 544].

Під універсалізмом розуміється незалежність результатів наукової діяльності від особистісної специфіки дослідника. Іншими ловами, твердження науки універсальні в тому сенсі, що їхні висновки й результати наділені статусом еквівалента значущості скрізь, де є аналогічні умови, а їхня істинність не залежить від того, ким ці положення сформульовані. Надійність нового знання визначається позаособистісними критеріями – по-перше, відповідно до спостережень, по-друге, від раніше підтверджених знань. Саме з цих причин цінність наукового вкладу не залежить від особистих якостей вченого, його національності, класової належності тощо.

Проте, не варто ігнорувати той факт, що на практиці «інтерсуб'єктивними та інтернаціональними є лише наукові результати; сам же науковий процес, підходи до проблематики, способи та принципи її розв'язання були, є і назавжди залишаться національними, себто зумовленими соціальними, етнічними та культурними стереотипами й пріоритетами,

позбутися яких ні наука взагалі, ні будь-який науковець зокрема не в змозі в принципі» [61, с. 547].

Томас Кун здійснив еволюцію концептуальних акцентів у напрямі від *парадигми* до *дисциплінарної матриці*. Остання є наслідком генеративної взаємодії чотирьох компонентів, питома вага яких може коливатися в широкому діапазоні. По-перше, це загальноприйняті уявлення з приводу того, які із засобів досягнення мети й тлумачення дослідницької процесуальності є прийнятними, пріоритетними й канонічними; по-друге, ключові світоглядні маркери (стереотипи); по-третє, основні цінності та їхні ієрархії; по-четверте, символічні узагальнення, які консенсусно визнані чи хоча б конвенційно прийняті в межах наукового співтовариства.

Концептуальний наголос *функціоналістської (аналітичної) парадигми* Роберта Мертона полягає в необхідності «синтезу парадигм як ефективного методу пізнання». Ця теза викликала на свою адресу чимало критичних закидів, в основі яких були твердження про принципову неможливість синтезу парадигм з огляду на їхню семантичну і критеріальну несумісність. На такі закиди Р. Мертон відреагував у той спосіб, що ідіосинкразія парадигм перебільшена, а можливості змістовно плідного й функціонально ефективного симбіозу парадигм цілком реальні. У нашому прикладному випадку це означає, що відмінності соціокультурних підходів до демократії (навіть попри їхню істотність) не є непереборними перешкодами на шляху до консолідованої, конвенційної і консенсусної версії демократії як сукупності певних смислів і значень.

Заслуговує на увагу змістовно-інструментальна демаркація К. Кириленко: термін «картина світу» позначає пізнавально-теоретичну основу світоглядних підвалин культури певної епохи; «третій світ» є фіксацією не лише знань, а й духовних змістів, якими оперує людство загалом; «науково-дослідна програма» констатує спільність наукового пошуку на певному його етапі без актуалізації площини формування світоглядних переконань; «епістема» визначає культурний дискурс (без екстраполяції його

підвалин до науково-теоретичних студій), спільний тип мислення, що формує культуру певного часу; «світосистема» вказує на цілісність економічного, соціального та культурного простору людства на певному етапі розвитку. Термін «парадигма» позначає модель наукового пізнання на певному історичному етапі, яка впливає на формування предметного змісту та методологічного підґрунтя наукових досліджень. Цим терміном вплив наукових досліджень на формування світоглядних змістів та їх культурологічних транскрипцій передбачається, але не актуалізується, як це має місце в терміні «картина світу.» [27, с. 14].

Фундатором ідеї *концептуального каркасу* вважається Іммануїл Кант: він наполягав на істотності демаркації пізнавальної діяльності та категоріальної структури, яка цю діяльність обслуговує і водночас обмежує. А от *концепція науково-дослідних програм* Імре Лакатоса [36]. віддзеркалює логіку становлення, особливості генерування та специфіку капіталізації інструментально-функціональних можливостей наукового знання. Істотна характерна ознака науково-дослідної програми «пов'язана з широким контекстом, який формують *не лише наукові дослідження*» [27, с. 12].

У випадку з науково-дослідницькою програмою Імре Лакатоса фактичною деться про «низку модифікованих теорій, в основі яких лежать загальні вихідні принципи. Програма містить «жорстке ядро», яке визнають неспростовним і до якого належать філософські принципи, та «захисний пояс», або ділянку «негативної евристики», яку складають допоміжні гіпотези, що знімають протиріччя. Програма також містить «позитивну евристику» – звід методологічних правил, які засвідчують перспективність чи безперспективність подальших досліджень. Перспективна (прогресуюча) програма повинна успішно передбачати нові факти, а її теоретичний приріст – перевищувати емпіричний. Витіснення однієї програми іншою відбувається в результаті наукової революції» [49, с. 126].

На початку ХХІ століття ледве не вірусної популярності набула *світ-системна теорія* Імануїла Валлерстайна: «Поняття світова система («world-

system») охоплює історичні, суспільні, економічні та культурні процеси у їх цілісності. Глибше зміст цього поняття філософ розкриває через близькі цьому концепти, а саме: «світ-імперія» («world-empire»), що окреслює спосіб існування системно організованого світу та «світ-економіка», що характеризує провідний напрям життєдіяльності у світовому цілому. Світ-система складається з «ядра» («core»), яким є монополія ринку, «периферії» («periphery»), до якої належать бідніші за провідних гравців світового економічного процесу країни, готові до наслідування панівної системи світопорядку, та «напівпериферії» («semiperiphery»), яку формують ті, що стали більш успішними за інших у наслідуванні. Ці правила визначає «геокультура» («geoculture»), що формує певну систему цінностей та моделей поведінки, які світове співтовариство сприймає як еталонні, які втілює панівна «ідеологія» («ideology»), завданням останньої є організоване гуртування людської спільноти навколо втілення принципів системи функціонування світового цілого» [27, с. 13].

Ще однією концептуальною альтернативою світоглядного масштабування під егідою соціокультурного дослідницького підходу є *теорія епістем* Мішеля Фуко: епістем не завжди вербалізовані, не чітко та системно структуровані, однак вони завжди наявні у той чи інший період становлення певної культури [165, с. 117]. Епістем М. Фуко є чимось на кшталт спільних історичних мисленнєвих структур (чи надструктур, оскільки вони більш фундаментальні, ніж усі відомі структури) організації та впорядкування культури, які задають тло репрезентації наявного в ній. Визначаючи обриси сучасної йому епістем, французький інтелектуал зазначає: «Лише всередині тісно сплетених і пов'язаних обрисів сучасної епістем сучасний досвід знаходить свою можливість, адже саме ця епістема своєю логікою покликана його до життя, побудувала його цілком і повністю, виключила саму можливість його неіснування» [166, с. 402].

Фуко виокремлює три визначальні «для формування культури Західної Європи Нового часу епістем: ренесансну (вона є космоцентричною за

спрямуванням та символічною за змістом), класичну (наукоцентричну, яка намагається піднести науку до універсального критерію пізнання та вдосконалення світу) та сучасну (спрямовану на пізнання несвідомого та того, що не вписується в категорію розуму, через вивчення знаків та знакових систем). Початок формування сучасної епістемі філософ датує кінцем XVIII ст. Під час упорядкування епістемі стосунків «слів і речей» у ній виокремлюються як смислотворчі: для епістемі Ренесансу «слова» і «речі» тотожні між собою, в епістемі Нового часу їх стосунки опосередковуються мисленням, в сучасній – мовою («слова» в останній не лише складаються зі «знаків», а й самі постають як знаки, які поволі набувають автономного існування)» [27, с. 12].

У фундаментальному дослідженні «Порядок речей» Мішель Фуко визначає «порядок» доволі тривіально й передбачувано – як сортування пріоритетів, однак це зовсім не означає, що досягти такої мети – так само просто, оскільки до сортування пріоритетів можуть бути застосовані різні концептуальні підходи й різні системи смислових і аксіологічних координат [166].

Ще одне перспективне теоретико-концептуальне відгалуження соціокультурної парадигми пов'язане з *теорією цілеспрямованих систем та ідеалізованого проєктування* Рассела Акоффа, Фредеріка Емері, Джейсона Мегідсона та Герберта Едісона, викладеною в книгах «Про цілеспрямовані системи» та «Ідеалізоване проєктування» [82; 83].

До цього дослідницького напрямку також відносять *концепцію фундаментального моделювання* Маркса Вартофскі, відповідно до якої, модель демократії як світоглядний і (телеологічний) цілепокладаючий орієнтир істотно обумовлює «суспільну прагматику» – зокрема й насамперед у питанні пріоритетності прийнятих рішень і засобів, застосованих для практичної імплементації преференцій теорії.

Доцент кафедри філософії Єльського університету Даніель Греко в нещодавно опублікованій книзі «Ідеалізація в епістемології: лаконічний підхід

до моделювання» зауважує, що класичний підхід епістемології до питань знання та раціональної віри передбачає використання ідеалізованих, спрощених моделей [181].

Істотна особливість полягає в тому, що ідеальну модель (ідеалізований об'єкт) неможливо втілити на практиці з тієї причини, що вона базується не на *конкретних параметрах і споживчих якостях*, а на **принципах і рамкових вимогах**, які в кожному конкретному прикладному випадку можуть істотно відрізнятися. Для прикладу можна взяти ідею стола, якою часто оперував Платон: отже, притаманна ідеальній моделі стола вимога дотримання принципу ергономічності для різних вікових категорій буде втілена в різних версіях стола, кожна з яких буде максимально ергономічною для тієї чи іншої вікової категорії: для дітей це буде один стіл, для підлітків – інший, для дорослих – ще інший. Столи для людей з особливими потребами (інвалідів) істотно відрізняються від столів для звичайних людей, а столи для кабінетів у стилі «Dark Academia» візуально принципово відрізняються від столів для дівчат, які віддають перевагу стилю «Barbie».

Однак ця відмінність є не настільки фундаментальною, як може здатися на перший погляд: насправді вона стосується лише *форми і зовнішнього вигляду*, а **змістовно й функціонально** ми маємо справу з утіленням на практиці одних і тих же **принципів та споживчих вимог** для різних кейсів (категорій населення і їхніх споживчих пріоритетів), яких об'єднує знову-таки втілена на практиці вимога зручності й споживчих якостей, що у випадку різних категорій населення є різними, тому й реалізація на практиці різних вимог до ергономічності й споживчих якостей цілком логічно й закономірно призводить до різного втілення – до різного форми втілення на практиці одного й того ж змісту.

Між іншим, популярний з кінця ХХ століття термін *парадигма* є класичним ідеалізованим об'єктом, який слугує змістовним позначенням фільтра знань. Передумови цієї ідеалізації вкорінені в буттєвих реаліях: ми чуємо не стільки те, що лунає, скільки те, що хочемо, очікуємо почути.

Аналогічний стан речей із побаченим: *бачимо не те, що справді має місце, а те, що прагнемо побачити, що сподіваємось побачити*. Як зазначає з цього приводу В. Левкулич, «парадигма мислення – це не спонтанний продукт і навіть не цілеспрямовано виготовлений конструкт. Це результуючий ефект сукупного взаємовпливу багатьох чинників-детермінант, основною з-поміж яких є те, що німецькою мовою має назву *zeitgeist* – тобто дух часу, який здійснює спонтанний і перманентний вплив як на масову свідомість загалом, так і на кожен індивідуальну свідомість зокрема» [37, с. 105].

Останнє за ліком, але не останнє за значенням теоретико-концептуальне відгалуження соціокультурного дослідницького підходу пов'язане з новітніми резонансними публікаціями. Приміром, як аргументовано стверджує Астра Тейлор, справжньої демократії – повністю інклюзивної та повністю егалітарної – насправді ніколи не існувало [286]. Авторка формулює низку знакових запитань, а саме: чим є демократія – засобом чи метою, процесом чи набором бажаних результатів? Чи можна цих результатів (якими б вони не були – мир, процвітання, рівність, свобода тощо) досягти недемократичними засобами? У яких сферах життя повинні застосовуватися демократичні принципи? Якщо демократія означає правління народу, то що саме передбачає таке правління і хто вважається народом? І насамкінець: чому, цілком можливо, ми ніколи не втілимо ідеали демократії на практиці, але, тим не менше, маємо керуватися ними?

У книзі «Знання демократії» Міхаель Рьобер аналізує дві альтернативні парадигми мислення щодо рефлексивних якостей демократичного життя: з одного боку, останні епістемічні теорії демократії, які базуються на припущенні, що політична участь сприяє істині; з іншого боку, теорії політичного судження, які завдячують концептуалістиці Ханни Арендт [262]. Висуваючи на перший план концепцію політичного судження, автор наполягає, що демократична теорія політичного судження, заснована на прагматизмі Джона Дьюї, може подолати недоліки обох зазначених парадигм.

Пол Картледж ретельно змальовує історію політичної системи Стародавньої Греції, яка вперше надала теорії демократії практичного втілення, хоча більшість знакових давньогрецьких мислителів ставилися до демократії негативно й навіть відверто вороже [118]. Як доводить автор книги «Демократія», на прикладі стародавньої Греції можна простежити як початкову фазу сучасних демократичних процесів, так і всю західну традицію антидемократичної думки. А осмислення відмінностей між стародавніми та сучасними формами демократії дає змогу краще зрозуміти обидві.

У книзі «Пріоритет демократії» Джек Найт і Джеймс Джонсон прийшли до висновку, що демократія є хорошим способом визначення, як мають прийматися рішення за складних умов і суперечливих обставин – наприклад, якщо демократичний процес визначає, що не всі рішення повинні прийматися демократичним шляхом (наприклад, демократично обраний Конгрес США може цілком законно вилучити монетарну політику з процесу прийняття демократичних рішень, поставивши її під контроль Федерального резерву) [201]. Автори стверджують, що прагматизм демократії забезпечує унікальний внесок демократичних інститутів у процесі інституційного вибору. Вони підкреслюють важливість ролі, яку відіграє демократія не так у досягненні консенсусу, як у структуруванні розбіжностей і розблокуванні конфліктів.

Книга Вільяма Коннолі «Відмінність та ідентичність: демократичні переговори про політичний парадокс» робить помітний внесок у розуміння зв'язку між особистою ідентичністю та демократичною політикою, зокрема в сферах релігії, етики, сексуальності та етнічної приналежності [130]. Увиразнені Вільямо Коннолі корелятивні паралелі для нашого сьогодення є доволі показовими й значущими.

Висновки до першого розділу

1. Статус практично кожного соціального цільового орієнтира, перспективи й проблеми не є константним і остаточним – він визначається

місцем у конкретно-історичній та соціокультурній морфології. Демократія як цільовий орієнтир, перспектива й проблема не є винятком із загального правила. Особливо фактор значущості конкретно-історичного та соціокультурного контексту позначається на гуманітарних дослідженнях – зокрема, на такому їхньому атрибуті, як актуальність: один і той же феномен, явище та процес у різному епохальному та соціокультурному середовищі можуть мати індекс значимості в гранично широкому діапазоні – від життєво визначального до неістотного. Це зумовлює потребу ефективного застосування соціокультурного підходу як методологічної основи дослідження ключових явищ і процесів соціальної дійсності.

2. Якщо соціокультурну дійсність подати у вигляді буттєвого симбіозу спадкоємності та мінливості (становлення, розвитку, генезису), то соціокультурний підхід у суспільних науках постає, *по-перше*, середовищем смислів і значень, *по-друге*, пізнавальним (інтерпретативним) інструментом у контексті сучасних тенденцій міждисциплінарності та полідисциплінарності, *по-третє*, світоглядною і гносеологічною дослідницькою призмою, способом не лише спонтанного сприйняття, а й формалізації сприйнятого на рівні уявлень, наративів, дискурсів, полілогів, концепцій, теорій, доктрин, парадигм тощо. Загалом наявні необхідні й достатні підстави стверджувати, що соціокультурна парадигма набула дослідницького та інтерпретативного статусу світоглядно-аргументаційного мегатренду сучасності.

3. Особливості й закономірності соціокультурної детермінованості уявлень про демократію стосуються як самої демократії, її онтології і динаміки, так і багатоманітної палітри розуміння демократії – *від стихійного, (на рівні масової свідомості), і до комплексного, системного, концептуального, доктринального й парадигмального (на рівні свідомості спеціалізованої, наукової, академічної)*.

4. Істотне значення соціокультурної навантаженості світосприйняття полягає в тому, що воно передбачає апріорне заперечення (принаймні, часткове) самої можливості смисло-значеннєвої і критеріальної *lingua franca* в

сфері розуміння як демократії загалом, так і її окремих профільних кейсів зокрема.

5. Ієрархія проблемних факторів, які стоять на заваді забезпеченню функціональної ефективності демократії, підлягає коректній структуризації на два специфічних і функціонально відносно автономних кластери – проблеми апріорні та проблеми апостеріорні. Важливою складовою апріорних проблем демократії є фактор соціокультурних відмінностей, який лежить в основі того смисло-значеннєвого диференціалу, що стоїть на заваді забезпеченню *консенсусного*, а в багатьох випадках навіть *конвенційного* сприйняття фундаментальних принципів і канонів демократії, як, зрештою, і будь-яких явищ і процесів демократичної етиології.

РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНА НАВАНТАЖЕНІСТЬ ДЕМОКРАТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

2.1. Демократія як символічна дійсність

Кожен історичний період, якому притаманні оригінальні функціональні ознаки, потребує переосмислення і реінтерпретації ключового запитання Пітіріма Сорокіна, яке лягло в основу соціокультурного дослідницького підходу. Це запитання можна сформулювати в такий спосіб: що робить *a priori* принципово можливим і *апостеріорі* практично неухильним смислово й значеннєву демаркацію явищ і процесів, які мають місце в межах соціальної життєдіяльності людини і людства? Зрештою, переформулюємо це запитання в жорсткішій модальності: які фактори й чинники обумовлюють відмінності смисло-значеннєвих картин світу різних соціокультурних кластерів? Іншими словами, чому картини світу різних соціокультурних середовищ відрізняються одна від одної (інколи істотно – аж до несумісності) за критеріями смислів та значень, доцільності та небажаності, пріоритетності та другорядності, значущості та неістотності?

Картини світу різних соціокультурних середовищ відрізняються одна від одної насамперед і в основному з двох причин. По-перше, це відбувається під впливом відносної буттєвої автономності й, скажімо так, відрубності – саме цей різновид геттоїзації призводить до формування й закріплення на рівні масової свідомості таких стереотипів і автоматизмів мислення, які найбільшою мірою притаманні конкретній (а не будь-якій іншій) соціальній ойкумені, специфіці її генезису та історичної пам'яті.

По-друге, причина негомогенності смисло-значеннєвих картин світу обумовлена фактором історичної тяглості й спадкоємності, інерція якої призводить до того, що навіть в епоху постмодерністського космополітизму і світоглядно-аксіологічного «перекоти-поля» (йдеться про «Rhizome» Жіля Дельоза та Фелікса Гваттарі) зберігається високий рівень соціокультурної

оригінальності навіть найбільш модернізованих і глобалізованих соціумів, не кажучи вже про традиційні й консервативні суспільства. Саме цей аспект мав на увазі Артур Лавджой у вже хрестоматійній праці «Великий ланцюг буття: дослідження історії ідеї» [219].

Передовсім варто зазначити, що «у фаховому середовищі зберігаються різнотлумачення як щодо переліку змістовно-функціональних складових соціокультурної системи, так і з приводу ієрархії їхньої значущості. Проте перелік ключових елементів соціокультурної системи сумніву не підлягає – йдеться, зокрема, про: 1) знаково-символічну сферу; 2) традиції, тяглість, спадкоємність; 3) сферу повсякденної спонтанності (стереотипи, автоматизми сприйняття дійсності, альтернатив і віртуальності); 4) редуковану й рутинізовану версію інтелектуальної історії (Р. Шартъє); 5) ціннісну ієрархію; 6) латентну світоглядну нормативістику, канони й табу; 7) ментальність» [64, с. 256].

Що стосується значущості ментальних структур свідомості й підсвідомості, то вона полягає в нашаруванні на рівні масової свідомості принципів «за» та «проти» поколінь. У часи докорінних історичних змін і тектонічних перетворень «відбуваються прискорення трансформації менталітету, психологія має набувати нових, часто несподіваних рис. Певно, занадто спрощено було б виводити з ментальності всі соціально значущі поведінкові акти. Втім, це не означає, що від цієї категорії взагалі потрібно відмовитися. Важливо враховувати мозаїчність і багатоконпонентність масової свідомості перехідної епохи» [47, с. 12].

Сенс і значення фактору повсякденності як соціокультурного атрибута й навіть імператива пов'язана передовсім із тією обставиною, що саме на рівні повсякденності відбувається відтворення людиною соціокультурної сфери на рівні соціальних практик у форматі повторюваності, циклічності, відносної закритості простору соціального буття і свідомості, а також стереотипності й рутинізованості моделей поведінки в подібних (аналогічних) соціальних ситуаціях. Така рутинізованість уявлень наділяє їх «самоочевиднісним» (чи

пак – аксіоматичним) статусом, який не потребує ретельного компаративного аналізу та ґрунтовної рефлексії.

За твердженням О. Михайлюка, «повсякденність будь-якої історичної епохи є виявом базових цінностей суспільства. У повсякденності люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури, повсякденність постає як «культурне несвідоме» у найширшому діапазоні соціокультурних практик. До сфери «культурного несвідомого» входять «звичаї», «вдачі», «конвенції», «традиції».» [47, с. 11].

Саме фактор *культурного несвідомого* запускає механізм того, що Рейнхардт Козелек називає «*горизонтом очікувань*». І коли Френсіс Амелія Йейтс стверджувала, що всі ми є «*заручниками алхімія уяви*», то це явище вона пояснювала також детермінативним впливом культурного несвідомого. І коли ми визнаємо, що в суспільно-політичній сфері часто маємо справу не так із *фактами* (*res factae*), як із *фікціями* (*res fictae*), то це також є наслідком латентного тиску культурного несвідомого.

Між іншим, із фактором культурного несвідомого тісно корелює явище альтруїзму, яке, згідно з переконливою аргументацією Вілфреда Трюттера (Wilfred Trotter) є побічним продуктом стадного інстинкту – щоправда, йдеться лише про «комфортний альтруїзм», а от «некомфортні альтруїсти» зазнають суспільного осуду (в різних формах) так само, як і «егоїстичні шахраї» («*selfish cheaters*») [291]. Якщо на момент виходу друком книги Трюттера ці твердження ще викликали сумніви й підозри в суб'єктивізмі та дослідницькій тенденційності, то новітні результати досліджень у сфері еволюційної психології професорів Торонтського університету (Канада) Стівена Пінкера та Джордана Пітерсона остаточно розвіяли рештки недовіри.

Як слушно зазначає Л. Кузьоменська, «ефективність функціонування суспільства сучасного формату перебуває в безпосередній залежності від специфіки комунікативної сфери. За цих обставин актуалізується фактор якості комунікативних обмінів. Жак Лакан стверджував, що **сміслові й аксіологічні наголоси вкорінені в «соціальному безсвідомому», в його**

історичній і соціокультурній специфіці. Іншими словами, кожен конкретно-історичний і соціокультурний досвід генерує особливу й навіть унікальну «смыслову топографію», яка істотно відрізняється від інших «смыслових картин світу». З огляду на зазначену особливість **на смыслову багатоманітність неможливо накинати універсальну критеріальну сітку.** Натомість можна хіба що вийти на рівень коректного розуміння смыслових пріоритетів чужого історичного й соціокультурного досвіду – й не більше» [32, с. 84].

Відповідно до «принципу терпимості» Рудольфа Карнапа, мова – це гра за довільними правилами, імперативним вістрям яких є лише артикуляційна виразність. Це створює необхідні й достатні передумови для зображення реальності мовними засобами в найрізноманітніший спосіб, кожен з яких не лише суверенний, а й рівний один одному в онтологічному й функціональному сенсі. Це загострює проблему *смыслового релятивізму*, яка доповнюється й посилюється проблемою відсутності *смыслового конвенціоналізму*.

Концептуальна формула Людвіга Вітгенштейна констатує, що межі мови індивіда (суспільства) окреслюють межі світу індивіда (суспільства). Можливо, ригоризм цієї формули є надміру категоричним, проте в цілому він відповідає дійсності. Так само можна погодитися з тезою, що кожна мова істотною мірою соціокультурно навантажена – тобто конкретно-історичний формат соціуму визначає як світоглядні й критеріальні горизонти мови, так і її стилістику, проблемно-аксіологічну акцентованість тощо.

Зрештою, наведену тезу можна дещо переформулювати: кожен мовно-комунікативний статус-кво є об'єктивним і закономірним наслідком попереднього еволюціонування соціокультурного середовища, постає конкретно-історичним форматом такого еволюційного розвитку – відтак, кожному іншому конкретно-історичному формату еволюційного розвитку соціокультурного середовища відповідає інший мовно-комунікативний статус-кво. Це слід розуміти таким чином, що одні й ті самі аргументи,

риторичні прийоми та засоби посилення виразності мають різну силу в різних соціокультурних середовищах, а відтак і різну ефективність.

Саме соціокультурні відмінності лежать в основі абсолютної більшості смислових втрат у процесі комунікування різних соціокультурних середовищ. Це обумовлено розбіжністю смислів і значень, притаманних різним соціокультурним ойкуменам. І це також стає на заваді не лише консенсусному, а й часто конвенційному погодженню смислових і значеннєвих вердиктів щодо будь-якого явища (елемента) символічної дійсності (системи). Тому для ефективного здійснення мовленнєвого впливу в ситуаціях міжкультурної комунікації вкрай необхідне застосування соціокультурно маркованих засобів і прийомів впливу.

Можна констатувати тісну онтологічну когерентність і взаємозумовленість функціональної динаміки риторичних засобів та значущих реалій соціокультурної дійсності, які визначають інструментальну специфіку і функціональну динаміку попиту на відповідні риторичні, комунікативні та інтерпретативні ресурси [26; 30; 50; 69].

Відповідно «одні й ті самі аргументи, риторичні прийоми, засоби підсилення тексту мають різну силу в різних культурах, і відповідно – різну ефективність. Так, в китайській аудиторії ефективні афоризми та байки. Для англійців велике значення має подача тієї чи іншої ідеї як старої, вже перевіреної досвідом. На американця сильний вплив справляє аргумент, побудований на демонстрації особистої користі. А німцю слід показати економію, зиск від реалізації тієї ідеї, що пропагується» [29, с. 204].

Чи не найбільш виразним риторичним і символічним засобом, до послуг якого вдається сучасний демократичний дискурс і наратив, є метафора – саме метафорами просякнута не лише наша мова, а й мислення, невід'ємною властивістю й атрибутом якої є латентна метафоричність: осмислення явищ одного гатунку в термінах іншого є фундаментальною властивістю нашого мислення. Значущість метафоричного інструментарію зумовлена насамперед

його сприянням комунікативній ефективності, істотному урізноманітненню і вдосконаленню комунікативних ресурсів.

Якщо застосувати аналогію «вікна Овертона», то в кожному конкретно-історичному випадку існує певне вікно комунікативних (інтерпретаційних, аргументаційних, герменевтичних, дискурсивних, полемічних, діалогічних тощо) можливостей, яке, з одного боку, обумовлює діапазон можливостей, у межах якого ефективність комунікативної взаємодії має високий рівень вірогідності, а з іншого боку, таке вікно можливостей чітко зумовлене певною сукупністю факторів (передовсім соціокультурних), котрі, власне, й визначають саме такий діапазон можливостей, а не інший.

Ернст Кассілер аргументовано стверджував, що розум – не надто адекватний концепт для позначення соціокультурної життєдіяльності людини. Значно більш коректним відповідником є символічна демаркація смислів і значень людської життєдіяльності, тому замість ототожнення людини з *Animal rationale* доречніше її уподібнювати *Animal symbolicum*, бо **лише символічна складова віддзеркалює соціокультурне буття людини максимально повно й вичерпно** [119, с. 217-218].

Символізм постає чи не найбільш виразним утіленням методологічного принципу індукції. Зокрема, логіка від часткового до загального в образно-символічній сфері спрацьовує так: у краплині дощу при бажанні й умінні можна розгледіти особливості й закономірності всієї дощової хмари. Звичайно, в даному разі ключове значення має навіть не бажання, а саме вміння, бо нестача цього кваліфікаційного рівня й відповідних навичок неухильно призводить до причинно-наслідкових спотворень і некоректних висновків. Цей аспект переконливо розкрив Поль Вірільо у резонансній книзі «Машина зору» [299].

Попри те, що формалізація як метод відображення змісту і структури об'єктів у знаковій формі, метою якого є увиразнення знань, вважається менш значущою, ніж предметна спрямованість *філософії наукового моделювання* (philosophy of scientific modeling), та *характер (природа) теоретизації* (the

nature of theorization, idealization), однак формалізація є найбільш показовою та ілюстративною: в її процесі всі змістові терміни замінюються символами, а змістові твердження – відповідними їм послідовностями символів чи формул. Внаслідок формалізації теорія набуває вигляду ланцюга формул, в якому кожна наступна логічно випливає з однієї або кількох попередніх. Символіка штучної мови надає стислості й чіткості фіксації значень формалізованих об'єктів пізнання, а також однозначності розуміння їх структури.

Книга професора географії людини в Лондонському університеті Роял Холлоуей Деніса Косгроува «Соціальне становлення та символічний ландшафт» викликала жваві дебати всіх, хто цікавиться соціальною та культурною політикою ландшафту [132]. Автор слушно привернув увагу до того, що як індивідуальна свідомість окремої людини, так і суспільна свідомість сприймають дійсність здебільшого за допомогою символічного посередництва, функцію якого можуть виконувати чимало інструментів: ідеї, концепції, стереотипи, артефакти, пам'ятники, ритуали тощо.

Символічне посередництво перебуває в тісному корелятивному зв'язку з методом вільних асоціацій. А втім, наскільки така назва коректна – тобто наскільки метод вільних асоціацій насправді вільний? Якщо його зумовленість символічним посередництвом можна простежити ледь не в найдрібніших деталях, то метод вільних асоціацій не настільки вільний, як це може здатися на перший погляд.

Ще слід зазначити, що символізм перебуває в тісному корелятивному взаємозв'язку з інструментарієм (методом) аналогій і екстраполяцій. Показовою ілюстрацією цієї тези може слугувати іконічна книга Макса Вебера «протестантська етика і дух капіталізму», в якій автор уподібнив протестантську етику моральному кодексу, який наголошує на наполегливій праці, суворій самодисципліні та організації свого життя в служінні Богу [302]. Втім, ключового значення набуває *фактор винагородження*: на певному етапі носії цієї етики набули для масової свідомості символічного статусу взірцевих громадян і почали користуватися безпрецедентною підтримкою; так само

пуританська рішучість робити добрі вчинки і заохочувати капіталізм «на мікро-рівні» на повсякденному рівні призвело до піднесення капіталістичної економіки.

Здійснюючи компаративний аналіз релігій людства, Мішель Малерб зауважив, що **кожна людина витлумачує символи відповідно до власного досвіду й значущого контексту**: якщо посередніх у ментальному сенсі індивідів дратують тлумачення, що базуються на складних причинно-наслідкових зв'язках, то інтелектуали зловживають пошуком сумнівних підтекстів і контекстів. Як наслідок – жодній релігії не вдалося уникнути цієї фундаментальної проблеми, яка супроводжується перманентними різнотлумаченнями і суперечками.

Принагідно зазначимо, що специфіка витлумачувати символи відповідно до власного досвіду та контексту притаманна не лише окремим індивідам, а й надіндивідуальним суб'єктам – корпоративним групам, соціокультурним середовищам, націям тощо. І, як не дивно, такий тип витлумачення символів превалює над індивідуальним світосприйняттям. Цей позірний парадоксальний переконаливо пояснив Жак Лакан, у концептуалістиці якого «*Інший*» (з великої літери) – це **над-особова** символічна структура, котра, на відміну від «*іншого*» (з малої літери) як сфери *особистих* вірувань, уявлень, світоглядних пріоритетів і аксіологічних преференцій володіє латентним спонукально-навіювальним потенціалом, унаслідок чого індивід, навіть будучи індиферентним до смисло-значеннєвої системи координат «*Іншого*», у критичних ситуаціях схиляється до підтримки саме **над-особових символічних ієрархій**, а не власних світоглядно-аксіологічних прерогатив.

Це пояснює внутрішню логіку і причинно-наслідковий механізм явища, яке на перший погляд може здатися дивним, а саме: чому люди схильні надавати перевагу над-особовим приписам. Відповідь пов'язана із символічним навантаженням над-особових норм і рекомендацій, які асоціюються зі сподіваннями на підтримку й захист з боку суспільства.

Оскільки символічна сфера є доволі експресивною і нетолерантною до розлогого раціонального аналізу якомога більшої кількості «за» та «проти», то не варто дивуватися що символічному брендингуванню притаманні численні курйози. Зокрема, свого часу єгипетський комітет з бойкоту пропонував накладати вето на пральний порошок «Ariel» компанії «Procter & Gamble» з причин його співзвучності з ім'ям прем'єр-міністра Ізраїлю Аріеля Шарона. Більше того: активісти цієї організації примудрилися розгледіти в логотипі порошка «Ariel» стилізоване зображення зірки Давида, хоча, як зауважено в прес-релізі P & G, «Ariel» існував задовго до того, як з'явився ізраїльський політик, а логотип зображує траєкторію руху атома і не має жодного стосунку ні до релігії, ні до політики. З одного боку, іронічність цього прикладу є повчальною, а з іншого боку, вона ілюструє, наскільки потужною є інерція латентної символізації, символічних аналогій і паралелей.

До відома: фактично «офіційним» атрибутом одягу громадянина Риму була тога, яка вдягалася на туніку. Існувала недвозначна заборона на носіння тоги негромадянами Риму. Порушення цієї вимоги прирівнювалося до тяжкого кримінального злочину. Використання тоги громадянином було обов'язковим під час відвідин публічних місць і врочистих заходів. Стилїстика тоги ідеологічно чітко вивірена й уніфікована (білого кольору й без прикрас), що слугувало наочним втіленням рівності всіх громадян Риму. Виняток складали лише тоги сенаторів і неповнолітніх дітей чоловічої статі: по периметру їхньої toga praetexta пролягала пурпурова лінія завтовшки 5–7 сантиметрів. Окрім цього винятку був один супер-виняток: правом на пожиттєве використання повністю пурпурової і розшитої золотом тоги (toga picta) наділявся тріумфатор – той, під чийм керівництвом Рим здобув перемогу в знаковій військовій кампанії [229].

Між іншим, статус громадянина мав величезне символічне значення, в основі якого були чіткі законодавчо закріплені преференції: лише громадяни Римської імперії мали податкові пільги і можливість торгувати по всій імперії. Принагідно зазначимо, що імператор Каракалла тільки в 212 році видав едикт

(*constitutio Antoniniana*), згідно з яким громадянство Римської імперії надавалося всім вільним особам. Таке рішення переслідувало мету заручитися в умовах кризового стану імперії максимально можливою підтримкою, проте іронія історії виявилася вишуканою: відбулася девальвація статусу громадянина Римської імперії, внаслідок чого замість підтримки нових громадян знизився рівень підтримки старих громадян, а сама імперія почала в прискорену темпі прямувати до свого краху.

Символічне реноме демократії в часи Римської імперії було незрівнянно нижчим, ніж статусні позиції громадян. Зрештою, для імперії це цілком закономірно, позаяк сумісність демократичних норм життєдіяльності та інерції імперської повсякденності є доволі сумнівною. Однак доводиться констатувати, що символічна навантаженість Стародавнього Риму часів Республіки була не набагато більш компліментарною на адресу демократії: такий стан речей був зумовлений низьким рівнем довіри до Сенату як номінально демократичного органу, а фактично – інституції, до якої в мешканців Риму та підлеглих територій виникало чимало запитань у діапазоні від кваліфікаційного рівня й до корупції, політико-управлінських та міжособистісних інтриг та прийняття непрозорих і апріорі неефективних рішень.

Коли, наприклад, Калігула мав намір призначити свого коня Інцитата консулом, то це є свідченням не стільки його, скажімо так, ексцентричності, скільки тверезого популістського розрахунку: цим кроком він в гротескний спосіб намагався догодити «народу» (римському плебсу), в очах якого сенат уже давно перетворився на «державу в державі», які функціонує виключно у власних інтересах, а не задля національних, соціально-економічних та геополітичних інтересів Риму. Тому такий алармістський намір Калігули мав усі підстави бути гаряче підтриманим римлянами.

У Стародавній Греції символічне реноме демократії було не настільки безнадійним. Це обумовлено насамперед більшою адміністративно-територіальною децентралізацією: Греція часів античності фактично не була

єдиною чи хоча б конфедеративною державою – це де-факто кільканадцять повністю функціонально суверенних держав-полісів, які об'єднували свої зусилля хіба що в часи зовнішніх загроз (втім, навіть у часи експансії на грецькі території півмільйонних армій Дарія і Ксеркса чимало грецьких полісів воювали на боці загарбників, намагаючись виторгувати собі преференції в «новій Греції».

Зрозуміло, що коли країна нагадує клаптикову ковдру вороже налаштованих один проти одного полісів, то це – ідеальна можливість для практикування найрізноманітніших форм правління й прийняття управлінських рішень. Як зазначає О. Скрипнюк, «ще в так званий «досократичний» період розвитку суспільної думки ми знаходимо дві сформовані партії, які умовно можна назвати прихильниками та критиками демократії. Показовими в цьому сенсі є постаті Геракліта Ефеського та Демокрита – першого з яких традиційно вважають антипатиком демократії, а другого – її прибічником і захисником. Демократія для Геракліта – це правління більшості, для якої найвищою цінністю є рівність. Але така рівність може мати два значення – рівність кращих та рівність гірших. На жаль, кращих завжди обмаль, тоді як гірших завжди більшість. На підставі цього він, власне, й протиставляє демократію та аристократію, перша з яких постає правлінням гірших, а друга – правлінням кращих» [59, с. 25].

Принагідно зазначимо, що саме Геракліт є автором двох аргументів, які в наш час належать до категорії класичних: «Перший із цих аргументів є «аргументом неможливості». Його можна сформулювати таким чином: «Управляти повинні найкращі, але оскільки їх не може бути в достатній кількості, то демократія неможлива». Нині цей аргумент формулюється як технічна неможливість прямої демократії; одним із варіантів вирішення цієї проблеми є стала розробка моделі представницької демократії. Другий аргумент стосується примари охлократії. Його можна викласти у формі силогізму, оскільки він складається з двох не пов'язаних між собою логічним зв'язком тверджень, одне з яких має афірмативний (affirmative) характер, а

друге – оціночний: «Демократія – це завжди охлократія», «охлократія – це погано»» [59, с. 26-27].

Згідно з Платоном, «у демократичній країні немає жодної потреби брати участь в управлінні – навіть якщо у когось для цього є здібності; не обов’язково коритися, якщо ти того не бажаєш, чи воювати, коли інші воюють, чи дотримуватися умов миру, якщо ти цього миру не прагнеш» [52, с. 186]. Якщо в наш час основні критичні закиди на адресу демократії стосуються неефективного управління, то Платон сформулював оригінальний зразок критики на підставі «апріорної вади ухилення від управління» і від того, що нині позначається терміном *демократична участь*.

Згідно з Платоном, найбільша вада демократії полягає в генеалогічно закладеній у ній згубній для суспільства можливості уникати будь-якого управління й будь-якої відповідальності. За таких умов і обставин демократія як форма правління перетворюється на своєрідну «гру випадку»: «Якщо зорі на небі викажуть прихильність, то зберуться відповідальні управлінці й забезпечать процвітання полісу», а якщо ні, то поліс приречений на стагнацію і хаос. У цьому контексті буквально повисає в повітрі риторичне запитання: чи варто суспільству покладатися на «волю небес»? Чи може все-таки доцільно зробити свій вибір на користь форми правління, яка буде менш залежною від «волі небес», а натомість – більш залежною від волі суспільства чи хоча б тієї її частини, яка не є рабами та жінками й сплачує податки.

Безпосереднім наслідком означеної Платоном вади демократії є «поява специфічного типу людини – «демократичної людини». Це така людина, над якою панують її пристрасті, оскільки ніщо ані ззовні (закони), ані зсередини (виховання, розсудливість, сором тощо) вже не здатні стримати бажань людської душі, в результаті, як писав Платон, освіченість замінюється нахабством, свобода – свавіллям, велич – розпустою, мужність – безсоромністю. Така демократична людина подібна самій демократичній державі, в якій немає нічого стійкого і постійного» [59, с. 33].

Якщо систематизувати вкорінені на рівні символічних маркерів античної Греції закиди на адресу генеалогічних недоліків демократії, то можна виокремити три основні позиції. Перша стосується аргументу *ненадійності та безвідповідальності лідерів, обраних у демократичний спосіб*: замість того, щоб діяти в інтересах народу, ті нібито здійснюють управління на свою користь або просто нехтують сумлінним виконанням своїх обов'язків. Вірогідно, евфеміністичний маркер «нібито» в даному разі не надто доречний, оскільки до зазначених висновків масова свідомість античної Греції прийшла внаслідок тривалих досвідних даних.

Між іншим, саме з аргументом ненадійності та безвідповідальності лідерів, обраних у демократичний спосіб, пов'язаний концептуальний вирок Платона, згідно з яким гіршою за демократію може бути лише тиранія як найбільш спотворена форма правління. А втім, як додавав фундатор афінської школи філософії, демократія є різновидом тиранії – з тією відмінністю, що тиранічне правління передбачає одного тирана, а натомість демократичне правління культивує безліч тиранів.

Другий аргумент із приводу генеалогічних недоліків демократії стосується *непрофесійності*. Цей аспект виразно проілюстрував Сократ, який провів логічні аналогії між мистецтвом державного управління та мистецтвом гри на музичних інструментах: якщо у випадку гри на музичних інструментах всі погоджуються з категоричною необхідністю певних знань та умінь, то в умовах демократії з незрозумілих причин вважається, що для ефективного здійснення державного управління попередня підготовка й досвідні дані не мають принципового значення.

Третій аргумент пов'язаний із культивуванням *штучної рівності*. Ісократ із цього приводу зазначав, що демократія генетично схильна до «рівності заради самої рівності», внаслідок чого вона відсепарує на суспільний маргінес усіх, хто хоча б чимось є кращим чи гіршим за інших. І якщо «вибраковування» гірших практично не містить негативних наслідків для соціуму, то нехтування кращими автоматично позбавляє суспільство

інноваційних та креативних ресурсів, запрограмовуючи стагнацію такого суспільства і його неконкурентоспроможність серед тих соціумів, які в управлінському сенсі є більш раціональними й гнучкими.

Доволі показово, що впродовж попередніх понад двох тисячоліть рейтинг недоліків демократії на рівні символічних маркерів як спеціалізованої, так і масової свідомості не зазнав істотних змін: за свідченням соціологічних опитувань, проведених у різних країнах на початку XXI століття, в наш час так само, як і в часи Сократа та Ісократів, найбільші символічні застереження стосуються аспекту неефективності суспільних лідерів, обраних у демократичний спосіб: хоча сьогодні вже мало хто може дозволити собі розкіш кричущого нехтування виконанням своїх обов'язків (насамперед із причини значно вищого рівня передвиборчих затрат, а відтак – і ризиків фінансових збитків унаслідок усунення від влади), проте фактор сумнівного відстоювання насамперед суспільних інтересів ніхто аргументовано заперечити не в змозі чи не вважає за потрібне.

На відміну від епохи Сократа, аргумент непрофесійності нині дещо втратив свою колишню гостроту – ні, не тому, що обрана в демократичний спосіб влада вздовж і впоперек уже складається з високочолитих інтелектуалів найвищого рівня кваліфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності: просто в наш час існує значно більше можливостей насичення коридорів влади експертами й технократами, які спроможні істотно знівелювати низький загальний рівень компетентності демократично обраної влади. Інша річ, наскільки такою опцією представники влади користуються, коли й чому вони вдаються до послуг фахівців і наскільки вони взагалі розуміють масштаб суспільних потреб і проблемних викликів, які потребують пріоритетного реагування.

Проблема штучної рівності в наш час також дещо втратила своє алармістське реноме на рівні символічної сфери громадської думки. Це відбулося не тому, що демократія сучасного зразка набула виразних меритократичних ознак, а з причин диверсифікації можливостей суспільної

самореалізації: якщо в часи Ісократ критерієм реалізації здібностей було насамперед і в основному перебування в коридорах влади, то нині свій потенціал можна реалізувати в десятках сфер суспільної життєдіяльності, репутаційний статус яких не поступається статусу присутності у владі. Щоправда, на загальносуспільному рівні проблема залишається в силі, адже якщо відсепарує кращих, то вона в принципі не може бути більш, ніж посередньою на рівні своїх результатів.

Слід зазначити, що вагомий внесок у розробку соціокультурної дослідницької програми зробила французька інтелектуальна традиція кінця ХХ століття. Французькі мислителі виразно концептуалізували тезу, відповідно до якої соціокультурна дійсність – це завжди сакралізація або профанування за посередництва символічних засобів. Цей аспект переконливо обґрунтував Серж Московічі у фундаментальній праці «Машина, яка творить Богів» [234].

У книзі «Епоха племен: занепад індивідуалізму в масових суспільствах» Мішель Маффесолі переконливо розкрив логіку і причинно-наслідковий зв'язок між початком занепаду індивідуальності та симетричної цій тенденції сакралізації надіндивідуального (соціального) ще в часи формування племен [224]. Така латентна сакралізація призвела до того, що будь-яка санкціонована соціумом пропозиція чи висновок автоматично наділялися статусом взірця і канона, а все, що виходило за ці межі, вважалось девіацією, деструктивізмом і соціопатією. В цьому сенсі показовою є також книга «Політична антропологія», в якій Жорж Баландье розкриває кореляцію типів соціальної поведінки та специфіки політичних практик [3].

У «Теорії символів» Норберт Еліас об'єднує три центральні теми: на першому рівні йдеться про символи, пов'язані з мовою, знанням і мисленням; на другому рівні він здійснює рефлексію символів як значущих звукових моделей людського спілкування; на третьому рівні книга Еліаса розглядає теоретичні аспекти онтологічного статусу знання [157].

Культуральна соціологія Джефрі Чарльза Александера, відповідно до якої культура є усталеною сукупністю символічних зразків: якщо культура є системним суб'єктом, то кожен із символічних знаків постає елементом цієї системи. Значення системи полягає в її функціонально-інструментальній демаркації смислів, унаслідок чого «текст» конкретної соціокультурної картини світу стає зрозумілим.

Теорія символічного інтеракціонізму (в особі насамперед Чарльза Кулі, Джорджа Герберта Міда та Герберта Блумера) виходить із тих міркувань, що в основі соціальних взаємодій лежить насамперед фактор символічних значень – тобто того символічного навантаження, з приводу якого існує консенсус чи хоча б конвенційна згода в межах відповідного соціокультурного середовища.

Зокрема, згідно з Чарльзом Кулі, уявлення про світоглядну автономію індивіда – це ілюзія: як невід'ємна складова суспільства, як елемент системи суспільства людина істотно залежна від соціокультурних реалій, які є своєрідною демермінативною «тінню батька Гамлета», визначаючи (іноді в найдрібніших деталях) смислові й значеннєві наголоси розуміння явищ і процесів соціальної дійсності. Для кожного члена суспільства соціум має фактичний статус своєрідного «дзеркального Я», в якому індивід знаходить відображення реакції суспільства на кожен свій вчинок, сентенцію і намір.

Джордж Герберт Мід також відштовхувався від істотної обумовленості індивідуальних дій, реакції і вчинків соціальною регламентацією (як спонуками, так і табуванням). На думку Міда, людські вчинки загалом набувають певного сенсу лише в контексті певної ієрархії соціокультурних смислів: своїми вчинками індивід немов апелює до тієї чи іншої смислової і значеннєвої ієрархії у спосіб застосування символічних маркерів, які слугують семантичним кодом (ключем) для певного соціокультурного середовища і водночас можуть не мати жодного символічного значення для інших соціокультурних середовищ.

На переконання Герберта Блумера, життєдіяльність людей відбувається в смисло-значеннєвих ієрархіях: люди діють (мислять, роблять вибір,

приймають рішення тощо) на підставі значень, які є наслідком символічних інтерактивних взаємодій та сукупності інтеракційних контекстів. Кожен індивід у латентному режимі підсвідомо калькулює сукупний баланс інтеракційних контекстів і приймає знову-таки здебільшого *рефлекторні* (а не *рефлексійні*) рішення за результатами такої калькуляції, схилившись до вибору на користь позиції, домінуючої (нормативної) в межах його соціокультурної ойкумени. При цьому значення (питома вага) контекстів є різною: один контекст може мати більше значення, ніж декілька інших.

Символічне позиціонування є одним із основних і найбільш важливих виявів соціальності людини, її соціокультурної життєдіяльності. А культура – це завжди форма (насамперед символічна, проте не лише символічна) накопичення і трансляції визначальних смислів (смилових ієрархій) на архетипному рівні, на рівні соціальних настанов у формі стереотипізованого сприйняття явищ і процесів [153].

Між іншим, «попри свою в більшості випадків неформалізованість і неінституційованість, ця сфера є надзвичайно істотною з огляду на визначальність своїх регламентних норм і рекомендацій на рівні повсякденної життєдіяльності як окремих індивідів, так і соціальних груп і суспільства в цілому. До сфери повсякденності як культурного несвідомого належать не лише зазначені вище звичаї, традиції та неформалізовані конвенції, а й практично вся знаково-символічна сфера суспільної життєдіяльності – зокрема, те, що П'єр Бурдьє позначав терміном «символічний капітал», а також той буттєвий обсяг, який окреслюється парадигмою символічного інтеракціонізму» [64, с. 254-255].

В цьому контексті очевидних ознак набуває теза про те, «події й процеси як зовнішнього, так і внутрішнього світу, переломлюючись крізь систему індивідуальних відносин, утворюють змістовно-смилове поле суб'єктивної реальності, той образно-символічний простір, крізь який і осмилюється буття» [47, с. 11].

П'єр Бурдьє в книзі «Практичний смисл» уперше сформулював концепт символічного капіталу як універсального виду капіталу, ознак якого за певних умов і обставин можуть набувати практично всі форми капіталу [113]. Окрім цього практично невичерпним ресурсом для нарощування ресурсів символічного капіталу слугує багатоманітність соціальної контекстуальності.

Показовою в цьому сенсі є книга Бріджит Фаулер, в якій здійснено систематичне осмислення ролі «символічного капіталу» П'єра Бурдьє у виробництві та споживанні символічних товарів [167]. Авторка окреслює ключові тематичні акценти праць Бурдьє, що потребують ґрунтовного аналізу й переосмислення. Вона пояснює важливість його концепції капіталу (економічного та соціального, символічного та культурного), а також увиразнює смислове наповнення таких ключових контекстуальних термінів, як габітус, популярне мистецтво, практика та стратегія.

Важливою специфічною ознакою символічного капіталу є його функціонування на принципах, які Джозеф Най-молодший позначив концептом *soft power*. Як і у випадку із *soft power*, символічний капітал здійснює свій вплив у нерепресивний і неадміністративний спосіб – за рахунок латентної, навіювальної контекстуальності, функціонуючи в режимі скоріше доброзичливої підказки, ніж жорстких регламентних приписів.

Символічний капітал визначає місце і значення (соціально-рольове позиціонування) соціальних процесів і знаково-символічних об'єктів для життєдіяльності індивіда і суспільства. Він бере участь у генеруванні смислів, які структурують картину світу в свідомості індивіда за певними за певними смисловими критеріями і значеннєвими лекалами.

Це – найважливіша форма нематеріального активу, конвенційно визнана в межах конкретного соціокультурного середовища. Вона віддзеркалює детермінованість смисло-значеннєвої структури (ієрархії) картини світу тими цінностями й нормами, що превалюють у конкретному соціокультурному середовищі.

Чи не найвищий трансчасовий індекс символічного капіталу пов'язаний зі свободою як імперативною опцією демократії. Т. Бріджес у «Культурі громадянства» [114, с. 182] аргументовано доводив доцільність виокремлення двох типів ставлення до свободи, які позначав поняттями відкритих та закритих наративів (open-criterion narraties – closed-criterion narraties): «Перший тип ставлення до свободи означає усвідомлення кожним громадянином своєї відповідальності за стан своєї та загальної свободи, коли кожен вірить і впевнений, що він здатен своїми власними діями впливати на стан громадянської свободи, за те, в якому суспільстві він живе і за якими законами це суспільство функціонує. Іншим типом ставлення до свободи, коли громадянин із готовністю жертвує правом турботи за свободу на користь когось іншого, спричиняє зникнення «вільних та відповідальних громадян» (free and responsible citizens) та, зрештою, призводить до зникнення демократії» [59, с. 61].

Аристотель слушно зауважив, що визначення демократії як правління більшості є некоректним із огляду на невідповідність буттєвим реаліям: насправді йдеться лише про громадян – тобто про тих, хто володів двома ексклюзивними правами громадянина: правом брати участь у голосуванні та правом претендувати на виборні посади. В сучасному розумінні це так зване пасивне та активне виборче право. А що стосується свободи як основного принципу демократії, то вона проявляється в тому, що всі володіють рівним правом участі в управлінні, а рішення, прийняті більшістю, за замовчуванням позиціонуються правильними й справедливими.

Адам Фергюсон привертає увагу до аспекта, «як саме люди повинні ставитися до свободи, щоб демократія не перетворилася ні на тиранію, ні на олігархію. Річ у тім, що розвиток демократій доволі часто свідчить про те, що свобода може приноситись у жертву іншим цінностям. Часто трапляється, що народ передає піклування про свою свободу на якийсь орган чи конкретну особу. Тоді такий орган отримує можливість «ліпити з народу образ вільної нації». Втім, і відмова від свободи на користь інших цінностей, і спроба

перекласти турботу про свободу на когось іншого завжди спричиняє втрату цієї свободи і, зрештою, падіння демократії» [59, с. 61].

Алла Гоцалюк переконливо зазначає, що «початок останньої хвилі глобальної демократизації здебільшого пов'язують із символічним падінням Берлінського муру, яке було формалізоване на інституційному та геополітичному рівні розпадом світової системи соціалізму, Варшавського Договору та врешті-решт СРСР. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х в умовах відсутності виразного ідеологічного антагонізму на глобальному й навіть на регіональному рівнях подальший поступ демократії вважався неухильним і безальтернативним, а квінтесенція концептуальної інтриги стосувалася лише динаміки демократичних перетворень і можливостей їх синхронізації в різних країнах і регіонах задля забезпечення синергетичного ефекту позитивних змін. Тим не менше, відчутний демократичний «приплив» 1990-х до 2000 року істотно вичерпав свій інерційний ресурс і змінився зворотним трендом демократичного «відпливу»» [14, с. 185].

Оскільки символіка падіння Берлінського муру тісно корелювала з наративом свободи та демократії, то на рівні масової свідомості був згенерований «кентавричний ефект» двоєдиних функціонально-інструментальних реалій, а саме: «обіцянка щастя» нового світопорядкового статус-кво перебувала в тісному причинно-наслідковому зв'язку з фактором свободи та демократії. Причому, такий зв'язок вважався чинним як в аверсному, так і в реверсному розумінні: як нові світопорядкові реалії вважалися необхідною і достатньою передумовою торжества свободи та демократії, так і поступ у сфері свободи та демократії на рівні символічних маркерів означав неухильність нового світопорядку свободи та демократії гуманного, ефективного й справедливого. Звідси, між іншим, і безпрецедентний за своїм категоризмом вердикт Френсіса Фукуями про «безальтернативність ліберального майбутнього».

Однак треба розуміти важливу специфічну особливість струнких концептуальних схем, переваги яких обов'язково супроводжуються

симетричними можливостями не менш вражаючих недоліків. У нашому випадку це означало, що як тільки з'явилися перші ознаки світопорядкової неефективності, вони одразу негативним чином позначилося на символічному позиціонуванні громадської думки щодо факторів свободи та демократії. Вістря неприємного драматизму пов'язане з тим, що неефективність світопорядкових механізмів нашого сьогодення жодним чином не зумовлені негативним впливом свободи й демократії – радше навпаки: негативний стан світопорядкових реалій виявився наслідком нехтування багатьма прописними істинами свободи і демократії.

Також заслуговує на увагу символічна складова інституційної складової демократичних транзитів: транзитологія як сфера знань про особливості суспільних транзитів (насамперед демократичного штибу) впродовж кількох десятиліть нав'язувала масовій свідомості тезу про ледь не панацейний статус інституційної складової демократичних перетворень – мовляв, варто будь-якому суспільству надати механізм досконалих демократичних інституцій, як успіх демократії і суспільного прогресу в цьому соціумі виявиться безальтернативним.

Між іншим, «найбільшій популярності інституційна парадигма набула в часи вторгнення коаліції країн Заходу в Афганістан та Ірак. Окрім риторики щодо необхідності силового викорінення тероризму доцільність такого вторгнення виправдовувалася саме фактором «необхідності побудови соціальних інститутів, які забезпечать вкорінення демократії та її подальше успішне відтворення й масштабування». Однак, як слушно зазначає Жак Рансьєр у резонансній книзі «Ненависть до демократії», спроби «експорту демократії» у формі війни в Афганістані та Іраку і загалом «цивілізаторської місії колективного Заходу і розвинених демократій» не увінчалися успіхом із причин насамперед і в основному переоцінки визначальності інституційного забезпечення демократичного транзиту» [14, с. 185].

Невтішні результати експедиційних проєктів в Іраку та Афганістані підвели результуючу риску не лише під неадекватними амбіціями

репрезентантів інституційної парадигми, а й під світопорядком, встановленим на руїнах Берлінського муру, в цілому: «Фіаско країн Заходу в питанні «перевиховання» Афганістану та Іраку спонукає до докорінного перегляду, здавалося б, непорушних причинно-наслідкових зв'язків – зокрема, за станом на сьогодні вже цілком очевидно, що, попри безперечну істотність структурних реформ та ефективності макроекономічної політики, ці фактори не слугують гарантією успішності й незворотності демократичного транзиту, що вони потребують щонайменше доповнення й тісної кореляції зі специфікою соціокультурного рельєфу того суспільства, яке має намір здійснювати перетворення на принципах демократії» [57, с. 238].

Власне, буттєвий формат і специфічні особливості соціокультурного рельєфу містять відповіді на абсолютну більшість популярних у наш час «чому?» – приміром, чому не лише військова сила, а й інституційні перетворення, безпрецедентні інфраструктурні проекти і астрономічні фінансові видатки не гарантують вкорінення демократії західного зразка; чому медійні методики, які довели свою ефективність у західних суспільствах, часто викликають апатію, роздратування та ідіосинкразію в країнах третього світу і т. д. і т. п.

Слід зазначити, що епоха постмодерну об'єктивно вносить тематичну та аргументаційну корекцію в символічну динаміку суспільної свідомості загалом і в частині позиціонування щодо стану і перспектив демократії зокрема. Зокрема, в алармістській книзі «Мінлива сучасність» Зігмунт Бауман привертає увагу до того, що перехід від «твердої» до «рідкої» сучасності створив нове й безпрецедентне середовище для індивідуальних життєвих пошуків, зіштовхнувши людей із низкою викликів, з якими ніколи раніше не стикалися: річ у тім, що соціальні інституції не мають достатньо часу для «затвердіння», тому не можуть слугувати системами відліку для людських дій і довгострокових життєвих планів – як наслідок, люди повинні шукати інші способи організації свого життя, яке все більше розпадається на автономні фрагменти [103].

Це вимагає від людей бути гнучкими й адаптованими, перманентно готовими до внесення оперативних корекцій у тактику, відмовлятися від зобов'язань і лояльності без докорів сумління та шукати будь-які можливості відповідно до їх поточної доступності. У ситуації мінливої сучасності людина повинна діяти, планувати дії та прораховувати ймовірні наслідки дій чи бездіяльності в умовах тотальної невизначеності.

У книзі «Символічний обмін і смерть» Жан Бодрійяр репрезентує концепцію трьох рівнів симулякрів, що визначають історичний перехід від виробництва до відтворення та моделювання [100]. Ця праця є ключовим джерелом для переосмислення сучасної соціальної думки. Критичний погляд Бодрійяра оцінює такі різноманітні соціальні теорії, як етнографія, психоаналіз, фемінізм, марксизм, теорія комунікацій і семіотика.

У книзі «Смертність, безсмертя та інші життєві стратегії» Зигмунт Бауман осмислює, як соціальні інституції та культура реагують на людську смертність і як з нею борються [104]. Гіпотеза, досліджена в книзі, полягає в тому, що необхідність людей жити з постійним усвідомленням смерті є основним аспектом соціальної організації всіх відомих суспільств. Автор розрізняє дві основні стратегії реагування на смертність. Одна з них, «сучасна стратегія», деконструює смертність, переводячи нерозв'язну проблему смерті в безліч конкретних проблем здоров'я та хвороб, які нібито «підлягають розв'язанню в принципі». Натомість «постмодерна стратегія» базується на ідеї деконструкції безсмертя: життя перетворюється на своєрідну «репетицію смерті».

Ніколи раніше аргументи на користь жіночої свободи не були настільки переконливими й успішними, як це було зроблено Сімоною де Бовуар у книзі «Друга стаття» [107]. Теза авторки про те, що «жінкою не народжуються, а стають», справило ефект «запалених лампочок» у головах цілого покоління жінок і започаткувало боротьбу за рівність і економічну незалежність.

Безперечно, предметний розгляд нашого сьогодення в принципі неможливий поза контекстом консюмеризму – не випадково одним із

концептуальних ідентитетів сучасності є термінологічний конструкт *епоха консюмеризму*. Базовим дослідженням цього аспекту абсолютною більшістю фахового співтовариства вважається книга Жана Бодріяра «Консюмеристичне суспільство: міфи та структури» [101].

Професор порівняльного літературознавства Університету штату Нью-Йорк (Баффало) Родольф Гаше досліджує те, що Жорж Батай у «Шишкоподібному оці» називає міфологічною репрезентацією: міфологічна антропологія, за допомогою якої цей мислитель мав на меті «скасувати філософську антропологію» [173].

Книга Жоржа Батая «Відсутність міфу» вважається одним із найбільш глибоких досліджень явища сюрреалізму, яке наголошує на важливості сюрреалізму як культурного та соціального явища з далекосяжними наслідками [98]. Це – тематичне продовження концептуальних розвідок, започаткованих у книзі «Література та Зло» [97].

Принагідно зазначимо, що аспект сюрреалізму є типовим і навіть імперативним для світоглядних і аргументаційних реалій епохи постмодерну – зокрема, багатоманітні символічні репрезентації Реального Славою Жіжек виразно проілюстрував у резонансній книзі «Ласкаво просимо в пустелю Реального», а саму «Реальність» Жак Лакан і знову-таки Славою Жіжек аргументовано витлумачують симбіозом ілюзій, фантазій і фантазмів. Жіжек і Лакан позначають цю Реальність із великої літери, щоб підкреслити її надіндивідуальний, символічний, стереотипний і навіювальний характер, який в абсолютній більшості випадків визначає поведінкову динаміку пересічного індивіда.

Всі ці тематичні відгалуження епохи постмодерну тісно вплетені в тканину суспільного дискурсу й наративу нашого сьогодення, ледь не в он-лайн режимі переформатовуючи уявлення масової свідомості про демократію, реструктуруючи символічний рельєф демократії і переглядаючи показники символічного капіталу демократії.

2.2. Теорія і практика демократії: труднощі визначення золотого стандарту

Зростання рівня застосування поняття демократії не означає, що воно вже не викликає жодних проблем і зрозуміле для всіх. Показово, що поширені в наш час індекси демократії та різноманітні концептуальні підходи до їх змістовної критеріальності викликають чимало дискурсивних суперечок і нарікань щодо відсутності навіть не консенсусу, а хоча б конвенційності, смислової еквівалентності.

Що стосується академічного та експертно-аналітичного середовищ, то тут справа зі змістовною визначеністю не краща: когось цілком влаштовує «мінімалістське визначення демократії», яке ототожнює демократію лише з фактом вільних виборів, натомість для інших демократія – це не лише (а, можливо, й не стільки!) вільний вибір, скільки необхідність, потреба і гарантія більшого ступеня захисту політичних і громадянських свобод.

Небезпека пов'язана з тим, що якщо з приводу феномена демократії створити неадекватне, тенденційне, демагогічне, популістське і т. п. враження, то індивідуальні й колективні зусилля будуть каналізовані за хибними й контрпродуктивними напрямками, які не мають нічого спільного зі справжніми проблемами, а відтак не можуть у принципі слугувати засобом досягнення мети розв'язання справжніх проблем як самої демократії, так і проблем суспільства, детермінованих недоліками прикладного застосування теоретичних засновків демократії.

За таких обставин актуалізується потреба філософської дослідницької призми щодо феномена демократії, соціальної місії демократії, її покликання, бажаних (оптативних) та прийнятних (у принципі) засобів досягнення мети і т. п. Значення філософського світогляду істотно обумовлене його спроможністю тримати в полі зору два аспекти, які не до снаги будь-якому іншому типу світогляду і сфері знань. З одного боку, це аспект першопричини, ідеї і апріорного цілепокладання. З іншого боку, філософія володіє безцінним

привілеєм оперувати орієнтирами і критеріями далекосяжного (*sub specie aeternitatis* – себто з позицій вічності), стратегічного й стратегемного штабу, відштовхуючись від феноменологічного припущення, чим демократія (зрештою, як і будь-яке явище чи процес) можуть бути в принципі – за тих чи інших обставин. У такий опосередкований спосіб філософія підштовхує до висновку про необхідність забезпечення необхідних і достатніх умов бажаного буттєвого формату демократії.

Предметне оперування будь-яким явищем і процесом виявляється можливим лише в разі конвенційної згоди дослідницького (дискурсивного, аналітичного тощо) середовища щодо деяких базових змістовних ідентитетів. Ця критеріальна вимога повною мірою поширюється також на суспільний феномен демократії. Однак, «у випадку з демократією доводиться мати справу зі своєрідною Вавилонською вежею різнотлумачень, із нагромадженням уявлень і концептуальних підходів, які значною мірою суперечать один одному, є критеріально й аксіологічно несумісними, внаслідок чого виникає висока вірогідність повторення історичного прецеденту з руйнацією цієї циклопічної споруди, під уламками якої окрім усього іншого ризикує бути похованою реноме демократії як своєрідного орієнтира і взірця суспільного розвитку» [66, с. 109].

Одна з ключових дослідницьких інтриг полягає в з'ясуванні, наскільки такі змістовні відмінності звужують чи розширюють (за принципом взаємодовнення і взаємопотенціювання) сукупний компендіум смислів і значень демократії. Крім того, «якщо ми визнаємо правомірність тези про те, що єдина модель демократії все ж існує, то що під цим мається на увазі? Те, що у розумі людини чи певної колективної свідомості існує якась схема того, що є демократією в інституційному та функціональному аспектах. Після чого зазначена схема, так би мовити, «накладається» на недемократичну дійсність і остання свідомо трансформується так, що між схемою та нею вже не існує відмінностей» [59, с. 191].

Гюстав Лебон наполягав на доцільності розмежування «двох типів сприйняття демократії, які окреслив як «латинське» та «англо-саксонсько-американське». У першому випадку під демократією він розумів зникнення волі та ініціативи індивіда перед волею та ініціативою спільноти (більшості), яка подана у формі держави та державної влади, що керує всіма сферами суспільно-політичного життя. У випадку ж «англо-саксонсько-американського» застосування поняття демократії йдеться про прямо протилежне, а саме: демократія означає найбільш широкий розвиток волі індивіда і якомога відчутніше дистанціювання держави, яка отримує право керувати лише армією, поліцією та сферою дипломатичних зносин. При цьому, як зазначає Г. Лебон, не можна сказати, що одне з цих понять демократії є коректним, а друге – неправильним, оскільки йдеться про два принципово різні способи сприйняття демократії та оцінки тих чи інших її інститутів» [59, с. 16-17].

Згідно із загальним визнанням фахівців, книга Роберта Даля «Передмова до демократичної теорії» постає істотним оновленням *золотого стандарту в галузі теорії демократії* [136]. Досліджуючи проблеми, які залишилися нерозв'язаними традиційною думкою щодо демократії, автор здійснює компаративний аналіз двох домінуючих концептуальних моделей – медісонівської, яка репрезентує переважаючу американську доктрину, та її постійного суперника, популістську теорію, – стверджуючи, що обидва підходи недостатньо коректно відображають, як працюють сучасні демократії. Натомість автор вибудовує модель, яка «більш узгоджується з тим, як насправді функціонують сучасні демократії» [136, с. 117] і розвиває оригінальні погляди на народний суверенітет і американську конституційну систему.

На ще один істотний аспект звертає увагу А. Гоцалюк: «Прикладом іманентної, апріорної неоднозначності світоглядно-аксіологічної парадигми демократії може слугувати ситуація з відповіддю на запитання: за рахунок яких засобів ми можемо гарантувати, що уряд буде компетентним, дієздатним

і ефективним? Кожен прихильник демократії сформулює єдино можливу для нього відповідь: необхідно провести вибори! Чому? Тому, що демократія у формі насамперед виборів у їхній світоглядно-аксіологічній системі координат є найкращою відповіддю на всі запитання. Для послідовного прихильника демократії будь-яку проблему можна розв'язати лише або насамперед за допомогою демократії. Це так само, як *людині з молотком усе схоже на цвях*» [12, с. 46].

Тематичний напрям демократії є надзвичайно популярним як на рівні масової свідомості, так і в експертно-аналітичному середовищі: саме з демократією пов'язуються основні надії на розвиток суспільств за висхідним трендом, із підвищенням рівня добробуту країн і народів та гармонізацією всіх сфер суспільного життя. Інтригу перманентної уваги на адресу демократії підживлює її тематична розгалуженість і змістовна багатоманітність, яка формує розлоге середовище інтерпретативної варіабельності.

Вважається, що перше загальне змістовне визначення демократії сформулював Аристотель. На відміну від деспотії як категорично безальтернативного панування, демократія, на думку Аристотеля, є різновидом політичного панування агоністичного, змагальницького й конкурентного типу. Власне, в цьому й полягає її ключова перевага.

Демократія, як зауважував Аристотель, так чи інакше є результатом певного самовизначення вільних і рівних людей. Це – ще одна фундаментальна перевага. Безперечно, саме по собі самовизначення вільних і рівних людей не гарантує ні ефективного управління громадськими справами, ні процвітання суспільства в цілому, але наявність можливості для громадян полісу спільними зусиллями й вільно (без примусу) визначати, яких правителів їм обирати і яку форму влади хотілося б мати, – це, вочевидь, стратегічна перевага перед деспотією – тим типом владарювання, який робить апріорі неможливою будь-яку громадянську ініціативу, зводячи до мінімуму потенціал саморозвитку суспільства.

З огляду на амбівалентне реноме демократії в наш час пріоритетного значення набуває аргументаційно переконливе (консенсусне чи хоча б конвенційне) окреслення «ієрархії значущості характерних ознак демократії. Йдеться про різнотлумачення з приводу того, які з її ознак є атрибутивними, а які – імперативними. Саме з цієї причини постійно відбувається реінтерпретація того, як коректно тлумачити рівень демократії різних прикладних кейсів і альтернатив, коли наявні одні ознаки демократії, проте відсутні інші» [64, с. 252]. Сутність ключового запитання можна сформулювати так: чи існує дещо спільне для всіх реальних історичних демократій, що дає необхідні підстави для використання загального поняття «основа демократії»?

Гіпотетично такою основою може бути точка світоглядного відліку, згідно з якою ефективна життєдіяльність суспільства є неможливою, якщо до участі в цьому процесі не долучаються широкі народні верстви, які шляхом політичної участі обирає для себе, по-перше, *загальний напрям суспільного розвитку*; по-друге, *тих, хто здійснюватиме політичне управління*, тобто ту чи іншу політичну еліту, партію тощо. В цьому сенсі **демократична ідея** є *вимогою участі в процесі управління всіх, на кого це управління (влада) поширюється*.

Як слушно зазначає О. Скрипнюк, «теорія партиципаторної демократії передбачає широку політичну участь громадян не лише під час виборів до вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а й процесі прийняття широкого спектра рішень, які стосуються соціальних, економічних, культурних та інших проблем. За цих умов істотних змін зазнає поняття політичної участі, оскільки предметом політичного управління постає не лише сфера функціонування політичних інститутів, а й такі галузі, як культурне, економічне, соціальне, екологічне життя» [59, с. 145].

Основною перевагою реалізації моделі партиципаторної демократії є високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її застосування. Широка політична участь постає підставою легітимності як

окремих рішень, так і державних інститутів у цілому, що, в свою чергу, має такі позитивні наслідки: а) підвищується рівень стабільності системи державної влади; б) покроково вдосконалюється механізм контролю за діями державних чиновників та органів державної влади; в) мінімізується ефект бюрократизації в діяльності органів державної влади; г) підвищується ефективність державного управління за рахунок узгодження інтересів громадян із діями органів державної влади.

Теорії партиципаторної демократії притаманна як ідеалістична, так і реалістична модель політичної участі. Зокрема, «для ідеалістичних теорій політичної участі характерне сприйняття спільноти громадян як органічно зорганізованого та структурованого політичного цілого, яке здійснює загальне самоврядування через вибори, партії та громадські організації. При цьому кожен громадянин розглядається водночас як член демократичної спільноти та носій таких рис, як політична активність, політична обізнаність, відповідальність, раціональність, здатність до адекватного сприйняття політичних реалій» [59, с. 146].

Натомість «реалістична модель політичної участі не погоджується редукувати політичну участь ані до «волі більшості», ані до абсолютизації думки кожного громадянина. Тобто, якщо суспільство все ж не є органічним цілим раціональних політичних суб'єктів, то повинні існувати опосередковані структури, які надавали б змогу артикулювати волю індивідів та представити її як чіткої та обґрунтованої вимоги чи проекту. Роль таких опосередкованих структур відіграють насамперед політичні партії та різноманітні громадські організації. При цьому важливим елементом реалістичної концепції політичної участі є наявність у суспільстві активного політичного спілкування чи активної політичної дискусії, під час якої узгоджуються, уточнюються, корегуються окремі підходи, пропозиції, рішення тощо» [59, с. 146-147].

Окремі дослідники наполягають на доцільності виокремлення на додаток до ідеалістичної та реалістичної моделі політичної участі ще й скептичну концепцію, яка виходить із тих міркувань, що завжди існує певна

розбіжність між ідеалом участі всіх у процесі управління та реальністю, в межах якої здебільшого доводиться мати справу з недостатньо поінформованими громадянами, яким бракує часу й бажання брати активну участь у демократичному процесі. З цих міркувань ідея політичної участі всіх (тим більше, якщо вона набуває статусу принципової вимоги і категоричного імперативу, є теоретично ілюзійною (утопічною), а праксеологічно – навіть шкідливою.

В цьому контексті важко спростувати тезу, відповідно до якої істотним теоретичним аспектом і не менш істотною праксеологічною проблемою є аспект «інертності й недостатньої демократичної участі народу як апріорної неможливості реалізувати ідеали демократії на рівні суспільних практик сучасного формату. Нам доводиться мати справу з позірно парадоксальним явищем: здавалося б, епоха інформаційного суспільства і грандіозні часові ресурси, які наші сучасники витрачають на перебування в соціальних мережах, мали б сприяти підвищенню рівня залученості в життєдіяльність суспільства й навіть опосередковано свідчити про це як про dokonаний факт, проте насправді доводиться мати справу ледве не з діаметрально протилежною ситуацією – індивіди витрачають свої часові ресурси на що завгодно, тільки не на дієву участь у життєдіяльності місцевої громади, суспільства і людства» [63, с. 43].

З високою вірогідністю можна стверджувати, що «критеріальним взірцем і цільовим орієнтиром має слугувати *ідеал* (чи пак – *ідеальна модель демократії*), а не та чи інша втілена на практиці версія демократії – навіть якщо її репрезентантом є країна, що належить до когорти так званих розвинених демократій. Принагідно зазначимо, що ідеальна модель демократії (демократія як ідеал, як належне) здебільшого передбачає рівну участь усіх громадян в управлінні. Зрозуміло, що дійсне як реальний status quo демократії за будь-яких конкретно-історичних умов завжди певною мірою відрізняється від належного як ідеалу, критеріально взірця й еталона демократії» [66, с. 113].

А втім, чому демократія – як концепт і як ідея – настільки важлива для політичної (політизованої, політично центрованої) уяви й чому нею так часто зловживають і некоректно витлумачують? Як відомо, демократія була започаткована як стихійний імпровізований засіб розв’язання управлінських проблем Греції 2500 років тому (причому, йдеться не про всю територію античної Греції, а лише про декілька держав-полісів – насамперед про Афіни). Потім було тривале забуття демократії і її ремінісценції (пригадування) аж під час Французької революції. У резонансній книзі Джон Данн окреслює метаморфози демократії наступних півтора століття і врешті-решт її триумф, починаючи з 1945 року [151]. Автор осмислює, з одного боку, інтерпретативні відмінності, а з іншого боку, трансчасову змістовну спадкоємність, яка ріднить сучасні демократичні держави з грецькими полісами, а також пояснює на перший погляд парадоксализми – на кшталт того, чому демократія викликає презирство з боку одних і відданість – з боку інших.

Демократія – це невпинний процес реінтерпретації та втілення на рівні суспільної практики певних ідей. У різних країнах ці ідеї реалізовувалися на різному рівні та в різний спосіб. Така ситуація «поліваріативності» демократії має свої позитиви й негативи. Стосовно позитивів, то це насамперед розкриття надзвичайно широкого поля порівняльного характеру. Щодо негативів, то до них належить втрата ілюзії щодо детерміністичного характеру демократії, коли вона розуміється як заздалегідь схема.

Тлумачення демократії як ідеї, яка може набувати різних форм утілення, загострює декілька важливих аспектів. Одним із них є питання порівняльного аналізу демократій. У найбільш загальному вигляді його можна сформулювати так: чи маємо ми справу з численними демократіями, кожна з яких є неповторною й унікальною, чи ми все-таки можемо їх порівнювати й виявляти найкращі та найгірші варіанти реалізації демократичного ідеалу?

Тобто чи є щось спільне між різними моделями демократій, що дало б змогу реально порівнювати їх між собою? А якщо єдина модель демократії все ж існує, то що під цим мається на увазі? Те, що у розумі людини чи певної

колективної свідомості існує якась схема того, що є демократією в інституційному та функціональному аспектах. Після чого зазначена схема, так би мовити, «накладається» на недемократичну дійсність і остання свідомо трансформується так, що між схемою та нею вже не існує відмінностей.

Аспект альтернатив демократії – як зовнішніх щодо неї, так і внутрішніх – у форматі різних концептуальних версій демократії і того, що взагалі слід вважати демократичним, якою є ієрархія значущості «демократичних опцій»? Іншими словами, говорячи про демократію, що саме мається на увазі? Чи розуміємо ми демократію як специфічний статичний і водночас універсальний стан, який має бути реалізований у процесі суспільно-політичного розвитку, чи може бути одразу декілька моделей демократії – не як теоретичних конструкцій?

Доволі популярним у фаховому середовищі є розмежування «*сильної демократії*», яку Б. Барбер позиціонує як сучасну форму *партиципаторної демократії* (modern form of participatory democracy) та її концептуального антипода – *демократії «слабкої»* (thin democracy) [96, с. 117]. А от для Адама Фергюсона «всі форми правління є прийнятними, якщо кожна з них реалізується відповідно до своєї ідеї та закладеного в ній принципу, адже тоді монархія не постає деспотизмом (тиранією), аристократія – олігархією, а демократія – охлократією. Однак така реабілітація демократії не може вважатися перемогою «демократичної ідеї», оскільки, по-перше, разом із нею перемагають аристократія та монархія. По-друге, ми все ще залишаємося у вузькому колі розуміння демократії, коли вона ототожнюється лише з формою правління» [59, с. 62].

Ж.-Ж. Руссо запропонував теоретичне обґрунтування для того розуміння демократії, яке стало провідним у XIX та XX століттях: він допускав, що з верховенством народу поєднуються різні форми правління – демократична, аристократична й монархічна; він відкрив теоретичну можливість *розуміння демократії як форми держави, в якій верховна влада належить народу, а форми правління можуть бути різними.*

Тут варто враховувати, що «постійне перебування в «демократичному режимі» вимагає надзвичайної мужності й обачливості, оскільки в такому разі кожен без винятку громадянин діятиме за принципом «*malo periculosam libertatem quam quietum servitium*» («надаю перевагу небезпеці свободи над спокоєм рабства»). Це слугувало підставою для тези Ж.-Ж. Руссо «якби існував народ, що складався з богів, то він керував би демократично, але таке досконале правління не прийнятне для людей». Отже, якщо демократія трактується лише як форма правління, причому такого правління, коли правлячі функції реалізуються більшістю народу, то необхідно зробити висновок, що справжніх демократій ніколи не було й, напевно, їх не буде і в найближчому майбутньому» [59, с. 65].

Не втрачає своєї дискусійної актуальності концептуальний підхід Ж.-Ж. Руссо, згідно з яким демократію слід розглядати не стільки як *одну з форм правління*, скільки як *сукупність певних принципів*, на підставі яких забезпечується зв'язок між народом та державою. При цьому критерії ефективності залишаються питанням дискусійним: воно залежить від світоглядних, аксіологічних і деонтологічних преференцій. Відповідно, одні репрезентанти спеціалізованої (академічної) чи масової свідомості віддаватимуть перевагу гарантуванню громадянських свобод, другі – забезпеченню матеріальних потреб і добробуту громадян, треті – дотриманню суспільної безпеки, четверті – керівництву резонами справедливості (честі, гідності тощо) під час ведення державних справ і т. д.

Популяризація такої ідеї «розширеного тлумачення демократії» призвела до докорінного переосмислення змістовно-функціональних меж демократії, внаслідок чого можливості демократичного статусу набули не лише республіки, а й монархії. Джеймсон Бреннан, наприклад, наполягає, що «епістократія як правління обізнаних буде саме тією системою правління, яка вочевидь виявиться кращою за демократію, і що настав час поекспериментувати, підтвердивши чи спростувавши цю гіпотезу на практиці. Принаймні, навіть недосконала демократія залишає за нами право на соціальні

експерименти й перевірку гіпотез подібного штибу» [63, с. 47]. Втім, епістократія цілком можлива і як невід’ємна складова демократії – принаймні, її розширеної версії в стилі Ж.-Ж. Руссо.

Важко аргументовано заперечити тезу, згідно з якою «своєрідним Священним Граалем дослідницьких зусиль на предметній ниві демократії є спроби концептуалізації певного *змістовного інваріанта демократії*, який слугував би універсальним критеріальним демаркатором явищ демократичної та недемократичної етиології, а також дозволив би ранжувати (ієрархізувати) демократичну дійсність» [64, с. 253]. Саме відсутність такого змістовного інваріанта демократії лежить в основі численних різнотлумачень і змістовно-функціональної амбівалентності як демократії взагалі, так і її окремих опцій і прикладних кейсів зокрема.

У цьому контексті пріоритетного значення набуває напрацювання «якщо не консенсусу, то хоча б конвенційну ясність щодо деяких фундаментальних ідентитетів демократії на кшталт демократичного мінімуму – тих змістовних ознак, які надають необхідні й достатні підстави для предметної демаркації явищ демократичної та недемократичної етиології. Принагідно зазначимо, що поняття «демократичного мінімуму» є своєрідним змістовним імперативом демократії – тобто того набору смислових і функціональних опцій, за відсутності яких твердження про наявність демократії є безпідставними» [63, с. 51].

З цього приводу варто зазначити, що «система демократичного управління стає можливою лише у разі, коли забезпечуються три вимоги: 1) осмислена та широка змагальність серед індивідів та груп за можливість впливати на прийняття державних рішень; 2) високий рівень впливу тих, хто бере участь у політичному житті на вибір політиків і відповідно – на вибір політичного курсу, який ці політики репрезентують; 3) незалежний рівень забезпечення політичних та громадянських свобод» [59, с. 193].

Багатьма дослідниками такий демократичний мінімум ототожнюється з уже хрестоматійною дефініцією демократії Авраама Лінкольном, який

позиціонував демократію, по-перше, з правлінням народу, по-друге, обраним народом, по-третє, здійснюваним в інтересах народу. Однак стисла дефінітивна формула Лінкольна не повинна вводити в оману, бо в даному разі йдеться не стільки про демократичний мінімум, скільки навпаки – про демократичний максимум, який, як і кожен максимум (чи пак – ідеальна модель), є праксеологічно недосяжним, а єдине, на що можна реально розраховувати, то це – на його часткове втілення.

Ще одне відгалуження принципів концептуальних розбіжностей стосується «позитивного» та «негативного» інтерпретативних підходів до визначення сутності й покликання демократії. Зокрема, «так зване *«позитивне»* трактування демократії пов'язане з її тлумаченням як влади народу, що потребує існування чітко визначеної кількості обов'язкових інститутів; це можна вважати своєрідним «інституційним мінімумом» демократії, які діють за демократичними принципами і відповідають перед народом за здійснювану ними діяльність. Що стосується *«негативного»* визначення демократії, то воно виходить не так із наголосу на тому, що повинно бути, аби існувала демократія, як із переліку тих аспектів, яких, навпаки, не повинно бути, щоб той чи інший лад чи деякий спосіб врядування можна було б окреслити як демократичний» [59, с. 18].

Прикладом другого концептуального підходу може слугувати виразна сентенція лорда Актона: «Істинний демократичний принцип, згідно з яким ніхто не повинен мати владу над народом, має те значення, що ніхто не повинен бути в змозі обмежувати владу народу чи ухилитися від неї. Істинний демократичний принцип, згідно з яким народ не можна примушувати робити те, що йому не подобається, має те значення, що від народу не можна вимагати, щоб він мирився з тим, що йому не подобається. Істинний демократичний принцип, згідно з яким воля кожної особи має бути якомога більш вільною, має те значення, що вільна воля народу нічим не може бути обмежена» [59, с. 18].

Принципові концептуальні розбіжності стосуються чи не найбільш популярного суспільно-політичного наративу щодо прямої та непрямой демократії. Зокрема, поширена «в часи грецької античності форма прямої демократії була тісно пов'язана й значною мірою обумовлена полісною організацією суспільної життєдіяльності: громадяни полісу, збираючись на центральній площі полісу чи в амфітеатрі (розрахованому, між іншим, на кількість громадян полісу), мали фізичну можливість реалізувати потенціал прямої демократії. Натомість в умовах сучасної Греції чи навіть її окремих міст застосувати принцип і механізм прямої демократії практично неможливо, тому не варто дивуватися, що цінність і значення демократії такого типу в наш істотно девальвувалося з огляду на її відірваність від буттєвих реалій» [64, с. 253].

Попри те, що полісна форма держави була об'єктивно й технічно сприятливою для прямої демократії, Платон аргументовано критикував цей тип демократії – тобто навіть за тих умов і обставин пряма демократія мала чимало вад. Нині в абсолютній більшості випадків нам доводиться мати справу з непрямою демократією, яка працює набагато краще, ніж пряма, однак непряма демократія також не позбавлена проблемних викликів і функціональних небезпек, пов'язаних насамперед із залежністю від олігархії, лобізму і груп впливу. Причому, виразність цих проблем не підлягає сумніву вже багато десятиліть, а дієвих засобів розв'язання означених проблем як не було, так і немає. Інтрига зберігається лише щодо відповіді на запитання: таких дієвих засобів не існує в принципі чи просто донині бракувало концентрованих теоретико-праксеологічних зусиль у цьому напрямі?

Однією з ключових апорій демократії вважається «проблема із визначенням поняття демократії досить часто поставала своєрідним зіткненням двох однаково обґрунтованих інтенцій: *прагненням загального блага, яке не поглинало б індивідуальність*, і тим самим робило б можливою рівноправну участь кожного в політичному процесі, та *прагненням стабільності, раціональності й порядку, які завжди сприймалися як*

протилежність владі некерованого й непередбачуваного в своїх діях «охлосу», тобто натовпу. Тому, прагнучи бути «демофілами», майже всі без винятку мислителі минулого відчували на собі одночасний вплив страху перед охлократією, який часто реалізовувався у формі заперечення демократії» [59, с. 70-71].

Як і кожна апорія, наведений логічний парадокс обумовлений поєднанням непоєднуваного – двох логічних положень, кожне з яких є коректним у межах своєї системи контекстуальних координат, однак набуває парадоксальних і навіть абсурдних ознак у процесі поєднання. Очевидно, що ефективно розблокування цього тупика парадоксализму можливе не за рахунок зниження рівня «демофілії», а за рахунок усунення в принципі або, принаймні, зведення до мінімуму вірогідності охлократії. Як і за рахунок яких засобів досягнення такої мети набуває реалістичних ознак – це і є одна з основних теоретико-концептуальних і праксеологічних інтриг демократії.

Можна погодитися з тезою, що **«ключовим імперативом демократії є аргументаційна транспарентність і функціональна прозорість** – причому, на всіх рівнях оперування суспільно-політичною дійсністю: від її сприйняття й до інтерпретації та прийняття рішень. Відсутність же прозорості створює необхідні (а в багатьох випадках і достатні) передумови для ерозії і функціонального унеможливлення демократії *de facto*, позаяк має місце або неадекватне сприйняття дійсності; або некоректне її тлумачення, наслідком чого є знову-таки деформоване світосприйняття реципієнтами такого тлумачення; або прийняття рішень, неадекватних реальним потребам суспільства» [66, с. 114].

Однак «не варто переоцінювати значення суспільної думки як регламентної норми демократії та інструмента прийняття ефективних (кваліфікованих, доцільних і своєчасних) рішень. Так само не слід переоцінювати адекватність уявлень про будь-яку наукову картину світу загалом і суспільно-політичну реальність зокрема, оскільки йдеться про відкриті системи найвищого рівня складності, які практично неможливо

формалізувати на рівні навіть концептуалізованих узагальнень, не кажучи вже про формат розрізнених уявлень індивідуальної і масової свідомості. Тим не менше, це не означає, що предметне оперування такими системними об'єктами апріорі профанативно: воно потребує послідовних зусиль, які охоплюватимуть щоразу ширший діапазон значущих факторів і аргументовано визначатимуть (переглядатимуть) ієрархію значень нової сукупності елементів системи» [15, с. 38].

А. Гоцалюк вочевидь має рацію: «Знання громадської думки – це хороша нагода оптимізувати її і за рахунок цього зробити суспільство більш конкурентоспроможним, дієздатним і функціонально ефективним. Саме така концептуальна стратегема є максимально корисною для суспільства як конкурентної системи і демократії як усвідомленого прийняття рішень. Щоправда, такий концептуальний підхід не забезпечує максимізації прибутків на індивідуальному рівні, тому вибір часто здійснюється на користь інших механізмів – менш ефективних на всезагальному рівні, але більш ефективних на рівні особистому й корпоративному» [12, с. 48-49].

Ще один осередок дискурсивної напруги утворює проблема антимеритократичної генеалогії демократії і принципів можливостей її подолання. Вістря проблеми пов'язане з тим, що демократія канонізує рівність не за вищим, а за якомога нищим особистісним інтегралом. І робить вона це цілком усвідомлено й цілеспрямовано – з метою, щоб під цей норматив підпадала якомога більша кількість членів суспільства. Коли відбувається соціальне селекціонування за таким принципом, репрезентанти вищого особистісного інтегралу автоматично «вибраковуються» в процесі соціально-політичного ліфтингу.

Як відомо, «антична теорія демократії визначила доволі специфічний тип сприйняття демократії, який може бути охарактеризований таким чином: по-перше, демократія розглядається лише як форма правління, за якої вся влада належить більшості, реалізується відповідно до рішень більшості, під її контролем і без жодної відповідальності. Адже якщо вирішує більшість чи

«всі», то фактично зникає суб'єкт, перед яким ця більшість могла б нести відповідальність. По-друге, демократія зводиться до такої її форми, як пряма демократія, оскільки вважається, що створення представницьких органів означатиме поступовий перехід до однієї з форм аристократії. По-третє, демократія тлумачиться як втілення абсолютного принципу рівності, який несе в собі загрозу потенційної деспотії, коли будь-яке відхилення від усталеної норми рівності спричиняє миттєве відторгнення «нерівного» елементу. Тут варто згадати слова Геракліта про ефесів, які вирішили позбутися Гермодора, піддавши його остракізму, оскільки він порушував принцип рівності, бо був кращим за інших» [59, с. 39-40].

Йозеф Шумпетер і Фрідріх Август фон Хайєк з цього приводу зробили не лише слушне, а й доволі симптоматичне зауваження, сутність якого зводиться до наступної причинно-наслідкової формули: правління посередніх індивідів може бути лише *посереднім управлінням*. Із цього приводу було сформульоване дещо провокативне, проте вкрай доречне запитання: чи влаштовує демократію і її концептуальних симпатиків припущення, що демократичне управління приречене на посередній рівень?

Із високою вірогідністю можна припустити, що ствердна відповідь для адресатів виявиться неприйнятною. Але річ у тім, що негативної відповіді недостатньо: потрібно запропонувати реальні механізми, які забезпечують управління в умовах демократії не посередніх, а непересічних, кращих індивідів, які, за принципом логічної симетрії, забезпечать *краще управління*. Із прикрістю доводиться констатувати, що з різних причин пошук таких механізмів успіхом поки що не увінчався.

Потребує також увиразнення сутність змістовного розмежування понять «демократичний процес» та «демократія як процес». Отже, демократичний процес – це сукупність дій соціальних акторів, яка спрямована на імплементацію демократичної політики (насамперед у спосіб задоволення потреб та інтересів, урегулювання конфліктів, подолання криз, реформування суспільних відносин, здійснення державної політики та контролю з боку

громадян за якістю виконання державою її функцій). Фактично демократичний процес поєднує дві базові функції: реалізація влади (владних можливостей, повноважень) та обмеження влади. Особливо варто наголосити на другому аспекті, оскільки саме в ньому втілюється специфіка демократії, її специфічна ознака. Натомість будь-яка інша влада діє за принципом експансії, оскільки її метою є сама влада, влада як така.

У разі застосування понятійного маркеру «демократія як процес» йдеться про те, що витлумачена як спосіб організації та здійснення державної влади й управління, а також як залучення громадян до вирішення суспільних справ, демократія набуває форм послідовної зміни певних функціональних опцій, засобом яких імплементуються на практиці цінності свободи, людської гідності, солідарності, відповідальності, прав людини тощо. Демократія як процес поступально, покроково втілює уявлення про демократичний ідеал як синтез трьох основних ідей: а) залучення якомога більшої кількості людей (в ідеалі – всіх громадян) для участі в державному управлінні; б) гарантування прав і свобод; в) забезпечення процедури ефективного врядування внаслідок приходу до влади нових політичних еліт, спроможних більш повно й кваліфіковано забезпечити дотримання прав і свобод виборців та інтересів суспільства.

Втім, «говорячи про демократію, що саме мається на увазі? Чи розуміємо ми демократію як специфічний статичний і водночас універсальний стан, який має бути реалізований у процесі суспільно-політичного розвитку, **чи може бути одразу декілька моделей демократії** – не як *теоретичних конструкцій*, а саме **як реально існуючих способів** облаштування організації державної влади та впорядкування суспільно-економічних і політико-правових стосунків громадян та держави? І чи коректно зводити демократію виключно до системи правління, відмовившись від її тлумачення як процесу? У найзагальнішому вигляді ці запитання можна звести до такого: чи є демократія певною завершеною формою, що може бути остаточно реалізована

в процесі суспільно-політичного розвитку, чи її слід розуміти не лише в інституційних, а й у процесуальних термінах?» [59, с. 185].

Аналітично й рефлексійно зважений підхід спонукає до висновку, що демократія постає перманентним рухом, «спрямованим на забезпечення фундаментальних демократичних цінностей (свобода, рівність, братерство, солідарність), а також удосконалення тих інститутів і механізмів, завдяки яким зазначені цінності стають реальністю. Виділяючи низку базових ознак (це ті властивості, поза якими ні політичний режим, ні форма правління не можуть бути охарактеризовані як «демократичні»), ми водночас визнаємо варіативність демократії, яка проявляється насамперед як інституційна та функціональна» [59, с. 195].

Проблематичність досягнення мети визначення змістовного інваріанту демократії чи хоча б її інституційної остаточності (еквівалентності) «обумовлена не лише причиною, пов'язаною з принципом розвитку: існує ще одна вагома причина – як зазначав Жак Нансі, кожна соціокультурна ойкумена генерує власну, лише їй притаманну модальність та ієрархію смислів і значень. Якщо причину історичної динаміки й принципу розвитку можна коректно відрекомендувати вертикальним диференціалом уявлень про демократію, то причина соціокультурної специфіки постає втіленням конкретно-історичної статичності і горизонтального диференціала уявлень про демократію» [64, с. 254].

Треба розуміти, що «унікальне для кожної держави географічне положення зумовлює особливості різних типів цивілізаційного розвитку. Загалом становлення кожної цивілізації є комплексним, багатофакторним процесом. Значною мірою (а в багатьох випадках насамперед і в основному) він відбувається під впливом природно-географічних факторів, які істотно детермінують формування конкретного цивілізаційного формату. Дослідження ролі геополітики в системі чинників цивілізаційного становлення суспільства дозволяє зробити висновок про те, що геополітика є важливим аспектом цивілізаційного виміру світу, одним із засобів досягнення мети інтеграції суспільства і механізмом формування цивілізаційного

простору, а геополітичні уявлення відіграють істотну роль у формуванні етнонаціональної ідентичності. Що стосується геополітичного покликання, то воно усвідомлюється, оформлюється й активується на соціокультурному рівні» [56, с. 15].

Саме ці аспекти мав на увазі Ян Морріс, який у книзі «Міра цивілізації: як соціальний розвиток визначає долю націй» проаналізував внутрішню логіку розвитку цивілізацій загалом і чому Захід упродовж попереднього півтисячоліття став найбільш потужним зокрема [233, с. 15]. Автор здійснив колосальну експертизу розвитку Сходу та Заходу впродовж 15 000 років (з кінця останнього льодовикового періоду) і сформулював переконливі висновки з приводу того, коли й чому Захід почав панувати, а також якими є еволюційні перспективи ХХІ століття.

Індекс вимірювання людського розвитку Морріса структурує соціальний розвиток за чотирма ознаками – енергозабезпечення на душу населення, організація, інформаційні технології та військовий потенціал, а також використовує археологічні, історичні та поточні урядові дані для визначення закономірностей. Морріс виявляє, що протягом 90 відсотків часу з моменту останнього льодовикового періоду найбільш розвинений регіон світу знаходився на західному кінці Євразії, хоча впродовж 1200 років – від 550 до 1750 року – регіон Східної Азії був більш розвиненим. Лише наприкінці ХVІІІ століття, коли північно-західні європейці скористалися енергією викопного палива, Захід зробив рішучий крок уперед.

У книзі «Колапс: як суспільства вибирають крах чи успіх» Джаред Даймонд проаналізував фактори, які є необхідними й часто достатніми для краху цивілізації [145]. Відповідно до здійсненого ним аналізу, зміни клімату, демографічні вибухи та неефективний політичний менеджмент утворюють верхівку ієрархії умов цивілізаційного і загалом суспільного занепаду в усьому світі та в усі часи. При цьому рівень ефективності управління суспільство є ключовим фактором, оскільки він визначає більшість інших значущих тенденцій. Це спонукає до більш прискіпливого аналізу управлінських

альтернатив узагалі й можливостей демократії як управлінського інструменту зокрема й насамперед.

У бестселері «Зброя, мікроби та сталь: долі людських соціумів» Джаред Даймонд спробував відповісти на запитання, чому саме євразійці завойовували, витісняли й знищували корінних американців, австралійців та африканців, а не навпаки [146]. Іншими словами, він проаналізував обставини, які дозволили західним цивілізаціям домінувати над більшою частиною світу. На думку Джареда Даймонда, після закінчення льодовикової ери 13000 років тому мисливці-збирачі почали одомашнювати диких рослин і тварин, проте динаміка цього процесу була різною: на темпи виробництва продуктів харчування впливали особливості клімату та географії, включаючи навіть форми континентів. Вирішальну перевагу отримали суспільства, що першими відійшли від стадії мисливців-збирачів, віддавши перевагу прискореному виробництву продуктів харчування.

Двома іншими факторами були опірність імунітету мікробам як неусувним супутникам скотарства та зброя як можливість ефективного захисту й нападу. Саме суспільства, які мали в своєму розпорядженні ці три інструменти, успішно розвивалися: вони не тільки надійно захищали себе, а й завойовували інші території, знищуючи місцевих мешканців за допомогою не лише зброї, а й поширення хвороб. Навіть якщо соціуми не усвідомлювали таку ієрархію значущості, вони підсвідомо й латентно культивували фактори, завдяки яким отримували еволюційні переваги. Так виникали й закріплювалися на рівні спочатку автоматизмів повсякденності, а згодом – і стереотипів світосприйняття соціокультурні пріоритети і преференції, які в подальшому поширювалися на всі онтологічні кейси – від гастрономічних вподобань і до надання переваги тим чи іншим опціям демократії.

Соціокультурна специфіка наголошує передовсім на трансісторичній автономії розвитку і функціональній самодостатності, Втім, не менш істотне значення має аспект соціокультурної взаємодії, комунікації, обмінів тощо, оскільки в сучасному світі такі фактори повсякденної життєдіяльності є

безальтернативними. Фактично йдеться про «культурний фронтір, який, забезпечуючи діалогічність культурного простору, передбачає наявність «Іншого Я», наявність кордонів між «Своїм» світом і світом «Чужого». На кордонах, як на найбільш напружених, потенційно конфліктних, змістоутворюючих ділянках культурного простору, що визначають відносини «Свій – Чужий», відбувається вибір подальшої життєвої стратегії людини» [2, с. 45].

Якщо здійснити ще глибше рефлексійне занурення, то йдеться про саму здатність міжлюдського порозуміння – іншими словами, що лежить в основі такої можливості? Тут мимоволі перекидається місток аналогій до дефініції людини: авторство чи не найпершого з відомих філософії історії визначень належить Цицерону, який наполягав: людина – це той, з ким можна домовитися. Наших сучасників така дефініція може здивувати і загалом увести в стан когнітивного дисонансу – мовляв, домовитися можна практично з кожним, а крім того, навіщо взагалі надавати цьому фактору істотного значення?

Це зайвий раз доводить вирішальність соціокультурної специфіки, яка в часи Цицерона була зовсім іншою: тоді ще була глибоко вкорінена в історичну пам'ять трагедія колапсу бронзової доби (Bronze Age collapse), до якої призвели регулярні вторгнення так званих народів моря на основні цивілізаційні осередки – Єгипет, Фінікію, Крито-Мікенську ойкумену. Народи моря функціонували на де-факто піратських принципах: вони брали в облогу найбагатші торгівельні порти й вимагали викуп. Однак згодом вони прийшли до думки, що нерозумно вимагати викуп, якщо можна взяти все.

Саме звідси походить теза про неможливість домовитися. А чому вона стала для Цицерона демаркативним критерієм розмежування людей та нелюдей? Тому, що захоплення цивілізаційних осередків призвело до колапсу людської цивілізації в цілому: була повністю зруйнована соціально-економічна сфера, а виробництво продуктів харчування впало в рази, що призвело до голоду, епідемій і критичної депопуляції.

Так за кілька років були знищені результати копіткої праці людства впродовж майже тисячоліття, а на відновлення попереднього статус-кво регіону Східного Середземномор'я знадобилося понад півтисячоліття: соціально-економічний і культурно-цивілізаційний рівень зразка 1200 р. до н. е. вдалося відтворити лише в VI столітті до н. е. Цей урок історії був добре засвоєний суспільною думкою античності: відтоді на всіх піратів (на підставі прозорої аналогії з народами моря) поширювалося правило позбавляти їх життя без зволікань на судові формальності.

Чому так? Та тому, що суд і юридичні процедури призначені для *людей*, а на піратів поширювалася дефінітивний ідентитет Цицерона – *нелюди*. І такий концептуальний підхід до піратів і піратства зберігався в юридичних практиках провідних країн світу аж до XIX століття. Тому не варто нехтувати соціокультурними реаліями. Аргументація з цього приводу може бути різною: «Необхідність урахування специфіки соціокультурного середовища пояснюється тим, що йдеться, висловлюючись термінологічним конструктом Алена Бадью, про «контекст значущої реальності», який створює власні смислові й критеріальні ієрархії за найрізноманітнішим – аксіологічним, етичним, деонтологічним, естетичним, ригористичним тощо – профілем. У багатьох випадках шкала значущості таких ієрархій настільки відрізняється за своїм елементним складом, що доводиться констатувати його несумісність» [64, с. 257]. Це надзвичайно драматичний світоглядний і теоретико-концептуальний виклик, який потребує не стільки популістських «модусів віри», скільки ретельно вивіреної і переконливої аргументації.

Тут ми підходимо до чи не основного проблемного аспекту: «Виклики соціокультурної несумісності призводять до того, що універсальний і трансісторичний еквівалент (золотий стандарт) у таких соціально й екзистенційно чутливих аспектах, як демократія, справедливість, етика і т. п. виявляється практично недосяжною метою з огляду на істотну соціокультурну навантаженість зазначених предметних сфер. Як наслідок – доводиться констатувати неусталеність критеріальної шкали та несумісності канонів і

нормативів, які гіпотетично можна концептуально уніфікувати й примусово нав'язати, проте це не матиме нічого спільного з демократичними процедурами, а крім того на рівні спонтанної стереотипності та функціональних автоматизмів повсякденності такі канони й нормативи залишатимуться недоречним і маргінальним баластом» [64, с. 257].

Якщо з причин різної соціокультурної навантаженості соціокультурних середовищ універсальний і трансісторичний еквівалент (золотий стандарт) демократії набуває ознак апіорі недосяжної теоретико-концептуальної мети, то, в такому разі, пріоритетних ознак набувають два інших дослідницьких пріоритети: по-перше, визначення золотих стандартів демократії для локальних (національних, регіональних) соціокультурних середовищ; по-друге, напрацювання ефективної комунікативної взаємодії між різними соціокультурними середовищами з метою уникнення того, що має назву культурошок (culture shock) і стосується основних буттєвих опцій суспільств сучасного гатунку взагалі та явища демократії зокрема й насамперед.

Також можна погодитися із концептуальним засновком, відповідно до якого «проблеми з реалізацією демократії зумовлені не так національними чи культурно-історичними властивостями, як специфікою самої демократії, реалізація якої означає, з одного боку, втілення демократичної ідеї, а з іншого, – паралельне розв'язання тих проблем, які виникають у процесі практичних спроб реалізації цієї ідеї» [59, с. 196]. Власне, спосіб і ефективність розв'язання зазначених проблем слугує критеріальним орієнтиром на відповідність суспільного процесу і status quo фундаментальним канонам демократії.

Загалом же «жодна з існуючих моделей демократії не є такою, яку можна назвати єдино правильною, найкращою та найбільш адекватною демократичній ідеї. Ми маємо дійти згоди щодо процесуального характеру демократії, за якого вона описується *не як стан, коли сформульовано відповіді на всі можливі запитання, а саме як рух, змістом якого є апроксимація до демократичного ідеалу*» [59, с. 197]. З цією тезою можна було б сперечатися,

якби не одне істотне «але», пов'язане із фактором соціокультурного диференціалу смислів і значень: саме істотність соціокультурних відмінностей, іманентно притаманних будь-якому стереотипізму і автоматизмам сприйняття дійсності робить перспективи демократії як кінцевого стану ілюзорними й недосяжними в принципі – хіба що досягнення окресленої мети відбуватиметься в принципово недемократичний спосіб авторитарної чи тоталітарної регламентації, але в такому разі ототожнення результуючого ефекту із «торжеством демократії» буде курйозним, гротескним і антиутопічним.

2.3. Світоглядна культура як єдність соціокультурних відмінностей демократії

На момент світопорядкових реалій, вибудуваних на уламках Берлінського муру, абсолютна більшість дослідників демократичних явищ і процесів віддавали перевагу концептуальному засновку, згідно з яким демократію цілком можна ототожнити з певним конкретним соціальним статус-кво (країною, політичним режимом, соціально-економічною дійсністю тощо), а вартими уваги відповідями на всі запитання щодо демократії є лише, що сформульовані країнами демократичного авангарду – тими драйверами демократії, які здобули перемогу в протистоянні з СРСР та країнами Варшавського договору. На той час такий вердикт був цілком об'єктивним і закономірним, оскільки він віддзеркалював істотні реалії як наявної світопорядкової дійсності, так і історичної еволюції людства часів другої половини ХХ століття.

Однак «вічний» ліберальний світопорядок, маніфестований Френсісом Фукуямом, на початку ХХІ століття почав зазнавати дошкульних ударів у геополітичній, фінансово-економічній та мультикультурній сферах. Так реалії суспільної практики змусили до внесення корекцій у суспільну теорію взагалі й щодо явища та перспектив демократії зокрема: нині концептуальний тренд

змінився з точністю до навпаки – абсолютна більшість науково-експертного співтовариства відштовхується від тези, що демократію слід сприймати не як фіксовану даність, а як перманентний процес, рух у напрямі реалізації потенціалу демократії в різних сферах і аспектах суспільної життєдіяльності. [200, с. 546-547].

У цьому контексті доволі показово, що «Д. Растоу наголошував на двох факторах: по-перше, перехід до демократії є *не статичною схемою, а динамічною моделлю*. Це слід розуміти таким чином, що демократичний результат є значно складнішим, ніж кулінарний продукт: якщо для отримання кулінарного продукту певної якості цілком достатньо ретельно дотримуватися використання певних інгредієнтів і послідовності їх приготування, то демократія, будучи складною системою відкритого типу, потребує перманентного моніторингу «значущого контексту», ієрархія елементів якого може зазнавати (і, між іншим, регулярно зазнає) істотних змін» [14, с. 184].

Іншими словами, «досягнення мети демократії певного взірця неможливе в «автоматичному режимі», коли задаються певні коректні параметри, а далі настає фаза очікування потрібного результату. Натомість забезпечення результату демократії певного гатунку передбачає рух у «ручному режимі» – тобто потребує уважного моніторингу небезпек і викликів, а також своєчасного й кваліфікованого реагування на небезпеки й загрози. Якщо цю вимогу ігнорувати, то з високою вірогідністю можна припустити суспільні результати, які істотно й навіть докорінно відрізнятимуться від очікуваних» [14, с. 184-185].

Моніторинг небезпек і викликів має стосуватися передовсім специфіки конкретного соціокультурного середовища, яке користується певними змістовно-критеріальними лекалами щодо демократії, котрі можуть істотно відрізнятися від стереотипів і автоматизмів мислення інших соціокультурних середовищ.

О. Скрипнюк із цього приводу зазначає: «Якщо демократія – це невпинний процес втілення певних ідей, то, досліджуючи різні країни, ми

приходимо до висновку, що в усіх них ці ідеї реалізовувалися на різному рівні та в різний спосіб. Така ситуація «поліваріативності» демократії має свої позитиви й негативи. Стосовно позитивів, то це насамперед розкриття надзвичайно широкого поля для політико-правових досліджень порівняльного характеру. Щодо негативів, то до них належить втрата ілюзії щодо детерміністичного характеру демократії, коли вона розуміється як заздалегідь визначена розумом чи будь-якою іншою універсальною інстанцією схема, яка з необхідністю реалізується в процесі історичного розвитку й призводить до того, що може бути визначено застосованим Ф. Фукуямою поняттям «кінця історії».» [59, с. 186-187].

Тезу, викладену О. Скрипнюком, поглиблює А. Гоцалюк: «Не варто ігнорувати як апіорну проблемність демократії, генеалогічно притаманну їй і влучно зауважену ще мислителями античної Греції, так і апостеріорні труднощі процесів демократичного транзиту. Останні пов'язані, з одного боку, із соціокультурною навантаженістю сприйняття будь-якої ідейної, ідеологічної і аксіологічної пропозиційності, що призводить до істотних відмінностей сприйняття принципів і канонів демократії різними соціокультурними середовищами, а з іншого боку, з менторським нав'язуванням усім неофітам демократії одних і тих же стандартів і небажанням рахуватися із соціокультурними реаліями, які формувалися й закріплювалися на рівні ментальних автоматизмів світосприйняття країн і народів упродовж століть і навіть тисячоліть. За таких обставин вочевидь не варто розраховувати на успішне втискання в прокрустове ложе уніфікованих методичних ерзаців демократії всієї соціокультурної сукупності сучасного світу» [14, с. 189].

Втім, «прихильників стандартизованого підходу до демократичного транзиту також можна зрозуміти, адже застосування різних критеріальних канонів автоматично тягне за собою визнання *принципової можливості й концептуальної припустимості демократій різного татунку*, що вже само по собі має дещо дивні й навіть курйозні ознаки, призводячи до розмивання

критеріальної і смислової демаркації демократії і утруднюючи предметне розмежування демократичних та недемократичних (частково демократичних, не зовсім і не повною мірою демократичних) явищ і процесів» [14, с. 189].

Однак спробуємо відповісти на ключове в даному разі запитання: чи слід дистанціюватися (в дослідницькому, теоретико-концептуальному й загальнометодологічному сенсі) від принципової можливості й концептуальної припустимості демократій різного ґатунку – особливо, якщо такий стан речей є не випадковим, а об'єктивним і закономірним наслідком буттєвих реалій сучасного суспільства (чи, коректніше висловлюючись, соціумів сучасного ґатунку)?

За всіма канонами навіть формальної логіки (не кажучи вже про логіку діалектичну), ефективність дослідницьких процедур перебуває в прямій і безпосередній залежності від коректного діагностування проблемного статус-кво і знаходження адекватних і ефективних засобів розв'язання наявних проблем. Іншими словами, якщо уникати реагування на деякі істотні онтологічні й причинно-наслідкові реалії, якщо «не помічати» їх чи не надавати їм належного значення, то не варто розраховувати на ефективну теоретико-концептуальну пропозиційність щодо розблокування наявних теоретико-праксеологічних труднощів. Розрахунок на досягнення такої мети матиме відверто ілюзійні ознаки.

Саме це мав на увазі З. Самчук, коли аргументовано зазначав: «Попри те, що демократії притаманні численні етиологічні й генетичні вади, здебільшого вони перебувають у латентному й приспаному стані. Втім, вони можуть оперативно реалізувати свій потенціал на рівні практично будь-якого сегменту суспільної життєдіяльності. Здебільшого й насамперед це відбувається тоді, коли доводиться мати справу з наївним, інфантильним і дилетантським сприйняттям проблематики загроз і викликів, коли простежується кричуща нестача критеріальної об'єктивності та аргументаційної збалансованості оцінок як фактичного стану справ, так і оглядових перспектив» [57, с. 240].

А. Гоцалюк переводить наведену тезу із загальноконцептуального формату в ілюстративно-прикладний: «Превалювання самовдоволеності й безвідповідальності в середовищі політичних еліт Заходу стають на заваді втіленню в життя цієї нагальної необхідності, що додатково дискредитує саму ідею демократії, яка в очах масової свідомості постає занадто безладною та неефективною (*democracy too messy and inefficient*)» [14, с. 186].

Цей аналітичний і рефлексійний наголос поділяється більшістю сучасного академічного й експертного середовища: «Сутність ключової проблеми полягає в дещо іншому – зокрема й насамперед у паралельному існуванні двох форматів реальності, а саме: *демократії як такої* (як явища, наділеного нормативними смисловими, значеннєвими, інструментально-функціональними та іншими ідентитетами) та *політики, здійснюваної від імені демократії*. Ці два формати реальності – зовсім не одне й те ж саме: інколи між ними відсутня будь-яка валідність, когерентність і спорідненість, бо йдеться про різновид непорозуміння, котрий є результируючим ефектом застосування маніпулятивних і шахрайських за своєю сутністю технологій семантичної фальсифікації, популізму, демагогії, постправди тощо» [66, с. 111].

Як слушно зазначає О. Скрипнюк, «навіть спроби об'єктивного дослідження демократичного правління виявляють існування двох перешкод, що поставали перед переважною більшістю мислителів, починаючи з Античності й закінчуючи Новим часом. Перша з них – це глибоко вкорінена переконаність у загальній «нерозумності» народу чи його природній схильності до зловживання владою. Друга – це скепсис щодо технічних можливостей реалізації влади народом. Йдеться про те, щоб вона залишалась водночас народною, професійною та ефективною» [59, с. 68].

Варто враховувати, що «демократія завжди була сповнена внутрішньої напруги: наприклад, стародавні греки вважали за краще обирати лідерів за жеребкуванням і виходили з тих міркувань, що вибори апріорі корумповані й недемократичні; французькі революціонери прагнули втілити народну волю,

проте чимало з них були налаштовані до народу відверто вороже; що ж стосується комуністів, лібералів та націоналістів ХХ – початку ХХІ століть, то всі вони апелювали до ідеалів демократії, але не змогли чи й не мали бажання такі ідеали реалізувати на практиці» [66, с. 110]. Приміром, «Геракліту належить нібито тривіальне, проте доволі провокативне зауваження: якщо одна людина краща за інших, то вона варта багатьох. Це означає апріорну неможливість ефективної демократії, яку руйнує той «кожен», який завжди фактично нерівний (бо кращий або гірший), ніж інший «кожен».» [66, с. 113].

Два з половиною тисячоліття, що минули з часів Геракліта не стільки розблокували тодішні контроверзи й змістовні різнотлумачення щодо демократії, скільки породили чимало нових, пов'язаних зі структурно-функціональною багатоманітністю сучасного суспільства, а також із неоднозначністю інструментальної специфіки. Тому доводиться визнати, що «демократія сучасного ґатунку є явищем поліаспектним на теоретичному рівні та амбівалентним – на праксеологічному. Вона сама по собі загалом і дискурс щодо неї зокрема містить чимало неоднозначних функціональних контекстів і підтекстів – причому, як іманентних, апріорних, так і апостеріорних, набутих *post factum* складної суспільної дійсності, суб'єкти якої переслідують часто-густо конкуруючі й навіть несумісні інтереси» [12, с. 46].

На думку Цветана Тодорова, в наш час найбільшою загрозою для демократії є сама демократія, а її вороги знаходяться не зовні, а всередині неї – головний із них античні греки називали «зарозумілістю» [288]. У книзі «Внутрішні вороги» Тодоров «наводить переконливі ілюстрації того, як чимало демократичних цінностей були спотворені й гіпертрофовані, внаслідок чого почали слугувати інтересам не людини (громадянина) і не людства (глобального громадянина), а окремих держав, корпоративних інтересів і впливових осіб. Що ж стосується справжнього демократичного ідеалу, то він знаходиться в сфері мінливого балансу між конкуруючими принципами, народним суверенітетом та свободою. Коли один із цих елементів перетворюється на домінантний принцип, то він стає небезпечним: популізм,

ультралібералізм і месіанізм – ось фатальні внутрішні вороги демократії в інтерпретації Ц. Тодорова» [63, с. 47].

Тезу А. Гоцалюк важко спростувати: «Будучи впевненими в своїй цивілізаторській і демократизаційній місії, деякі політичні режими, країни й народи починають ігнорувати соціокультурну специфіку різних регіонів і частин світу, застосовуючи до них універсальні причинно-наслідкові лекала, а згодом вони щиро дивуються, що в різних соціокультурних ареалах наслідки демократизації істотно відрізняються один від одного» [14, с. 188]. Таким чином, чимало явищ і процесів, які позиціонують себе як «демократичні», насправді постають утіленням зарозумілого месіанізму, спроб нав'язувати свою не лише політико-управлінську, а й культурно-цивілізаційну модель решті країнам світу, що призводить не стільки до «демократичної уніфікації», скільки до підвищення рівня глобальної напруги і загострення протистоянь у різних частинах світу.

Закономірно напрошується висновок із приводу того, що «все більш тоталітарна практика нинішніх демократичних систем підводить до висновку: демократичні ідеали не можуть бути повністю реалізовані в межах існуючих соціальних інститутів і поведінкових стереотипів політико-управлінських еліт. Цей факт не означає, що демократичні цінності неправильні: просто їх реалізація потребує іншого набору соціальних структур та іншого рівня політичної відповідальності й навіть жертвності» [66, с. 109-110].

На думку А. Гоцалюк «існує величезна спокуса використати аргумент демократії на власну (особисту чи корпоративну) користь, а не на користь самій демократії, її репутаційному статусу і функціональній особливості» [12, с. 46]. Найбільш показовим дискредитуючим і дезорієнтуючим недоліком є квазі-демократичний популізм: як різновид суспільно-політичної мімікрії він перетворився на безальтернативний мейнстрім ще з кінця Другої світової війни, а після падіння Берлінського муру він набув буквально вірусного поширення, однак доводиться констатувати, що сучасний неолібералізм і прогресизм має приблизно такий же стосунок до класичних принципів

лібералізму й соціального прогресу, як «тричі демократична» КНДР (Корейська Народна-Демократична Республіка) – до демократії.

Тенденція «популістського спаму» призвела до наділення демократії невластивими їй функціями та інструментальними можливостями. Втім, ключова проблемна для перспектив сучасної демократії полягає в тому, що її репрезентують (себто від імені демократії мають ледь не монопольне право говорити) ті, хто до самої демократії має вкрай віддалений стосунок, хто світоглядно, ментально й аксіологічно є скоріше змістовним антиподом і антагоністом демократії, ніж її коректним виразником і тотожною відповідністю. Спекулятивний наратив демократії все більше перетворюється на інструмент інформаційного навіювання і пропагандистського маніпулювання. Наслідки таких процедур є безнадійно далекими від класичних канонів демократії, від ідеї демократії як влади народу, здійснюваної народом і в інтересах народу.

З цього приводу слід зазначити, що «народною державою (демократією) Ж. Боден називав тільки таку, в якій «народ має *реальну*, а не *фіктивну* владу». При цьому він наводив декілька прикладів того, коли формально вирішує народ, а насправді право рішення належить королю чи групі правителів. Чи є демократія найбільш досконалою формою правління? Ні, існує чимало сумнівів в успішності форми правління, в якій влада належить усім. Ж. Боден згадує відомий приклад Полібія про трьох капітанів, кожен із яких більш-менш знається лише на чомусь одному, але при цьому кожен прагне керувати човном. Ж. Боден зазначає, що такий корабель може лише потішити купку глядачів у порту своєю швидкою загибеллю» [59, с. 42].

Ще один аргумент Ж. Бодена стосувався демографічних наслідків розвитку демократичної держави: якщо матиме місце істотне збільшення кількості населення за рахунок іноземців, то з високою вірогідністю на них доведеться поширити право громадянства або, відповідно, заперечити за ними це право. В останньому випадку демократія втратить змістовну легітимність, бо механізм суспільного управління не належатиме більшості. Натомість якщо

всі іноземці отримують права громадян, то виникає реальна загроза анігіляції держави зсередини внаслідок непередбачуваного управління нею «новими громадянами» або її фактичної «приватизації» категорією «новими громадянами». І це – не лише теоретико-концептуальне припущення: саме так під владою галлів опинилися італійські міста Верона та Падуя.

Навіть у наш час не втрачає своєї актуальності аргумент Ж. Бодена щодо непередбачуваності народу, його спроможності піддатися афектам і пристрастям, що негативним чином позначається на ефективності функціонування суспільства та його перспектив на майбутнє. Найбільше рейтингових позицій у наш час втратив аргумент Ж. Бодена стосовно егоїстичної генеалогії демократії, внаслідок якої замість захисту спільних інтересів кожен піклується виключно (принаймні, насамперед) про самого себе. Це не означає, що змістовна генеалогія демократії зазнала докорінних змін із часів Бодена – просто нині перед демократією стоять значно драматичніші виклики, порівняно з якими особистий і корпоративний егоїзм репрезентантів демократії відсепарується на периферію значущості, а відтак – і суспільної та академічної уваги.

Що стосується реалій нашого сьогодення, то «ключового значення для перспектив демократії набуває нормативний примус політиків з'являтися на публіці за певних умов. Така вимога, безперечно, не гарантує ефективного представництва, але вона убезпечує від неприйняттого для демократії дистанціювання влади від народу і перетворення демократичного представництва на відвертий фарс» [66, с. 115].

О. Скрипнюк наполягає на доцільності ширшого діапазону пріоритетів: «Умовами успішного функціонування представницької демократії є, по-перше, наявність представницького органу – парламенту, а, по-друге, – проведення постійних виборів на загальній основі, внаслідок яких, власне, й формуватиметься представницький орган. Найважливішими інструментами представницької демократії є вибори та парламент» [59, с. 144]. Щоправда, представницька демократія також не є інструментально бездоганною, оскільки

народ фактично відсторонений від влади у міжвиборчий період, а демократія як така актуалізує свої опції лише на доволі нетривалі проміжки часу – коли громадяни отримують можливість висловити своє ставлення до формування органів державної влади.

Саме з представницьким правлінням змістовно перегукується небезпека бюрократизації, посилення бюрократичного апарату. Результатом відчуження влади від народу є політичне відчуження громадян, їхня фактична відстороненість від впливу на прийняття управлінських рішень. «Так само за умов представницької демократії значно підвищується небезпека прийняття на державному рівні таких *рішень, які не відповідають інтересам більшості населення країни, а ставлять на меті лише задоволення потреб правлячої еліти*. Нарешті, останнім серйозним аргументом проти представницької демократії є те, що збільшення кількості ланок між народом та державною владою здатне настільки трансформувати вихідні інтереси та прагнення виборців, що кінцевий результат не матиме майже нічого спільного з тими запитамі, які було сформульовано, послуговуючись термінологією Д. Істона, «на вході»» [59, с. 144-145].

З цього приводу існує хороша концептуальна рекомендація: «Щоб суспільство було дійсно демократичним, необхідно забезпечити дієвий вплив на владу не лише під час виборчої кампанії, а й після неї, під час виконання своїх обов'язків депутатами різних рівнів. Цьому може допомогти вдосконалена процедура відкликання депутатів, які не справляються зі своїми обов'язками. Втім, *найбільш дієвим засобом підвищення ефективності представників обраної на демократичних виборах влади є вдосконалення механізму звітності*: якщо обраний репрезентант народних інтересів розумітиме, що, приміром, щороку (якщо не двічі на рік) йому потрібно предметно звітувати перед виборцями про здобутки не власної кишені, а репрезентованої ним громади, то Україна і її демократичний шлях розвитку отримають дві фундаментальні переваги – по-перше, в коридорах влади істотно зменшиться кількість «випадкових людей», які йшли у владу лише з

метою використати з максимальною користю для себе всю каденцію свого перебування при владі; по-друге, той, хто отримав вотум довіри виборців, буде змушений одразу інтенсивно «впрягтися в роботу», а не сподіватиметься, що для «пускання пилу в очі» достатньо буде хаотичної гіперактивності наприкінці п'ятирічної каденції» [67, с. 84].

До схожих висновків приходять автори резонансної книги «Розподіл та демократія: історія, інструменти, теорії» [218]. Автори привертають увагу до необхідності надання другого дихання розподільчій демократії, спрямованій на забезпечення справедливого розподілу можливостей і засобів політичної участі. Загалом же «дедалі частіше доводиться чути, що зміст демократії полягає не так у тому, аби забезпечити індивідуальні права, насамперед право політичної участі та індивідуальні інтереси, як у тому, щоб захистити загальне право спільноти від тих, хто прагне використати національні, суспільні, державні ресурси з власною метою» [59, с. 7].

У часи тектонічних соціальних потрясінь, коли чимало мешканців провідних демократичних країн ставлять під сумнів спроможність своїх урядів компетентно відповідати на наявні виклики і справедливо розв'язувати суспільні проблеми, книга Данієля Аллена «Правосуддя за допомогою демократії» переглядає самі основи демократії і справедливості, стверджуючи, що найбільш надійним шляхом до справедливого суспільства є захист політичної рівності [86]. Автор концептуалізує пріоритети культури громадянської участі, розкриваючи універсальні переваги ефективного урядування.

У книзі «Теорія соціальної демократії» Томас Мейєр стверджує, що в наш час фундаментальні пріоритети демократичної теорії можуть бути задоволені лише з використанням концептуальних преференцій соціал-демократії; натомість демократії лібертаріанського штибу не в змозі належним чином захистити громадян від соціальних, економічних та екологічних ризиків [231]. Втім, виникає запитання: чи може соціал-демократія вижити в епоху глобалізації? Автор наполягає, що глобалізація не обов'язково підриває

соціальну демократію, а структури соціальної демократії, в свою чергу, можуть гармонійно вписуватися в систему категоричних імперативів глобалізації – зрештою, виразною ілюстрацією цього слугують країни з найбільш успішною соціал-демократичною практикою.

Реджинальд Харрісон у книзі «Плюралізм і корпоративізм» досліджує плюралістичну концепцію розвинених демократичних суспільств [194]. На багатьох прикладах автор ілюструє, наскільки альтернативна концепція «корпоративного» суспільства є більш прийнятною в наш час. Р. Харрісон привертає увагу до того, що тенденції фрагментація урядової відповідальності та відповідна модель формування політики фактично суперечать стандартам поведінки, які є фундаментальними для ідеалу представницького та підзвітного демократичного уряду.

Роблячи попередній висновок, можна погодитися з тезою, що «демократія – це не так *детальне відтворення в суспільному та державному житті певної теорії*, як своєрідна **мета чи ідеал, до реалізації якого можна наблизитися різними шляхами**. У цьому сенсі демократія постає постійним стимулом самовдосконалення суспільства і держави, а не як репресивна за своїм змістом схема чи матриця, яка застосовується однаково й за однаковими правилами в будь-яких випадках, у будь-яких історичних, соціальних і культурних контекстах. Більше того, навіть якщо ми вже визначимо серед існуючих нині країн якусь «найдемократичнішу», то і в цьому разі не зможемо використовувати реалізовану в ній модель як еталон демократії за тієї причини, що серед усіх сучасних демократичних держав ми не знайдемо жодної, в яких немає істотних проблем і які не потребують адаптації і вдосконалення існуючої моделі правління й розв'язання суспільно-економічних та політико-правових конфліктів» [59, с. 196].

Загалом же «демократія – це не кінцевий стан, а перманентний процес, тому будь-які її недоліки в принципі підлягають коригуванню за умов їх своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на них» [63, с. 45]. І тут вся інтрига (як теоретико-концептуальна,

так і праксеологічна) стосується, *по-перше*, **спроможності (в принципі)** своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на проблеми, вади і недоліки, які потребують реагування й коригування, *по-друге*, **готовності (конкретно-історичної)** застосувати механізми коригування своєчасно і на належному кваліфікаційному рівні.

У цьому контексті «пріоритетного значення набуває предметний дискурс щодо ключових смислових «перехресть» і різнотлумачень теорії і практики сучасної демократії на кшталт: 1) діапазону можливих розбіжностей між **демократією як такою** (як явищем, наділеним нормативними смисловими, значеннєвими, інструментально-функціональними та іншими ідентитетами) та *політикою, здійснюваною від імені демократії*; 2) когерентності *дійсного формату демократії як реального status quo за конкретно-історичних умов та ідеальної моделі демократії (демократії як ідеалу, належного, взірця, еталона тощо)*; 3) відповідності соціальних інститутів і поведінкових стереотипів політико-управлінських еліт потребам реалізації демократичних ідеалів; 4) необхідності публічного діалогу, аргументаційної транспарентності й функціональної прозорості як ключових імперативів демократії сучасного гатунку» [66, с. 115].

У фаховому середовищі перспективи предметного дискурсу щодо різнотлумачень теорії і практики сучасної демократії здебільшого пов'язують із «деліберативною демократією», синонімічними позначеннями якої слугують також понятійні конструкти «дорадча демократія», «демократія участі» і «демократія обговорень». На переконання Анни Дрейк, дорадча демократія, за якої люди обговорюють конкуруючі ідеї, перш ніж узгодити політичні дії, має охоплювати максимально розлогий діапазон альтернатив [149]. Але як ця інклюзивна структура взаємодіє з активізмом, який виникає значною мірою на противагу самим дорадчим системам? Що заважає активістам брати участь у дорадчих системах? І яким вимогам активісти повинні відповідати, щоб бути ефективною складовою чи дієвою альтернативою наявної моделі деліберативної демократії? На кожне з цих

запитань існує розлогий діапазон можливих відповідей, тому, на переконання авторки, для початку потрібно прояснити причинно-наслідкову зумовленість окресленого явища (чи пак – проблеми).

Натомість Тімоті Бернс наголошує на значущості ліберально мислячої культурної аристократії як основної ефективної опори й підтримки ліберальної демократії [115], а Роберт Гудін привертає увагу до того, що раніше демократія розглядалася як механічне врахування голосів на вільних і чесних виборах; та попри те, що така механістична модель має чимало переваг (серед яких – зокрема, можливість демократії «відстежувати правду»), істотна проблема полягає в тому, як втілити на практиці ідеал обговорення серед мільйонів громадян одночасно [179].

Автор пропонує рішення у форматі так званого «демократичного обговорення всередині»: спираючись на модель звичайної динаміки розмови, він пропонує уявити себе на місці інших віртуальних співрозмовників і спробувати відповісти на запитання: «Що вони сказали б про цю пропозицію?» Тренування демократичної уяви є ключем до того, щоб *зробити обговорення більш рефлексійним* – тобто водночас предметно глибоким, аргументаційно зваженим і етично чуйним.

У «Демократії та риториці» Натан Крік наполягає, що унікальна функція риторики в демократії полягає в просуванні поглядів меншості таким чином, щоб вони могли мати можливість трансформувати загальну громадську думку шляхом переконання [133]. Сила риторики в демократії – це свобода для одного впливати на багатьох засобом вільного, прозорого і рівного (за критерієм можливостей оприлюднення) спілкування.

Треба розуміти, що демократія не перетвориться автоматично на процвітання, якщо обрані політики некомпетентні та корумповані. Надзвичайно ефективним засобом для розпізнавання намірів і можливостей тих, кого ми обираємо репрезентувати наші інтереси, є інструментальні можливості деліберативної демократії. З цього приводу в книзі «Деліберативна політика: есе про демократію та незгоду» Стефен Маседо

зазначає, що спроба відновити демократичну політику за допомогою дорадчої демократії є реакцією на незадовільні наслідки домінування ліберального конституціоналізму [223]. Автор здійснює ґрунтовний компаративний аналіз цінностей і меж моральних міркувань у політиці, а також здійснює глибоке рефлексійне препарування таких чутливих у наш час суспільно-політичних питань, які стосуються реформ у галузі охорони здоров'я, абортів, контроверсійної політики ідентичності тощо.

Здебільшого наратив демократії аргументаційно перегукується з певними моральними та особистісними цінностями – на кшталт свободи, рівності, гідності тощо. Але в сучасних демократичних суспільствах існують глибокі розбіжності щодо природи цих цінностей. І коли в процесі демократичних процедур хтось програє в демократичному змаганні, то він, цілком природно, вважає такий результат розчаровуючим, а часто – навіть морально нестерпним. Із цього приводу Роберт Таліс формулює алармістське запитання: *як повинні реагувати громадяни, коли вони мають справу з демократичним результатом, який вважають нестерпним?* Що в цьому випадку є доцільним – повставати чи шукати демократичних засобів суспільних змін? [283]. Відповідь автора полягає в тому, що в кожного з нас **існує безліч причин підтримувати демократію – навіть якщо вона інколи етично амбівалентна, семантично неоднозначна і аргументаційно суперечлива.**

Перспективи зняття поширених у наш час інформаційних «фільтрів» у вигляді тенденційності, суб'єктивізму, міфологізму та неадекватного буттєвим реаліям стереотипізму пов'язані насамперед і в основному з процедурними та аргументаційними опціями деліберативної демократії. Саме деліберативна демократія як дискусійна, комунікативна, дорадча складова демократичної процесуальності постає категоричною необхідністю та незамінною інструментально-функціональною опцією розвиненого й ефективного громадянського суспільства.

Вирішальна перевага аргументованого дискурсу в режимі деліберативної демократії полягає в належному висвітленні того, що ретельно приховується й утримується в тіні. В епоху світопорядкової кризи і глобальних біфуркацій вкрай необхідним є дотримання принципів деліберативної демократії та посилення аргументаційного супроводу як категорично необхідної передумови прийняття політико-управлінських рішень.

У книзі «Демократія без вилучень: партиципаторна концепція дорадчої демократії» Крістіна Лафонт формулює концепцію дорадчої демократії, спрямовану на покращення демократичного контролю з боку громадян і відстоювання ідеї визначальності демократичної участі [205]. Авторка наполягає на пріоритетному значенні таких проблем демократичного врядування, як подолання розбіжностей, політичної невігластва громадян та неякісного обговорення. На жаль, як зауважує К. Лафонт, не існує чарівної палички, яка зробить спільноту в цілому кращою за її окремих учасників. Єдиний шлях до кращих результатів – це шлях участі громадян, коли громадяни формують колективну волю. Наскільки б важким не був процес обґрунтування політичних рішень, нехтування ним не може наблизити нас до демократичного ідеалу.

У наш час дорадча демократія є найбільш дебатованою теорією демократії. Її прихильники стверджують, що в ідеалі важливі законодавчі та політичні рішення повинні спиратися не на *силу чисел*, а на *силу кращого аргументу*. Ієн О'Флінн досліджує, як ця концепція розвивалася протягом кількох попередніх десятиліть [245]. Відштовхуючись від поширеної тези з приводу того, що пересічним людям бракує мотивації і спроможності до змістовного обговорення, О'Флінн розглядає приклад дорадчих опитувань і зборів громадян, оцінюючи, як такі форуми можуть вписатися в більш широку демократичну систему. Він також розглядає наслідки дорадчої демократії для мультикультурних і поліетнічних соціумів: як переконливо ілюструє автор, у цих середовищах інструментарій деліберативної демократії є якщо не єдиним,

то, принаймні, основним засобом предметного порозуміння щодо принципів різнотлумачень.

Автори книги «Влада в дорадчій демократії: норми, форуми, системи» зазначають, що концептуальний проект деліберативної демократії часто звинувачують у політичній наївності, бо він лише дискутує щодо влади, але не володіє владою [135]. Втім, треба розуміти, що напружені стосунки дорадчої демократії з владою є не патологією, а складовою частиною дорадчої практики. Йдеться насамперед про три аспекти дорадчої демократії – норми, форуми та системи, а також про застосування цих ідей до трьох найбільш дражливих аспектів сучасності – політики постправди, популізму та неолібералізму.

Джон Драйжек стверджує, що сутність демократичної легітимності полягає в забезпеченні повноцінних обговорень тими, на кого впливає (чи може вплинути) колективне рішення [150]. Розмежовуючи ліберальну дорадчу демократію та дискурсивну демократію, автор критикує першу та віддає перевагу другій, стверджуючи, що оптимальна теорія демократії має бути критичною до існуючої влади, плюралістичною, рефлексивною у своїй орієнтації на усталені традиції, транснаціональною у своїй здатності поширюватися через державні кордони та динамічною у своїй відкритості до змін і можливостей демократизації.

Деліберативна демократія як дискусійна, комунікативна, дорадча складова демократичної процесуальності є важливим засобом забезпечення відповідності принципам демократії кожної процесуальності, яка претендує на номінативний статус демократичної. Однак, на думку більшості дослідників, деліберативна демократія не є рефлексійно самодостатньою – в тому сенсі, що вона не може слугувати для самої себе світоглядним і методологічним критеріальним орієнтиром, а тим більше – взірцем. Таку місію і функцію може виконувати лише певне теоретико-праксеологічне явище, онтологія якого знаходиться поза межами (висловлюючись точніше – перевищує межі) демократії взагалі й демократичної демократії зокрема.

У даному разі йдеться про демократичну культуру – власне, перспективи динамічного поступу демократії взагалі і її окремих профільних відгалужень (кейсів) зокрема перебувають в істотній залежності від фактору демократичної культури як засобу досягнення мети культивування (систематизації, узагальнення, капіталізації тощо) демократичних принципів, цінностей, норм сприйняття реалій суспільної дійсності.

Якщо розуміння як явище, процедура і алгоритм є передумовою і метою комунікації, то необхідною передумовою смислового конвенціоналізму постає культура розуміння, яка забезпечує адекватність сприйняття інформаційних повідомлень і загалом усього кейсового діапазону комунікативного інтеракціонізму. При цьому культура розуміння в онтологічному сенсі є кентавричною: вона – не лише умова, а й водночас конкретно-історичний результат попереднього комунікативного досвіду.

На противагу *демократизму зовнішньому*, який є формальним, формалізованим, декларативним, наративним, маніфестованим, пропагандивним, меморандумним тощо, ***демократизм внутрішній*** є іманентним, автентичним, успадкованим і засвоєним на рівні соціокультурних стереотипів світосприйняття й автоматизмів дій. **Демократична культура – це демократизм внутрішній; це, так би мовити, демократизм «зсередини».** Саме цей внутрішній демократизм спонукає брати участь у виборах попри усвідомлення математично мізерної значущості кожного голосу, виходячи з міркувань, що без такої участі процедура виборів втрачатиме свою демократичність.

У наш час істотно підвищився градус дискусійності аспекту причинно-наслідкової зумовленості демократії та демократичної культури, а саме: **чим є демократична культура стосовно демократії – умовою чи наслідком?** Якщо умовою, то необхідною чи цілком достатньою для гарантування демократичного статус-кво? А якщо наслідком, то наскільки суб'єктною вона є, чи спроможна вона здійснювати зворотний корекційний вплив на демократію, на перебіг демократичних процесів?

У свою чергу, А. Гоцалюк наполягає на значущості й визначальності деяких інших запитань, а саме: **«Чи існують певні Архімедові точки опори, які забезпечують від праксеологічної деградації теорію і зловживання нею в партикулярних інтересах?»** Той, хто стверджуватиме про знання таких досконалих механізмів, правдоподібно видаватиме бажане за дійсне, бо це надто схоже на химеру чергової панацеї, яка на рівні реалій суспільної дійсності є утопією – і не більше. Реалістичний погляд на речі передбачає окреслення інструментів, які є не бездоганними, а більш чи менш ефективними в тих чи інших прикладних аспектах (кейсах)» [12, с. 50].

Саме в сфері світоглядних координат та інструментальних повноважень демократичної культури знаходиться культивування демократичних принципів, цінностей, норм сприйняття реалій суспільної дійсності, а також демократичної ментальності та ментального демократизму: «Існує загальне розуміння ментальності як сукупності невербалізованих, невідрефлектованих установок свідомості. Дослідники здебільшого розуміють під менталітетом сукупність базових психологічних і ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності й уявлень, розумових звичок індивідів і груп, що визначають їхню соціальну поведінку тощо. Історія ментальностей виникла на противагу до історії ідей, котра пов'язується з діяльністю окремих видатних осіб і постала як засіб вивчення уявлень, типових для основної маси людей, здебільшого невідрефлектованих цією масою» [47, с. 11].

Зрештою, можна простежити ще глибшу спадкоємність і зумовленість – йдеться про зумовленість *демократичної культури культурою загальносвітоглядною*, «яка на рівні повсякденної рутини, автоматизмів нерелектованої спонтанності розставляє необхідні крапки над «і» в питаннях добра та зла, відповідності чи невідповідності канонам справедливості, етичної прийнятності, доцільності тощо» [63, с. 48].

Можна погодитися з концептуальним наголосом, відповідно до якого «демократія для потреб ефективного інструментального застосування має бути вкоріненою в політичну культуру суспільства, є загальним місцем

абсолютної більшості дослідницьких проектів. Окремі дослідники застосовують ширше критеріальне поле, наполягаючи, що для функціональної дієвості демократія має бути невід'ємною складовою, атрибутом і навіть імперативом *культури світоглядної*, бо лише в такому разі вона забезпечує автоматизм дії демократичних норм і процедур на рівні повсякденної спонтанності, латентності, автоматизмів і стереотипів. У даному разі йдеться не про юридичний, а про *універсальний формат культури* (чи, принаймні, про його *соціокультурну версію*), про *підсвідомий і рутинізований рівень норм і процедур, про їх генотипну вкоріненість в автоматизмах світосприйняття і специфіку реагування* на смислові, аксіологічні та деонтологічні особливості сприйнятого» [64, с. 254].

У процесі еволюційного розвитку люди створили геніальні технології, витончені мови та складні інституції, які дозволили успішно функціонувати в широкому діапазоні різноманітних середовищ. Це дозволило людям панувати більшою мірою, ніж будь-який інший вид, залишаючись при цьому практично безпорадними як поодинокі особи? У книзі «Секрет нашого успіху: як культура рухає еволюцію людини, одомашнюючи наші види та роблячи нас розумнішими» Джозеф Хенріч переконливо ілюструє, що секрет нашого успіху полягає *не в нашому вродженому інтелекті, а в нашому колективному мозку – у здатності людських груп соціально взаємодіяти і вчитися один у одного протягом поколінь* [196].

На думку автора, саме здібності вчитися лежали в основі більшості культурно-цивілізаційних нововведень на кшталт вогню, кулінарії, знань про рослини, тварин та засоби захисту, що, в свою чергу, сприяло вдосконаленню людського мозку й докорінно змінило нашу фізіологію, анатомію і психологію. Згодом колективний мозок генерував винайдення колеса, важеля, гвинта й писемності, а також створив інституції, які продовжують мотивувати зміни на краще в перманентному режимі. Наша генетика та біологія на практиці нерозривно переплітаються із соціокультурною еволюцією, а

взаємодія культури та генетичної структури запустила вид *Homo Sapiens* на непересічну еволюційну траєкторію.

Рональд Інглхарт у книзі «Культурна еволюція: мотивація людей змінюється і змінює світ» стверджує, що цінності та поведінка людей визначаються ступенем безпечності виживання, низький рівень якої впродовж більшої частини історії людства логічно й закономірно спонукав до посилення групової солідарності [197]. В умовах нестачі ресурсів для повноцінної життєдіяльності перспективи ксенофобії є не просто реалістичними, а й неухильними: якщо землі достатньо для підтримки життєдіяльності одного племені, а інше плем'я претендує на цю землю, то виживання перетворюється на жорстку альтернативу: або-або. І навпаки, високий рівень екзистенційної безпеки спонукає до відкритості до змін, різноманітності та нових ідей.

Згідно з аналітикою Р. Інглхарта, безпрецедентне соціально-економічне процвітання та високий рівень безпеки після завершення Другої світової війни призвели до тектонічних цивілізаційних зрушень і поширення демократії на всіх континентах. Натомість зниження рівня безпеки і зростання нерівності впродовж попередньої чверті століття не менш об'єктивно й закономірно призвели до авторитарної реакції і зниження рівня довіри до демократії та її перспектив.

Висновки до другого розділу

1. Значущість символічної складової демократії пов'язана зі змістовно-функціональною специфікою символу: на відміну від знаку, символ означає дещо принципово більше, ніж буквальне розуміння (Ернст Кассілер); це не механічна чи арифметична сукупність якостей і опцій, а завжди певний синергетичний, холістичний і емерджентний ефект, який функціонує на принципах взаємопотенціювання (за висловом П'єра Бурдьє – символічної капіталізації).

2. Оскільки на рівні теорії не надавалося належного значення фактору соціокультурної навантаженості як істотної (а почасти й визначальної) детермінанти світоглядного та критеріального позиціонування щодо демократії, то труднощі з визначенням змістовного золотого стандарту демократії на рівні практики викликали здебільшого здивування, роздратування й перманентні наміри «вдосконалювати практику». Насправді ж практика об'єктивно й закономірно віддзеркалювала реалії суспільного буття і свідомості, які теорія не вважала за потрібне враховувати. Тому вдосконалення потребує насамперед і в основному теорія, а не практика демократії. Напрямок такого вдосконалення стосується насамперед урахування значущого соціокультурного контексту, в межах якого демократії доводиться імплементувати свої теоретичні опції і ресурси на практиці.

3. Для потреб предметного оперування проблематикою демократії доцільно концептуально розмежовувати демократизм на *внутрішній (іманентний, автентичний, успадкований і засвоєний на рівні соціокультурних стереотипів світосприйняття й автоматизмів дій)* та *зовнішній (формальний, формалізований, декларативний, наративний, маніфестований, пропагандивний, меморандумний, популістський, демагогічний, «для годиться» тощо).*

З огляду на свою генеалогічну специфіку *демократизм внутрішній* – на відміну від *демократизму зовнішнього* – є більш усталеним, глибоко вкоріненим у свідомість та підсвідомість як окремого індивіда, так і соціуму в цілому. З цієї причини на рівні повсякденності *демократизм внутрішній* справляє більший вплив на автоматизми і стереотипність прийняття рішень, ніж *демократизм зовнішній*, який здебільшого потребує аналітичного і рефлексійного відтворення причинно-наслідкових зусиль, що лежать в основі формалізації демократизму даного типу. Таке відтворення потребує певних часових ресурсів, що часто стає на заваді спонтанному застосуванню цього інтерпретаційного демаркатора.

Втім, на практиці внутрішній та зовнішній демократизм є не обов'язково парадигмальними антиподами й антагоністами: в абсолютній більшості випадків *внутрішній демократизм* супроводжується й добудовується на репрезентативному рівні різними know-how елементами *зовнішнього демократизму*.

4. Архітектоніка проблемних факторів, які стоять на заваді забезпеченню функціональної ефективності демократії, підлягає коректній структуризації на два специфічних і функціонально відносно автономних кластери – *проблеми апріорні* та *проблеми апостеріорні*.

До переліку *апріорних проблем* демократії належить, зокрема:

– відсутність досконалих механізмів упередження й недопущення тиранії, авторитаризму й тоталітаризму;

– практикування антимеритократичного принципу і орієнтованість на дотримання рівності за якомога нищим особистісним інтегралом, щоб під цей норматив підпадала максимально можлива кількість членів суспільства;

– фактор інертності й недостатньої демократичної участі народу, який призводять до апріорної неможливості втілити ідеали демократії на рівні суспільних практик на належному рівні;

– об'єктивні труднощі з розв'язанням проблеми компетентності й кваліфікаційного рівня демократичного правління.

Що стосується кластера *апостеріорних проблем* демократії, то вони обумовлені *фактором соціокультурних відмінностей (розбіжностей)*, який лежить в основі того смислового й значеннєвого диференціалу, що стоїть на заваді забезпеченню консенсусного, а в багатьох випадках навіть конвенційного сприйняття як фундаментальних принципів і канонів демократії, так і будь-яких явищ і процесів демократичної етиології.

5. Мета визначення змістовного інваріанта демократії є практично недосяжною з багатьох причин – насамперед з огляду на змістовну багатоманітність демократії та різнотлумачень щодо питомого значення кожного зі змістовних елементів для функціонування системи демократії.

На додаток до цього фактору слід враховувати ще дві вагомі причини. *Перша* стосується принципу розвитку (чи пак – історизму), відповідно до якого з часом уявлення про змістовне наповнення різних компонентів демократії зазнає семантичного, аксіологічного та стилістичного перегляду. Як наслідок – навіть у межах одного суспільства, взятого в різних історичних розрізах, тлумачення тих чи інших опцій демократії може коливатися в розлогому діапазоні смислів і значень.

Друга причина пов'язана з фактором конкретно-історичної локальності: кожна онтологічно суверенна соціальна локальність керується в своїй повсякденній життєдіяльності певними лекалами (автоматизмами, стереотипами) світосприйняття, які є своєрідним соціокультурним геномом, оскільки сформовані на підставі унікальної сукупності смислових і значеннєвих ієрархій, сформованих на підставі попереднього історичного досвіду. Відмінності на рівні досвідних даних детермінують відмінності соціокультурного сприйняття як демократії загалом, так і її конкретних опцій зокрема.

РОЗДІЛ 3. ВИПРОБОВУВАННЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА ВИПРОБОВУВАННЯ ДЕМОКРАТІЄЮ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ СУЧАСНОСТІ

3.1. Криза світопорядкових реалій як виклик на адресу демократії

Динамічна сучасність кінця ХХ – початку ХХІ століть постає епохою суперечливою і амбівалентною: в межах її формальної єдності (того, що англійською позначається концептом «*present-day socio-cultural composition*») взаємодіють явища і процеси різної онтологічної і аксіологічної спрямованості. Ця особливість призводить до химерного поєднання безпрецедентних перспектив і не менш істотних проблемних викликів, відсутність адекватних і своєчасних відповідей на які з високою вірогідністю зведе нанівець перспективи і змусить людство діяти в режимі пожежної команди, яка в авральному порядку намагається врятувати найцінніше, усвідомлюючи, що це – об'єктивна межа інструментальних можливостей. Цю драматичну дійсність нашого сьогодення виразно змальовує Ноам Хомскі в резонансній книзі «Як світ функціонує» [124].

Оскільки в дихотомії перспектив та проблемних викликів, яка віддзеркалює змістовну сутність нашого сьогодення, ключового значення набувають проблемні виклики (хоча б тому, що вони спроможні елімінувати перспективи, а перспективи неспроможні звести нанівець проблемні загрози), то саме проблемне тло сучасності потребує першочергового теоретико-концептуального реагування і висвітлення в усій повноті значущих аспектів. Друга за ліком, проте не за значенням причина пов'язана з вимогами виконувати дисертаційні дослідження у форматі не стільки систематизації перспектив і формулювання на цій підставі «далекосяжних висновків», скільки насамперед розв'язання теоретико-праксеологічних проблем, відповідей на виклики і нівелювання буттєвих труднощів.

Фактично нині ми маємо справу із ситуацією безпрецедентного випробовування демократії і водночас випробовування демократією – тобто безпрецедентним за своїм глобальним форматом тестуванням на відповідність фундаментальним принципам і канонам демократії доленосних рішень, визначення пріоритетів суспільного розвитку, а також форм і стилів комунікування між істеблішментом та суспільством. Ще одна істотна специфічна особливість нашого сьогодення пов'язана з тісною взаємодією одразу чотирьох мегафакторів: 1) світопорядкових реалій, 2) глобалізації, 3) соціокультурної динаміки, 4) теорії і практики демократії. Кожне з цих явищ, будучи складним системним об'єктом відкритого типу, вже саме по собі є надзвичайно складним предметом дослідження; а якщо взяти до уваги їхню взаємозумовленість, то систематизація причинно-наслідкових зв'язків і вихід на переконливий пропозиційний рівень істотно утруднюється.

Місце демократії в окресленому квартеті мегафакторів багатьма дослідниками ставиться під сумнів на підставі її нібито «неістотності» та «опосередкованості». Насправді ж, попри свою непомітність, демократія справляє істотний, а в багатьох випадках визначальний вплив на еволюційну динаміку всіх трьох онтологічних візаві: світопорядкових реалій, глобалізації та соціокультурної динаміки. Саме недооцінка значення демократії, недотримання її норм і процедур, а також спотворення на рівні практичного застосування призвело до того, що доводиться констатувати кризовий стан світопорядкових реалій, розчарування в глобалізації і соціокультурну геттоїзацію як наслідок неспроможності знайти консенсус на рівні соціальної взаємодії з іншими культурно-цивілізаційними, ментальними і конфесійними кластерами.

Ситуація додатково ускладнюється тією обставиною, що «в наш час демократія має вкрай контроверсійний статус: з одного боку, вона – єдина загально визнана політична система, а з іншого, – вона ж постає синонімічним позначенням розчарування та кризи» [66, с. 110]. За такого статус-кво «пріоритетного значення набуває мета переосмислення інструментального

потенціалу (як переваг, так і недоліків) демократії, цільовим орієнтиром якої є виявлення опцій демократичної процесуальності, спроможних виконати функцію драйверів побудови нового світопорядку – більш надійного, справедливого, гуманного й функціонально ефективного, ніж попередній формат світопорядку, котрий тривав у часовому діапазоні між падінням Берлінського муру та початком повномасштабної війни Росії проти України» [65, с. 126].

Існує чимало підстав для концептуального виокремлення нашої сучасності в статусі епохи, специфічної і оригінальної в своїх змістовно-функціональних основах. На думку А. Гурківської, однією з таких підстав є та обставина, що «сукупність різнопрофільних негативних впливів на масову свідомість призвела до появи *феномену нової нормальності* (англ. *New Normal*): його смисловий рельєф утворює *зниження діапазону передбачуваності*, а натомість *підвищення рівня невизначеності й нестабільності (волатильності)*. На рівні сприйняття дійсності нову нормальність виразно репрезентує явище, яке в англomовному світі отримало назву «*fragmentation of the world*» – тобто фрагментація світу на тлі смислової невизначеності й релятивізму» [15, с. 132-133].

Різними дослідниками *феномен нової нормальності* ототожнюється з різними факторами, явищами і тенденціями. Наприклад, професор соціальної теорії Ентоні Гідденса в Лондонській школі економіки Пол Гілрой уподібнює її плетколоніальній меланхолії [177], Джудіт Батлер у книзі «Фрейми війни» проводить асоціативні паралелі із сучасними агресивними методами примусу у формі насамперед збройних конфліктів та специфікою їх оприлюднення засобами масової інформації, а професор соціології Пітсбурзького університету Роланд Робертсон переосмислює розуміння теоретичного спадку Талкота Парсонса провідними соціальними теоретиками, які ставлять його твори в центр поточних суперечок щодо сучасності, постмодерну та глобалізації [268].

Попри те, що економічна глобалізація забезпечила безпрецедентний рівень процвітання в розвинених країнах і набула виразних ознак економічного блага для сотень мільйонів працівників у Китаї та інших країнах Азії, ця концепція, як стверджує Дені Родрік у книзі «Парадокс глобалізації: чому глобальні ринки, держави та демократія не можуть співіснувати», тримається на хитких стовпах [269]. Аргументаційне вістря автора утворює фундаментальна «трилема»: ми не можемо одночасно прагнути до демократії, національного самовизначення та економічної глобалізації. Якщо дати багато повноважень урядам, то отримаємо протекціонізм. Якщо дати ринкам багато свободи, то матимемо нестабільну світову економіку з малою соціальною підтримкою тих, хто потребує допомоги. Родрік наполягає на необхідності «розумної глобалізації».

Досліджуючи особливості сучасних відносин між глобальним та локальним, Джонатан Фрідман переконливо ілюструє, що, попри іронічну парадоксальність, культурна фрагментація та модерністська гомогенізація є однаковою мірою конститутивними тенденціями глобальної реальності [169]. Автор осмислює взаємозалежність між світовим ринком та локальними культурними трансформаціями, демонструючи поліаспектну зумовленість локальних (національних, регіональних) процесів глобальними тенденціями і формалізованими угодами.

У фаховому середовищі сформована консолідована точка зору, відповідно до якої суспільству епохи постмодерну притаманна поява понять на кшталт: «безпристрасна демократія» («partisan-free democracy»), «демократія діалогу» («dialogic democracy»), «космополітична демократія» («cosmopolitan democracy»), «кваліфіковане управління» («good governance»), «всесвітнє громадянське суспільство» («global civil society»), «космополітичний суверенітет» («cosmopolitan sovereignty»), «абсолютна демократія» («absolute democracy»). Вони відображають постполітичну тенденцію, яка має на увазі світ «по той бік лівого і правого», «по той бік суверенітету», «по той бік антагонізму.» [56, с. 16].

Це було закономірним наслідком ілюзій, нібито світ зруйнованого Берлінського муру «робить принципово можливим світ «без ворогів»... Мовляв, завдяки глобалізації та універсалізації ліберальної демократії вже не за горами космополітичне майбутнє, що несе мир, достаток і торжество прав людини у всьому світі. У такій «постполітиці» конфлікт глобальних ідеологічних проєктів, репрезентований боротьбою за владу партіями, заміщений співпрацею освічених технократів (економістів, фахівців зі зв'язків з громадськістю) з ліберальними мультикультуралістами, які скеровують свої зусилля на пошук більш-менш універсального консенсусу» [56, с. 16].

Насправді ж, як переконливо ілюструє на багатьох прикладах Бруно Латур у книзі «Війна світів», істотною особливістю світопорядку, утвореного на руїнах Берлінського муру, є той беззаперечний факт, що Захід перебуває у стані перманентної війни як з іншими культурами, так і зі своєю власною [212]. Саме така специфічна особливість визначає недовіру до західних цінностей загалом та ідеалів демократії зокрема. Згадка про ідеали демократії в даному разі не випадкова, оскільки Захід наполягає на знанні істин в останній інстанції в амбівалентних питаннях практичних колізій застосування демократичних норм і процедур.

Показовою в цьому сенсі є алармістська книга Мойї Ллойд, в якій авторка осмислює детермінативну зумовленість політичних пріоритетів і преференцій усталеною соціокультурною нормативістикою у концептуальних побудовах однієї з найвпливовіших теоретиків фемінізму – Джудіт Батлер [217]. Крім того, як стверджує Шанталь Муфф у книзі «Повернення політичного», ліберальна демократія «некоректно розуміє проблеми етнічних, релігійних і націоналістичних конфліктів із причин неадекватної концепції політики» [236, с. 74].

Якщо спробувати визначити принципову відмінність неоліберального світопорядку (тобто утвореного на руїнах Берлінського муру), від його історичного попередника, то впродовж попередньої третини століття ми мали справу не є *ієрархією полюсів сили*, а з твердженнями про реалістичність

побудови й ефективного функціонування *глобального Pax Democratia*. Втім, «безвідносно до термінологічного, понятійно-категоріального та символічного маркування кожної історичної епохи, вона залишається полем теоретико-концептуальної і практичної битви, яка розгортається за демократію певної моделі та від імені саме цієї моделі. І що не менш важливо, це автоматично означає концептуальне протистояння і праксеологічну протидію іншим моделям демократії. Тому навіть так званий кінець Історії під егідою демократії все одно зберігає дві фундаментальні іронічні й. на перший погляд, парадоксальні інтриги: випробовування самої демократії та випробовування демократією всього й уся. Світопорядок, утворений на уламках Берлінського муру, зазначених випробувань вочевидь не витримав» [65, с. 127].

Відповідь на запитання, чому саме не витримав і що стало на заваді такій можливості, також у цілому має консенсусний статус і пов'язана з тим, що англійською має назву «superiority complex» – тобто комплекс переваги, який сягає своїм корінням певного розуміння цивілізаційного статус-кво і своєї диспозиції в межах цього статус-кво. Втім, цивілізаційним аспектом комплекс переваги не вичерпується: він знаходить своє продовження в екстраполяції на цивілізаторську (забезпечення цивілізаційного впливу як необхідної передумови глобального домінування в усіх сферах життєдіяльності), аксіологічну, етичну й світоглядну сфери життєдіяльності.

Йдеться про вже згадану резонансну книгу Бруно Латура, в якій висвітлена проблема зарозумілості тих, хто вважає за можливе говорити від імені демократії. Автор вочевидь мав рацію: цивілізаторська місія колективного Заходу, розвинених демократій, країн «золотого мільярду» тощо все більше проблематизується, набуває контрверсійних і амбівалентних ознак. Йдеться про поширене ксенофобське сприйняття фактора соціокультурної *інакшості* – мовляв, «Інші» – це гарантована небезпека й виклик усталеним уявленням про належне.

Втім, насправді «Інші» – не обов’язково *гірші*: вони просто «не такі ж, як ти», «не тотожні тобі», «не ідентичні тобі». Вони цілком можуть бути не лише не *гіршими*, а й навіть кращими, інтелектуально *вищими*, ментально *глибшими* й аргументаційно *переконливішими* спадкоємцями тисячолітніх культурно-цивілізаційних традицій, порівняно з якими виголошувані новітніми *parvenu* (франц. – *вискочками*) декламативним стилем «істини в останній інстанції» набувають гротесконого вигляду, за інерцією дискредитуючи реноме демократії як ефективного засобу функціонування суспільства.

На цих аспектах аргументовано наголошував Умберто Еко у вже хрестоматійній праці «П’ять складових моралі» [155], а Брайєн Афтанас наполягає, що відновлення національної і загальнолюдської єдності можливе лише внаслідок «виправлення демократії» у сенсі усунення розбіжностей між її концептуальними засновками та суспільно-політичними практиками, в межах яких відбувається істотне спотворення ідейно-світоглядних основ і принципів демократії [84].

Скот Леш та Майк Фезерстоун привертають увагу до низки дразливих запитань – на кшталт, чи існують у наш час культурні універсалії, чи мультикультуралізм неминуче передбачає сповзання до морального релятивізму і т. п. [208]. Ще одним вістря акцентування уваги є аспект загрози, перед якою соціальні зв’язки опиняються в епоху глобалізації та детериторизації.

Книга «Демократія в глобальному світі: права людини та політична участь у XXI столітті» присвячена актуальним питанням демократії в теорії та на практиці сучасного глобалізованого світу [122]. Есе захищають припущення про роль демократії як життєздатної політичної та правової інституції у відповідь на глобалізацію, зосереджуючи увагу на ролі прав у нормативних основах демократії в плюралістичному світі. Автором осмислено найбільш релевантні теорії та форми глобалізації, традиційні демократичні

парадигми та їх межі, громадське обговорення та демократичну участь, а також моральні ризики імперської демократії.

Звичайно, симптоматика проблемного тренду, окресленого термінологічним маркером «superiority complex», доволі багатоманітна й контекстуально розлога, тому дослідники ентузіастично конкурують у питанні обґрунтування значущості й визначальності різних опцій і причинно-наслідкових зв'язків. Приміром, Джон Хеймер привертає увагу до фактору цілеспрямованої фальсифікації історії як засобу доведення своєї «культурно-цивілізаційної вищості», а відтак – і права говорити від імені демократії, культури, цивілізації тощо [193].

Як зазначає автор, у багатьох країнах фальсифікації історії перетворилася ледве не на національний вид спорту: «Ми всі були ошукані крихітною клікою людей, які абсолютно впевнені, що мають божественне право правити нами будь-яким методом, який найкраще відповідає їхнім цілям. Щоб досягти цього, вони брехали, вводили в оману, вбивали і навіть вчиняли геноцид протягом тисячоліть, намагаючись досягти своєї кінцевої мети» [193, с. 420].

У «Понівеченій демократії» Надя Урбінаті діагностує проблеми, які охоплюють політичне тіло в епоху гіперпартійності та медіа-монополій [296]. Авторка виокремлює три типи демократичного спотворення: неполітичний, популістський і плебсологічний. *Неполітична демократія* делегітимізує політичну думку на користь експертизи, *популістська демократія* радикально поляризує публічний форум, на якому обговорюються думки, а *плебісцитарна демократія* переоцінює естетичні та нераціональні аспекти думки.

Для Урбінаті демократія передбачає постійну боротьбу за те, щоб зробити видимими по-справжньому значущі аспекти суспільної життєдіяльності. Тому незаангажоване мислення і переконливість аргументації є не менш важливими умовами демократії, як і механізми, що організують голосування та мобілізують на прийняття рішень. Власне, переконливість аргументації в абсолютній більшості випадків визначає

результати голосування і мобілізаційних зусиль. Із огляду на цю обставину Урбінаті слушно зосереджує увагу не на відвертих ворогах демократії, а на тих, хто видає себе за її друзів: на технократах, які паразитують на процедурах; на демагогах, які «апелюють до народу»; на медіа-операторах, які прагнуть перетворили управління на вид спорту для глядачів, а громадян – на слухняних і передбачуваних вболівальників команд-суперників.

Емі Гутман аналізує значення, яке групи ідентичності відіграють у сучасних демократіях [183]. Замість того, щоб намагатися скасувати політику ідентичності, Гутман закликає виразно розрізняти ті вимоги груп ідентичності, які допомагають, і ті, які перешкоджають справедливості. Вона розглядає питання, які перебувають в епіцентрі уваги сучасних дебатів: чи повинне демократичне правління звільняти представників меншин від деяких загальноприйнятих правил, наприклад, наскільки виправданим є дозвіл Канади сикхським членам Королівської канадської кінної поліції носити тюрбани замість стетсонів? Чи мають добровільні групи, такі як бойскаути, право на дискримінацію на основі сексуальних уподобань, статі чи раси? Як зазначає авторка, групова політика ідентичності є неоднозначною, однак вона не аномальна, а немінуча в умовах демократії, оскільки групи ідентичності є одним із показових барометрів демократичності суспільного ладу.

Однією з найбільш характерних ознак сучасності є поглиблення розриву між суспільствами та політичними елітами: згідно із соціологічними опитуваннями, громадяни все більше вважають, що уряди нездатні чи не мають бажання зрозуміти їхні потреби й розв'язати їхні проблеми [287]. Таке розчарування сприяє успіху популістів і демагогів. Щоб досягти мети відповідального уряду, потрібно насамперед відновити демократію на місцевому рівні, впроваджуючи передові практики та інноваційні проекти успішного функціонування громад.

Ніхто не наважиться поставити під сумнів зумовленість сучасних проблемних викликів на адресу демократії, світопорядку, глобалізації і соціокультурної динаміки фактором США, які є лакмусом і водночас

драйвером більшості з мегатрендів, наявних у цих буттєвих сферах. Із цього приводу Рональд Дворкін зазначає, що сучасна політика в США поляризована так, як ніколи раніше [152]. У Конгресі, засобах масової інформації та академічних дебатах опоненти борються один проти одного, немов політика – це контактний вид спорту, у який грають під вигуки вболівальників. Закономірним результатом цього явища депресивна політична культура, неадекватна ні вимогам соціальної справедливості, ні рівню наявних загроз.

У книзі «Демократичні невдачі та етика демократії» Адам Лоувет стверджує, що, коли йдеться про демократичні ідеали, то, попри стереотипізовані уявлення на рівні країн третього світу, Сполучені Штати слугують наочним утіленням не надто вдалої демократії: зокрема, він стверджує, що американська демократія не змогла піднести на належний рівень рівність і самоврядування своїх громадян – тобто ті якості, які є основними компонентами внутрішньої цінності демократії [220].

Ці невдачі, наголошує А. Лоувет, підривають основи демократії, бо коли держава належним чином не репрезентує громадян, то громадяни не є морально зобов'язаними дотримуватися законів держави. За таких обставин претензії держави на політичну владу та легітимність зменшуються. Однак американська демократія не приречена: Лоувет пропонує низку рішень – від голосувань лише на референдумах до делегування аспектів державної політики експертам без партійних зобов'язань і які не підлягають обранню. Ці реформи є життєво важливими для того, щоб змусити державу діяти від імені громадян, а не лише партійних еліт і можновладців.

Директор Центру культурних досліджень у Голдсмітському коледжі професор Скотт Леш актуалізує дослідницький аспект відповідальності влади в суспільстві сучасного гатунку – особливо крізь призму цілеспрямованого руйнування простору критичного осмислення у сфері інформаційного супроводу суспільних явищ і тенденцій [206].

Із цими концептуальними акцентами солідаризується Саліх Рейсоглу, який у книзі під промовистою назвою «Втрата соціального інтелекту: головна

причина проблем вільної ринкової економіки та демократії» слушно зазначає: якщо в суспільстві питання другорядного значення обговорюються ентузіастично, із залученням широких верств населення, а згадка про слона в кімнаті має табуований статус, то це призводить до інтелектуальної ентропії [263].

Безпосередньо чи опосередковано це негативним чином позначається на всіх сферах життєдіяльності суспільства, адже **свобода вибору не має особливого значення, якщо суспільство позбавлене реальних можливостей вибирати, а якщо суспільство є настільки наївним, щоб ним маніпулювали, то економіка вільного ринку та демократія не в змозі ефективно виконувати свої функції.** Підсумовуючи, автор приходиться до цілком закономірних висновків: по-перше, втрата соціального інтелекту розхитує основи суспільного ладу; по-друге, впродовж двох попередніх десятиліть ринкова економіка та демократія опинилися на краю прірви і перебуватимуть там доти, доки не буде усунуто зазначений фундаментальний недолік.

Професор соціології Піттсбурзького університету Роланд Робертсон здійснив комплексний аналіз глобалізації і запропонував виразну перспективу соціальної теорії сучасного зразка [267]. Ця перспектива розглядає світ як цілісність, виходячи за межі традиційних відмінностей як між глобальним та локальним, так і між універсальним та одиничним. Його дослідницький підхід наголошує на політичному та економічному значенні мінливих уявлень і форм участі в дедалі більш взаємопов'язаному світі. Разом із тим Р. Робертсон з'ясовує, чому культура стала проблемою глобальних суперечок – чому, наприклад, конкуруючі концепції «світового порядку» мають політичні та економічні наслідки.

Кріс Роджек та Брайен Тернер привертають увагу до проблеми культурного релятивізму й відсутності усталеного (консенсусного) дослідницького порядку денного у сфері соціокультурних досліджень [270]. Заповнити цю прогалину намагається Скот Леш, відповідно до

концептуалістики якого, якщо *екстенсивна культура* є культурою *фіксованої еквівалентності*, то *інтенсивна культура* – це *культура відмінності, нееквівалентності, одиничного* [207]. Інтенсивності завжди перебувають у процесі і в русі. Ми живемо в культурі, яка одночасно є екстенсивною та інтенсивною. Чим більш глобально розгалуженими стають суспільні відносини, тим більше вони набувають ознак інтенсивності.

У книзі «Глобальна культура: Націоналізм, Глобалізація та Модерн» Майк Фезерстоун осмислює особливості й закономірності глобалізації культури, а саме: як генерується єдина світова культура і як це узгоджується з існуючими культурними поділами та національною держави [160]. Автор пропонує різні пояснення тенденцій глобальної уніфікації. Ключова інтрига, на думку Фезерстоуна, пов'язана з тим, чи призведе посилення глобальних контактів до підвищення толерантності до інших культур? Чи інтегруюча культура викличе реакцію жорсткої протидії у вигляді фундаменталістських і націоналістичних рухів? Автори досліджують появу «третьох культур», таких як міжнародне право, фінансові ринки та медіа-конгломерати, як елементів, що виходять за межі національної держави.

Заперечуючи Джона Ролза та Юргена Габермаса, з одного боку, та політичні принципи Блера, Клінтона та Шредера, з іншого, Шанталь Муфф висуває на перший план парадоксальну природу сучасної ліберальної демократії, у якій категорія «противника» відіграє провідну роль [235]. Це справді дещо парадоксально, якщо взяти до уваги домінуючі тези неоліберального нарративу про «кінець Історії» і про неусувність світопорядкових реалій, сформованих за лекалами неолібералізму. Шанталь Муфф відштовхується від аргументації, апробованої в працях Людвіга Вітгенштейна, Жака Дерріди та Карла Шмітта, щоб запропонувати нове розуміння демократії, яке констатує принципову незнищенність антагонізмів – тих внутрішніх протиріч, що лежать в основі суспільної динаміки.

Майкл Річардсон приділяє пріоритетну увагу проблематиці європоцентризму, критичного глобалізму, міжкультурних трансакцій, розриву

соціокультурних зв'язків і теорії построзвитку [265], а Девід Фрізбі та Майк Фезерстоун осмислюють різні аспекти соціокультурної дійсності сьогодення крізь призму переосмислення теоретико-концептуального внеску в суспільні дисципліни творчості Георга Зіммеля [170]. Йдеться, зокрема, про специфіку соціокультурної взаємодію віч-на-віч, своєрідність міської культура, культури віри, культури дозвілля, культури грошей і товарів, а також ключові особливості політики жіночої культури.

Майк Фезерстоун та Скот Леш досліджують наслідки таких питань, як що таке культура, який зв'язок між соціальною структурою та культурою в глобалізованому та мережевому світі, чи потребують нових форм аналізу актуальні критичні погляди, швидкість і складність культурного виробництва? [162]. Автори аналізують публічну сферу, ставлячи під сумнів редуковане сприйняття технологій як ефективного інструменту життєдіяльності сучасного гатунку: вони слушно зазначають, що сам по собі кожен інструмент є аксіологічно нейтральним, а позитивним чи негативним його робить суб'єкт – людина, інституція чи суспільство.

Експертно-аналітичне співтовариство ледве не в один голос стверджує, що політичному керівництву України доцільно ретельніше усвідомити етичні переваги своєї країни як жертви агресії – і зробити це варто хоча б для того, щоб ефективніше використати такі переваги для забезпечення національних інтересів. На жаль, примітивний популізм в абсолютній більшості випадків є контрпродуктивним: безперечно, він може забезпечити мобілізацію масової свідомості України (хоча така інструментальна опція також обмежена в часі), однак він неухильно викликає прагнення політичних еліт Заходу дистанціюватися спочатку від популістських наративів української влади, а згодом – і від України загалом та від її проблем і потреб зокрема. Власне, саме з цим нам значною мірою вже доводиться мати справу по двох роках воєнного протистояння Росії.

У цьому сенсі значним ресурсом повчальності володіє книга Бруно Латура «Політики природи: як прижити наукам демократію», в якій автор

переконливо доводить, що основу демократії генерує насамперед специфіка прийняття рішень у формі повноцінного громадського обговорення перспектив, можливостей і альтернатив загального блага [209].

Ми живемо в часи зростання недовіри суспільства до основних інститутів сучасного суспільства, а експертів (у тому числі й науковців) підозрюють в обслуговуванні корисливих інтересів. Розв'язання цієї проблеми здебільшого вбачають у громадському контролі з боку демократичних інституцій. Натомість Гаррі Коллінз і Роберт Еванс дотримуються кардинально іншої точки зору: вони стверджують, що демократичні суспільства не повинні бути захищені від науки, а навчитися цінувати й ефективно використовувати можливості науки в епоху невизначеності [129]. Автори книги «Чому демократії потребують науки» переконливо ілюструють, як наука може підтримувати демократію, бути посередником між наукою та суспільством і покращувати процес прийняття складних рішень на спільне благо.

Такий підхід є продовженням і поглибленням концептуалістики Бруно Латура, який у книзі «Наука в дії: що мати за взірць вченим та інженерам у суспільстві» наполягав, що науку можна адекватно зрозуміти лише через її практику, а соціальний контекст і технічний зміст є вкрай важливими і навіть визначальними для коректного сприйняття наукової діяльності [211].

В «Індивідуалізованому суспільстві» Зигмунт Бауман привертає увагу до місії і значення суспільних дисциплін, які увиразнюють логіку суспільних процесів і причинно-наслідкові залежності, невидимі з точки зору особистого досвіду [106]. Саме соціальні дисципліни допомагають зрозуміти процеси, які сформували суспільство, в якому ми живемо, і саме вони слугують ресурсом для ефективного подолання наших індивідуальних і водночас спільних тривог, підказуючи, що абсолютна більшість проблем підлягає розв'язанню в колективний спосіб, оскільки це зумовлено їх соціальною, а не індивідуальною природою.

До визначальності науки для ефективної імплементації на практиці теорії демократії привертає увагу книга Шона К'юбітта «Симуляція та соціальна теорія» наводить аргументи на користь критичного та вибіркового використання концепції моделювання [134]. Автор систематизує ідеї таких мислителів моделювання, як Жан Бодрійяр, Поль Вірільо, Жіль Дебор та Умберто Еко, уточнюючи їхні аргументи і проводячи причинно-наслідкові паралелі з їхніми інтелектуальними й соціальними світами.

Саме з емпіричними та інтерпретативними можливостями науки пов'язують надії розвінчування контродуктивних ілюзій, які лежить в основі кризи кожного історичного типу світопорядкових реалій. Зокрема, «в наш час показовим у цьому сенсі є болісне спростування хибних уявлень про те, що нібито чемне й ретельне слідування канонам демократії гарантує високий рівень життя суспільства. Звичайно, такі ілюзії виникли не «раптом» і не на порожньому місці: вони цілеспрямовано нав'язувалися багатьма ЗМІ з метою максимального розширення кола новонавернених симпатиків розвитку суспільства за демократичними лекалами» [65, с. 128].

Виразним наочним прикладом може слугувати «ситуація в Сінгапурі та Філіппінах. За останні кілька десятиліть обличчя Сінгапуру повністю змінилося: він має взірцеві стандарти чистоти та економіку, яка заохочує транснаціональні корпорації і бренди. Втім, Сінгапур завдячує економічним успіхом аж ніяк не демократії, а скоріше навпаки – такий господарсько-економічний злет обійшовся величезною ціною для громадянських свобод і прав людини в цій країні, а також відсутності підзвітності та прозорості в прийнятті рішень. Уряд Сінгапуру регулює ЗМІ, дотримується жорстких вимог щодо інакомислення та накладає обмеження на право на свободу слова, зібрань і асоціацій. Із цих причин практично відсутня політична опозиція, а громадянське суспільство функціонує в мікроскопічному й інкрементальному обсязі – так би мовити, лише «для годиться»» [65, с. 128-129].

Важко спростувати тезу, згідно з якою «всупереч стереотипізованому уявленню демократія не гарантує процвітання економіки (democracy doesn't

deliver economy prosperity) і не забезпечує гармонійної соціокультурної єдності й уніфікації суспільства. Ці дві тези утворюють фундамент адекватного розуміння покликання та інструментальних можливостей демократії. Наочною ілюстрацією першої тези може слугувати компаративний аналіз динаміки економічного зростання Індії та Китаю впродовж попередньої чверті століття: значно більш демократична Індія перебуває в соціально-економічній тіні авторитарного Китаю, взаємини якого з демократичними нормами й процедурами не зазнали відчутних змін із часів трагічних подій 4 червня 1989 року на площі Тянаньмень» [57, с. 238].

Подібно до ситуації із Сінгапуром та Філіппінами, З. Самчук проводить асоціативні паралелі з формально демократичною Індією та значно більш авторитарним Китаєм, у якому мало що змінилося від часів подій 1989 року на площі Тянаньмень: «З приводу гармонійної соціокультурної єдності й уніфікації суспільства на рівні хоча б того *minimum minimumum*, який забезпечує потреби керованості й ефективності загальносуспільних процесів, ситуація також не на користь значно більш демократичної Індії: як і півстоліття тому, кричущі міжкастові демаркації та етнонаціональна ксенофобія залишаються в силі, повсякчас загрожуючи не лише соціально-економічному прогресу, а й навіть формальній інтегрованості країни в єдиний політичний організм. Натомість далекі від демократичних методи соціокультурної уніфікації, застосовувані авторитарним Китаєм в анексованому Тибеті, Сіцзян-Уйгурському автономному окрузі та в інших регіонах з виразною соціокультурною специфікою, хоч і повільно, проте невпинно приносять бажані для офіційного Пекіну плоди соціокультурної гомогенізації та політичної єдності» [57, с. 239].

Таким чином, «попри поширений стереотип, демократія не забезпечує необхідних умов для економічного зростання і не гарантує високих життєвих стандартів... Якби демократія створювала умови для економічного зростання, то Філіппіни були б набагато попереду Сінгапуру за економічним критерієм, адже вони мали надійне підґрунтя демократії американського зразка та

двадцятирічну перевагу над Сінгапуром. Натомість філіппінці сьогодні мігрують до Сінгапуру в пошуках високооплачуваної роботи і загалом кращого життя. Зайве пояснювати, що такий стан речей не може слугувати ефективною рекламою демократії в регіоні Південно-Східної Азії, який залишається взірцевим за рівнем економічного зростання» [65, с. 129].

До ефекту загальної деморалізації і дискредитації демократії призводить «неадекватне реагування країн, які позиціонують себе «розвиненими демократіями», на утиски й порушення прав і свобод у Китаї. Попри асиміляційну політику та викорінення інакодумства в безпрецедентно брутальних формах Китай не лише не перетворився на міжнародного маргінала, з усіх боків обкладеного санкціями й тарифними бар'єрами, а й навпаки – набув статусу інвестиційно гіганта... Такий status quo має вкрай негативний повчальний ефект для потенційних країн-неофітів демократичного розвитку: їхня ейфорія з приводу соціально-економічної безальтернативності демократії та міфічної «парасольки захисту» для всіх і кожного, хто зробив вибір на користь демократії, зазнає відчутного тиску, а неспроможність сформулювати відповіді на очевидні запитання призводить до деморалізаційного ефекту з не надто оптимістичними наслідками як для них самих, так і для реноме демократії» [57, с. 239].

Критичним для реноме й статусних позицій демократії більшістю дослідників вважають 2024 році. Такий висновок обумовлений тим, що «від 70 до 80 країн, які вміщують половину світового населення та генерують 60% ВВП, проведуть президентські, парламентські та загальні вибори. Голосування пройдуть у найбільших демократіях – США та Індії, в авторитарно керованих Росії та Ірані, а також у політично вибухонебезпечних Пакистані та Венесуелі. Всі ці держави стануть уразливими для вкидань хибної інформації, яку в хорошій якості та величезних обсягах навчився генерувати штучний інтелект» [18].

Згідно з дослідженням «Індекс демократії» (Democracy Index), яке щороку оприлюднює Economist Intelligence Unit (аналітичний підрозділ

британського журналу «The Economist»), починаючи з 2021 року «глобальна демократія зайшла в тупик» у тому розумінні, що відтоді не зафіксовано жодного прогресу демократії у всьому світі, а в багатьох країнах простежується тенденція вповільнення динаміки демократичних процесів. Принагідно зазначимо, що «Індекс демократії» вимірює фактичний стан демократії на підставі експертних оцінок і результатів опитування громадської думки за 60 показниками, кожен із яких оцінюється за 10-бальною шкалою і охоплюють п'ять категорій (профільних відгалужень): 1) громадянські свободи; 2) політична участь; 3) виборчий процес і плюралізм; 4) діяльність уряду і органів влади; 5) політична культура.

Звичайно, не існує бездоганних рейтингових механізмів, які влаштовували б усіх і кожного – і «Індекс демократії» не є винятком із загального правила: одні фахівці заперечують вирішальне значення саме такої кількості показників, а інші – наполягають на принциповій некоректності наділення всіх показників однаковим значенням. Однак, попри принципову прийнятність таких заперечень і застережень, «Індекс демократії» британського журналу «The Economist» вважається найбільш об'єктивним і критеріально зваженим. Так от, згідно з результатами дослідження 167 країн, Україна в 2022 році належала до категорії «гібридних режимів» і посідала 87-му рейтингову позицію [20].

З одного боку, це вочевидь не той щабель демократії, на який виказує претензії політико-управлінський офіціоз України, а з іншого боку, оскільки із середовища українських можновладців не пролунало жодної критики і демаршів щодо результатів, оприлюднених «Індексом демократії», то вони за замовчуванням сприймаються як адекватні буттєвим реаліям сьогочасної України. Це спонукає до системного аналізу й ретельної рефлексії як причинно-наслідкових зв'язків теперішніх не надто блискучих реалій, так і наявних резервів, які можна й треба активувати, щоб отримати значно вищі рейтингові позиції.

В даному разі йдеться не про змагальницький формалізм (змагання заради самого змагання), а про ключову умову й вимогу отримання Україною західної фінансово-економічної і військової підтримки: уже за усталеною традицією українські ЗМІ чомусь регулярно залишають на периферії уваги ту істотну й навіть вирішальну особливість, що в абсолютній більшості випадків як сам факт надання допомоги Україні, так і її конкретні обсяги обумовлюються нашими західними партнерами насамперед із огляду на рівень демократії, а вже потім – виходячи з міркувань відбиття ворожої агресії, справедливості, етики тощо.

І в цьому немає нічого дивного, бо якщо Україна докорінно не відрізняється від Росії за критерієм стану демократії, то вона для суспільно-політичної свідомості країн Заходу взагалі мало чим відрізняється від Росії, і в такому випадку допомога їй – це ледве не допомога Росії, а до такого когнітивного дисонансу політична та масова свідомість країн Заходу вочевидь не готова. Тому Україні (а насамперед і в основному – її можновладцям) вочевидь не варто легковажити цим фактором. І загалом потрібно більше уваги приділяти соціокультурним механізмам (автоматизмам, механізмам) мислення наших партнерів і союзників – звичайно, якщо ми цінуємо їхній статус партнерів і союзників. Не рахуватися з цими механізмами – це найкоротший шлях до припинення партнерських і союзницьких взаємин.

Для Ханни Арендт негативні тенденції у сфері регіональної і глобальної демократії кількох попередніх років не є чимось екстраординарним, оскільки вона ледве не все своє наукове життя присвятила дослідженню феномена авторитаризму, тоталітаризму і фашизму. У фундаментальній книзі «Основи тоталітаризму» Х. Арендт здійснила блискучий аналіз умов, що призвели до нацистського та радянського тоталітарних режимів [91].

Це надзвичайно цінні своєю повчальністю рефлексії на теми уроків історії – зокрема, попередження про крихкість свободи, а також блискуча ілюстрація того, як суспільно-політичні ілюзії, пропаганда і терор сприяють (а інколи й обумовлюють у найдрібніших деталях) сповзання до тоталітаризму –

тотального політичного панування, в процесі якого нехтуються інтереси абсолютної більшості суспільства, а поступальний розвиток виявляється принципово неможливим. Цінність свободи, демократії і усвідомленого вибору – це безальтернативні пріоритети непересічної дослідниці, інтелектуальки і незламної членкині громадянського суспільства, за відсутності якого, між іншим, кожна демократія приречена на виродження в порожнинну химеру. Праці Ханни Арендт доводять це в найдрібніших деталях [90; 93; 282].

У резонансній книзі «Постмодерн та невдоволення ним» Зігмунт Бауман зазначає, що в епоху постмодерну свобода особистості є головною цінністю – тим критерієм, за яким оцінюються всі соціальні правила та норми [105]. Постмодерн керується «волею до щастя», однак жертвою такого пріоритету часто є безпека – як індивідуальна, так і глобальна. Тому сучасний світ сприймається як надзвичайно невизначений і неконтрольований. Гонитва за індивідуальним щастям розбещує і підриває самі передумови стабільного життя.

Труднощам, які останнім часом простежуються з багатьма прикладними аспектами демократії, присвячена книга Крістофера Ахена та Леррі Бартелса «Демократія для реалістів» [80]. Автори піддають критиці романтичну теорію, що лежить в основі сучасного мислення про демократичну політику та уряд, і пропонують альтернативний погляд, що ґрунтується на «справжній людській природі демократичних громадян». Вони спростовують поширений ілюзію, нібито кораблем держави керують громадяни з кабін для голосування. Насправді ж, як аргументовано стверджують автори книги, виборці (навіть ті, хто добре поінформований) здебільшого обирають партії та кандидатів на підставі соціальної ідентичності та партійної лояльності, а не політичних міркувань. Більше того, виборці, як правило, коригують свої політичні погляди і навіть своє сприйняття основних фактів відповідно до цієї лояльності, тому вони здебільшого не контролюють перебіг державної політики навіть опосередковано.

У недалекому минулому автор бестселеру «Психологія Болсонаризму – чому так багато людей схиляються перед міфом?» Д. Богеа у новітній книзі «Чому ми любимо авторитарних лідерів?: психологія позаду політичного фанатизму» пропонує своє розуміння мобілізуючої сили авторитарних лідерів – чому їхні авторитарні промови мобілізують великі маси фанатичних прихильників, готових убивати та помирати за здебільшого поверхові й суперечливі сентенції своїх політичних улюбленців [112]. А втім, Д. Богеа залишає питання відкритим: чому ми любимо авторитарних лідерів, чому часто віддаємо перевагу їм, а не розважливим інтелектуалам, спроможним раціонально викласти свою позицію?

Автори промовистого дослідження «Чому більшість людей – боягузи? Слухняність і зростання авторитаризму» проводять евристичні екстраполяції концептуальних положень провідних мислителів минулого на сферу перспектив подальшого генезису теорії і практики демократії. Зокрема, вони вдаються до послуг максими Марка Аврелія: «Єдине, що потрібно для перемоги зла, це щоб добрі люди нічого не робили» («The only thing needed for the triumph of evil is for good men to do nothing» Marcus Aurelius) [307].

Цей вислів видатного стоїка епохи античності містить величезний екстраполятивний потенціал для сфери сучасною демократії, оскільки надає можливість виразно зрозуміти, що **відсутність громадянської активності (чи пак – демократичної участі) робить демократію в принципі неможливою і ефемерною. Це навіть гірше, ніж визнання відсутності демократії, оскільки ототожнювати з демократією стан, який має з нею дуже мало спільного – це означає фактично дискредитувати демократію, ставати на заваді її втіленню непереборною перешкодою.**

З цією тематикою перегукується книга Давіде Таріццо, сповнена повчальними риторичними запитаннями на кшталт, чи потрібно бути «народом», *populus*, щоб прийняти демократію та жити разом взаєморозумінні попри соціокультурні відмінності? І якщо так, то яким є змістовне наповнення «*populus*»? [285]. Автор вводить поняття «політичної граматики» як умови

суспільно-політичної суб'єктивації – тобто такого маніфестування «ми», яке володіє необхідними й достатніми ідентифікаційними підставами.

Аспекти, на яких акцентував увагу Давіде Таріццо, є не випадковими, адже «упродовж двох із половиною попередніх тисячоліть на рівні рефлектування з нагоди демократії зберігаються непереборні труднощі з приводу фундаментального для демократичної ідеї концепту «народ», який на рівні повсякденної рутини є тим, кого можна окреслити змістовним ідентитетом «усі й ніхто водночас». Це, висловлюючись улюбленим терміном Габліеля Тарда, Сципіона Сігеле, Сержа Московічі та Хосе Ортеги-і-Гассета, «натовп *par excellence*», а відтак це не що інше, як колективна безвідповідальність, яка не може забезпечити функціонування суспільства на принципах ефективності, інноватики, креативності тощо» [63, с. 50].

Нагадаємо, що найкращою формою правління Платон вважав ту, яка базується на справедливості та сприяє загальному благу. *Це не означає, що демократія априорі контрпродуктивна, як, зрештою, і не закріплює за демократією статус априорної панацеї: це означає, що априорі демократія є чистою можливістю, а те, як така можливість буде реалізована (імплементавана) на практиці – це вже сфера апостеріорного знання і досвіду.* Така специфічна особливість надає пріоритетного значення дотриманню принципів, норм і процедур демократії на практиці, бо лише практика канонізує демократію в її родовій автентичності.

Попри значні перешкоди, які виникають на шляху генезису демократії, «в наш час цінність демократії сприймається як самоочевидність навіть тими, хто вважається концептуальним антиподом і антагоністом теорії і практики демократії – практично існує консенсус, окреслений формулою: **все було б кращим, якби все було демократичнішим.** Демократія як влада народу – це готовність протистояти негативним тенденціям, загрозам і проблемам. Саме така готовність протистояти постає важливою і в багатьох випадках визначальною передумовою імплементації влади народу як суспільного феномена й значущого фактору. Влада народу ніколи, ніким і нічим не

гарантована: вона існує лише на рівні інтенції, тієї можливості, яка або втілюється – в разі готовності народу протистояти негативним тенденціям, або не втілюється – в разі неготовності, нездатності, небажання» [65, с. 130].

Зі зростанням скандалів та корупції в країнах, які прийнято вважати демократичними, легко відчуті розпач щодо стану демократії. Але чи є альтернатива кращою? Завідувач кафедри і професор політології та міжнародних відносин, командно-штабного коледжу Сил оборони Нової Зеландії Алекс Тан доводить, що **демократія все ще залишається найкращою формою правління** [308].

Чимало труднощів пов'язано з тим, що «в багатьох випадках уявлення про демократію формується не на підставі змістовної автентики демократії взагалі чи демократії конкретно-історичного зразка, а внаслідок тенденційності інформаційно-комунікативного середовища і уподібнення демократії тих персон, явищ і процесів, які корелюють з демократичною етиологією вкрай незначною мірою. Наведена проблемна особливість є поганою новиною для демократії як фактору світопорядкової динаміки» [65, с. 131].

Тим не менше, **«на відміну від інших форм правління і суспільно-політичних процесів демократія спроможна вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних процедур і механізмів. У цьому – фундаментальна перевага демократії**, а вся інтрига зводиться до того, чи зможе суспільство ефективно використати багатоманітний інструментарій демократії. Саме від спроможності соціуму своєчасно і в належному обсязі скористатися дієвими нормами, процедурами й процесами демократії істотно залежить як подальший суспільний статус демократії, так і специфіка світопорядкової динаміки» [65, с. 131].

Реальність демократії забезпечується не фактом наявності завершеного втілення демократичного ідеалу, а тим, що відбувається рух у напрямі до цього ідеалу. Демократія залишатиметься собою лише в тому

разі, якщо рух у напрямі, що задається цим вектором, ніколи не припинятиметься, оскільки зупинення демократії означає не лише відмову від її вдосконалення, а й відмову від демократії як такої. Можна стверджувати, що демократія не може набути своєї остаточної форми, бо – це не кінцевий стан, а перманентний процес, тому будь-які її недоліки в принципі підлягають коригуванню за умов їх своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на них.

3.2. Демократія як філософський текст і інформаційне суспільство як соціокультурний контекст

Імперативною ознакою глобалізованої сучасності є ефект, який П'єр Бурдьє позначив термінологічним конструктом «стиснення часу». Сутність цього феномена пов'язана з тим, що в геометричній прогресії зростає кількість буттєвих альтернатив, міжособистісних зв'язків (за посередництв зокрема, соціальних мереж) та варіативності особистісної самореалізації, а оскільки доба людини продовжує складатися з 24 годин, то часу починає бракувати навіть найбільш очевидні потреби і пріоритети. Це спонукає до перерозподілу часового ресурсу.

Жертвою цієї процедури мимоволі опиняються сфери життєдіяльності, які ще зовсім недавно вважалися безальтернативними за критерієм пріоритетів. Чи не найбільш драматичною жертвою є фактор демократичної участі – тобто навіть там, де людина можливість для повноцінної демократичної участі та має бажання таку здійснювати, вона часто не має елементарної часової можливості її здійснювати: «В абсолютній більшості випадків наші сучасники не володіють обсягами часових ресурсів, необхідних для ефективної демократичної участі. Попри те, що суто теоретично всі громадяни в умовах демократії мають право і навіть значною мірою обов'язок брати участь у політиці, форми участі, що потребують багато часу, часто дають перевагу одним групам перед іншими. Там, де одні громадяни можуть

очікувати в довгих чергах, щоб проголосувати, чи то стати волонтером, відвідати засідання громадської ради, бути обізнаними в режимі реального часу з приводу місцевих, національних і глобальних новин, інші громадяни не можуть собі цього дозволити з причин тривіальної відсутності необхідного часу» [63, с. 44].

Вишукана іронія полягає в тому, що боротьба за забезпечення політичної участі і її максимальне розширення завжди вважалася чи не основною метою, яка визначала перспективи демократії і демократичного поступу. Епоха постмодерну, глобалізму й інформаційного суспільства докорінно змінили стереотипований формат як пріоритетів демократії, так і вірогідних загроз на її адресу: нині громадяни все частіше відмовляються від демократичної участі (як своєрідної святої святих демократії) за власним бажанням, із власного вибору, позаяк вони роблять свій вибір на користь інших пріоритетів, а фактор демократичної участі зміщується щоразу далі на периферію особистих і групових пріоритетів.

Консенсусним статусом у фаховому середовищі володіє твердження, згідно з яким специфіка постмодерної життєдіяльнісний запрограмує функціонування індивідів у режимі демократичної мікроучасті, яка, за великим рахунком, є Бодріярівською симульованою участю, симуляцією участі як такої, з якої немає практичного зиску ні демократії, ні субекту такої участі.

А от «дієва участь в оптимізації суспільного статус-кво потребує дещо більших обсягів часу, а на додаток ще й ментальної та психологічної напруги, що відверто дисонує з універсальним гаслом постмодерну «relax, take it easy». Тому, формально перебуваючи «скрізь і всюди», наш сучасник насправді знаходиться ніде, споглядаючи за соціальною реальністю немов за кінематографічним продуктом – серіалом чи «мильною оперою», яка вже давно надокучила, проте є безальтернативною, тому її доводиться переглядати в режимі фонові участі знову й знову» [63, с. 43-44].

Ситуація додатково ускладнюється тією обставиною, що наше сьогодення не вичерпується означеними вище змістовними ідентитетами епохи постмодерну, глобалізму та інформаційного суспільства – насправді наша сучасність значно більш багатолика, а крім того різні складові цієї багатоманітності ще й тісно взаємодіють одна з одною, взаємопотенціюють одна одну й призводять до холистичного, емерджентного й синергетичного ефекту, наслідки якого в багатьох випадках є непередбачуваними з огляду на вірогіднісну варіативність. Саме цей ефект мав на увазі Ульріх Бек, коли оприлюднив своє алармістське «Суспільство ризику» [108].

Втім, те, що три десятиліття тому мало виразні ознаки алармізму, нині вже є чимось самоочевидним, тривіальним. Тому дослідники продовжують змістовні «розкопки» все глибше і на інших предметних полях. Зокрема, професор соціології Азійського дослідницького інституту (ARI) Національного університету Сінгапуру Браян Тернер у книзі «Теорії модерну та постмодерну» висвітлює бурхливі дебати щодо ключових аспектів модерності та постмодерності крізь призму концептуальних пріоритетів Вебера, Зіммеля, Габермаса, Ліотара та Бодрійяра [295].

Книга професора глобалістики та соціології Меллічема в Каліфорнійському університеті в Санта-Барбарі Яна Недервіна Пітерса розглядає амбівалентні аспекти європоцентризму, критичного глобалізму, міжкультурних взаємодій і теорії построзвитку [251].

Збірка есе професора медіакультури та комунікації імені Годдарда Нью-Йоркського університету Арджуна Аппадурая робить важливий внесок у дослідження глобалізації [88]. Автор здійснює розлогий аналітичний огляд генеалогії епохи глобалізації крізь призму проблематики насильства, комерціалізації, націоналізму, терору і перспектив міжкультурного порозуміння.

А Клаус Едер пропонує новий погляд на статус класу в сучасну епоху [156]. Спираючись на критику Бурдьє, Турена та Габермаса, він окреслює культурну концепцію класу як основи для розуміння сучасних суспільств.

Його модель переосмислює роль середнього класу, який традиційно вважався змістовною квінтесенцією класового аналізу, і пов'язує клас із соціальними теоріями влади та культурного капіталу. Результатом такого концептуального переакцентування є культурна теорія класу, яка базується насамперед на мінливих формах колективної дії, притаманних нашому сьогоденню, та новим соціальним рухам і тенденціям.

Книга «Ліберальна демократія 3.0: громадянське суспільство в епоху експертів» доктора філософії Університету Міссурі Стівена Тернера охоплює ключові проблеми в галузі соціальної теорії – зокрема, привертає увагу до політичних наслідків «експертних» знань для ліберальної демократії [294]. Фактично йдеться про кризу знань у ліберальних демократіях, яка полягає в тому, що більшість громадян із різних причин не можуть верифікувати висновки науковців, експертів і політиків, однак мають їх або підтримувати, або відхиляти в процесі демократичних процедур.

Однією з реакцій на таку кризову ситуацію є призначення громадських комісій для формулювання висновків, на основі яких повинні діяти політики. Існують також «комісії знизу» – низові асоціації, які досліджують межі експертних знань і влади та висувають конкурентні претензії на знання. Чи є ці комісії новим етапом у розвитку ліберальної демократії? Чи це – лише політтехнологічний прийом? Головний аргумент книги полягає в тому, що в «суспільстві знань» популяризація і статусна ієрархізація знань набуває щоразу більшого значення для політики і потребує ґрунтовного демократичного обговорення. Як таке обговорення забезпечити – ось ключова теоретико-праксеологічна інтрига нашого сьогодення.

Чи не найяскравіша зірка на небосхилі сучасного америнського інтелектуалізму Мюррей Ротбард у книзі «Прогресистська ера» здійснює ґрунтовний аналіз того, як рух, який було маніфестовано як світоглядно розкуте, незаангажоване та інноваційне, насправді очолили персони, які, за логікою речей, мали б бути об'єктом презирства цього руху [273]. Як наслідок – капітани промисловості та фінансів, які отримали свої статки й соціальний

статус унаслідок функціонування системи вільного підприємництва, вирішують звести нанівець свободу, аби зберегти багатство й статус.

Тут є щонайменше два повчальних аспекти: *по-перше*, номінативний ідентитет (на кшталт прогресизму, лібералізму, неолібералізму тощо) не повинен вводити в оману, бо в даному разі йдеться не про ідентичність як сутнісну й змістовну відповідність, а про ідентифікацію – уподібнення себе, яке цілком може бути необ'єктивним, довільним і невідповідним; *по-друге*, демократія – це агоністична, змагальна система із жорсткими принципами й вимогами ефективності, тому треба бути готовим до того, що ті персони, які ще вчора були цілком адекватними її репрезентантами й навіть, скажімо так, іконами стилю, сьогодні вже можуть не витримувати інтенсивності змагальницької динаміки.

І в цьому випадку виникає можливість розгортання подій за двома сценаріями: або той, хто не витримує демократичної «динаміки» почне її свідомо «вповільнювати», підлаштовуючи під себе; або той, хто не справляється з демократичним «темпоритмом» буде відсторонений, а його місце посяде хтось інший – спроможний впоратися із жорсткими принципами й вимогами ефективності демократії. Послідовне відстоювання потреб і вимог демократії можливе лише в другому випадку. А драма й трагедія нашого сьогодення обумовлена тим, що здебільшого доводиться мати справу з першою альтернативою. Цей аспект переконливо проілюстрували Вільям Девіс та Ніколас Гейн у резонансній статті в журналі «Теорія, Культура і Суспільство» [141].

Ще один суспільний гріх неолібералізму Вільям Девіс пов'язує зі світоглядно-аксіологічними пріоритетами цієї ідейної течії, а саме: з моменту свого інтелектуального зародження в 1930-х роках і політичної появи в 1970-х роках неолібералізм намагався знівелювати значущість інструментарію політики, замінивши її визначальністю економіки [140]. На перший погляд, йдеться не стільки про недолік, скільки про перевагу, адже політика виразно асоціюється з авторитарним підпорядкуванням своїм потребам решти сфер

суспільної життєдіяльності. Однак насправді все дещо складніше: якщо політика буде виконувати роль маріонетки в руках економіки і фінансів, то це – значно більш небезпечна ситуація, оскільки інструментарій політики буде використовуватися для забезпечення потреб не конкретних публічних осіб, яких можна за потреби відсторонити від влади, а особистих, корпоративних і лобістських інтересів тих вигодоотримувачів, про суспільство навіть не матиме жодної уяви.

Саме ця специфічна особливість простелила шлях споживацькому мегатренду, з метастазами якого нашим сучасникам доводиться мати справу в найрізноманітніших життєдіяльнісних сферах. З цього приводу доволі показовою є книга «Знищення культури: глобалізація, постмодернізм та ідентичність» професор соціології в Школі гуманітарних досліджень Університету Тіссайду Майк Фезерстоун досліджує деформацію культурної сфери внаслідок впливу глобалізації – зокрема споживацтва [161]. У книзі «Споживацька культура та постмодернізм» Майк Фезерстоуна пов'язує галопуючу експансію консюмеризму зі специфікою епохи постмодерну [159].

У поліаспектному дослідженні «Соціальне життя речей: товари в культурній перспективі» Арджун Аппадурай з'ясовує, що значення, яке люди приписують речам, обумовлене специфікою соціокультурних конвенцій – зокрема тим, як речі використовуються та поширюються за різних соціальних та історичних обставин [89]. Зосереджуючись на культурно визначених аспектах обміну та соціально регульованих процесах обігу, автор висвітлює способи, за допомогою яких люди визначають цінність речей, а речі, в свою чергу, надають цінності суспільним відносинам.

У книзі «Сучасність у цілому: культурні виміри глобалізації» Арджун Аппадурай пропонує нову структуру для соціокультурного дослідження глобалізації, привертаючи увагу до значення уяви як соціальної сили сучасного світу, яка слугує невичерпним ресурсом для моделей споживання [87]. Автор апробує нові підходи до популярних явищ і тенденцій, дебатів про мультикультуралізм та етнічне насильство. Він аргументовано з'ясовує, як і

чому образи стилю життя, популярної культури та саморепрезентації поширюються транснаціональними засобами масової інформації.

На переконання Зигмунта Баумана, ключова відмінність нашої сучасності від попередніх епох пов'язана з тим, що попереднє суспільство, яке складалося переважно з виробників, перетворилося на сьогочасне суспільство тотальних споживачів і тотального споживацтва [102]. У суспільстві такого штибу високими споживчими якостями має володіти буквально кожна матеріальна, духовна чи ідейна пропозиційність – інакше вона буде проігнорована масовою свідомістю, а значить – матиме в кращому разі маргінальний статус, а в гіршому – не матиме жодного. Тому навіть явища із «самоочевидним» статусом і значущістю (на кшталт демократії, справедливості, гуманізму тощо) потребують «посилення консюмеристичних позицій». От тільки проблема полягає в тому, що не існує досконалих методичних посібників такого посилення, тому часто зусилля в цьому напрямі досягають діаметрально протилежної мети – призводять до дискредитації і підриву довіри масової свідомості до демократії та інших знакових маркерів нашого сьогодення.

У споживацькому суспільстві індивіди є водночас промоутерами товарів, які вони рекламують, за сумісництвом маркетологами і водночас споживачами. Усі вони населяють соціальний простір, який прийнято описувати терміном «ринок». Для отримання соціальних нагород, яких вони прагнуть, індивіди повинні позиціонувати себе як привабливі продукти з високою споживчою якістю. Ця латентна трансформація споживачів у товари є найважливішою рисою суспільства споживачів. У «Споживацькому житті» Зигмунт Бауман також досліджує вплив споживацьких стереотипів і моделей поведінки на різні аспекти соціального життя, на соціальні розбіжності та стратифікацію, на перспективи еволюціонування особистості, на виробництво та особливості використання знань і ціннісних уподобань.

Вислів «одяг робить людину» вже є традиційним. Але які конкретно коди та значення пов'язані з одягом у суспільстві, яке є структурно

негомогенним і складається зі статей, сімей, класів, рас і релігійних конфесій? Якщо аспект соціокультурного життя навіть за цих амбівалентних обставин залежить від одягу, який ми носимо, то як ми повинні читати ці коди значень, щоб розшифрувати їхню внутрішню логіку? Книга Пітера Каррігена «Одягнене суспільство: одяг, тіло та їхнє значення для сучасного світу» демонструє, як одяг здійснює вплив на різні соціальні процеси і явища [131]. Йдеться і про концептуальні розбіжності щодо ісламського одягу в державних школах, і про безліч ідентичностей, пов'язаних з одягом, і про тренди еволюціонування одягу, і про роль Інтернету та журналів мод для визначення статусу одягу в сучасному суспільстві.

Реклама вже давно аналізується як всеосяжний поширювач культурних цінностей. У ґрунтовному аналізі рекламних текстів під назвою «Культура промоушингу: реклама, ідеологія та символічне вираження» Ендрю Вернік аргументовано ілюструє, як їхній вплив на формування культури стає все більш фундаментальним із поширенням ринку на всі аспекти суспільного життя [306]. Культура просування, що виникла в 1950-х, змінила характер усіх форм спілкування. Виходячи за межі тривіальної критики реклами як ідеологічного процесу, «Культура промоушингу» пов'язує її вплив із широкими соціальними процесами, які виникають під час постмодерну. Вернік простежує вплив просування в діапазоні від продажу споживчих товарів до сфери виборчої політики та університетського життя.

Почесний професор комунікацій, соціології та гуманітарних наук в Університеті Іллінойсу в Урбана-Шампейн Норман Дензін у книзі «Образи постмодерного суспільства: соціальна теорія та сучасне кіно» досліджує суперечність між ідеями постмодерну та традиційними способами аналізу суспільства [142]. Автор здійснює компаративний аналіз двох форм тексту: соціальної теорії та кінематографічними репрезентаціями сучасного життя. Дензін аналізує ідеї суспільства, закладені в постструктуралізмі, постмодернізмі, фемінізмі, культурології та марксизмі крізь призму концептуалістики таких ключових теоретиків, як Барт, Бодрійяр, Бурдьє,

Габермас, Дерріда, Джеймсон. Він пов'язує це зі становленням специфіки постмодерного «Я», яке простежується насамперед у кінематографі та має значний вплив у дискурсах щодо раси, статі та класу.

У резонансній книзі «Кінематографічне суспільство: погляд вуайєриста» Норман Дензін здійснює критичний аналіз класичних реалістичних етнографічних і кінематографічних текстів, ілюструючи, наскільки кіно сприяло поширенню вуайєризму в суспільстві [143]. Кінотеатр не лише перетворює свою аудиторію на вуайєристів, які з нетерпінням стежать за життям своїх екранних героїв, а й вибирає своїх ключових гравців у ролі спостерігачів, які підглядають за життями інших. Норман Дензін аналізує голлівудські маніпуляції статтю, расою та класом і, спираючись на роботу Фуко, стверджує, що кінематографічний погляд слід розуміти як частину механізму спостереження та влади, який регулює соціальну поведінку.

У книзі «Змінюючи культури: фемінізм, молодь і споживання» Міка Нава рефлектує з нагоди коректності оцінок феміністської теорії, її трансформації та здатності висвітлювати ключові онтологічні проблеми і практики [239]. Авторка ґрунтовно аналізує утопізм феміністських уявлень про сім'ю, сексуальність та статеві відмінності, а також осмислює символічний резонанс між міським та домашнім у вихованні дівчат. Вагомий теоретичний здобуток праці Міки Нави пов'язаний із компаративним аналізом різних теорій споживацтва та реклами.

Викладачем факультету культурних і освітніх досліджень Метрополітен університету Лідса Ефрат Целон у книзі «Маска жіночності: презентація жінки в повсякденному житті» досліджує роль візуального – моди, тіла та особистого вигляду – у визначенні (позиціонуванні) жіночого «Я» [292]. Книга демонструє, як нормативні уявлення про жіночу сутність, які тривали в часовому проміжку від Єви до Мадонни, набували статусу нормативних і навіть категоричних та імперативних вимог, що висувалися до зовнішнього вигляду жінки. Посилаючись на теоретичний спадок Фрейда, Лакана, Еліаса,

Гоффмана та Бодрійяра, Целон підкреслює парадоксальну природу очікувань, які визначають сучасний жіночий стереотипізм на Заході.

Не підлягає сумніву, що «на сферу знань про демократію повною мірою поширюється постмодерна особливість практично всього масиву гуманітарного знання, пов'язана зі смисловим і критеріальним релятивізмом, розмитістю смислів і значень тощо» [66, с. 115]. Такий стан речей виявився можливим із причин, оскільки «істотна особливість інформаційного забезпечення суспільної життєдіяльності сучасного гатунку полягає в тому, щоб створити враження максимально широкого комунікативного середовища, яке функціонує на принципах транспарентності й аргументаційної переконливості: насправді ж споживач інформаційного продукту має справу із суто інформаційним забезпеченням певної мети замовників і бенефіціарів, здійснюваним у режимі інформаційного пресингу. Комунікативна складова у форматі дискурсу, полілогу, мозкових штурмів відкритого типу тут або взагалі відсутня, або зведена до *minimum minimum*, або в шахрайський спосіб сфальсифікована за рахунок тенденційного підбору ангажованих «експертів» і «лідерів громадської думки». Так відбувається зрощення інформаційної сфери, політики й бізнесу у формі інфократії, яка, на думку багатьох провідних фахівців, набуває статусу ключової глобальної проблеми, загрози й небезпеки сучасності» [15, с. 142-143].

Поширення просторових медіа-платформ лягло в основу медіа-архітектури: книга Скота МакКвіна «Медіа-місто: медіа, архітектура та міський простір» пов'язує становлення сучасного міста з розвитком технологій візуалізації, які здійснюють докорінну реновацію міста за рахунок цифрових мереж і цифрової архітектури, веб-камер, публічних екранів та реаліті-телебачення [227]. Саме технології зображення спроможні поєднувати явища, які часто є ізольованими одне від одного.

Фундаментальна соціально-філософська проблема полягає в тому, що «інформаційне суспільство – це лише інструмент, який априорі не може бути позитивним чи негативним: він володіє певним діапазоном інструментальних

можливостей, а як саме, з якою метою і для яких потреб ці можливості будуть реалізовані на практиці, є прерогативою не інформаційного суспільства як носія *об'єктного* статусу, а *суб'єктів* суспільної життєдіяльності, які, власне, й визначають пріоритети залучення інструментів і застосування можливостей на власний розсуд, із метою забезпечення власних потреб та інтересів. Чи будуть при цьому дотримані віртуальні пріоритети «максимально об'єктивного й поліаспектного висвітлення реалій», для *суб'єктів* має другорядне значення (а може й не мати жодного)» [12, с. 46-47].

Реалістичний, а не ілюзійний погляд на інформаційне суспільство, передбачає визнання того, що «ми маємо справу з паралельним існуванням двох типів пріоритетів – перший тип (назвемо його *sub specie aeternitatis* – тобто, з позицій вічності) окреслює пріоритети загальносуспільні, деонтологічні, реалізація яких забезпечує функціональний оптимум *усіх* і *кожного* (і така послідовність є не випадковою, бо насамперед ідеться про *всіх*, а вже потім – про *кожного* як відносно автономної складової *всіх*); натомість другий тип пріоритетів підходить із діаметрально протилежних мотиваційних міркувань: для нього пріоритетне значення має забезпечення потреб і відстоювання інтересів *не загальносуспільних (усіх)*, а *партикулярних (кожного)* в особі конкретного індивіда, корпорації, структури, інституції, партії тощо» [12, с. 47].

Тут внутрішня логіка процесу підводить нас до розуміння однієї з основних проблем демократії, пов'язаних з фактором інформаційного суспільства: якщо для забезпечення *партикулярних* потреб і відстоювання *партикулярних* інтересів «не обов'язково вдаватися до «максимально об'єктивного й поліаспектного висвітлення реалій», то такою можливістю в багатьох випадках натхненно й ентузіастично користуються. Навіть якщо для забезпечення *партикулярних* інтересів необхідно вдатися до суб'єктивізму, тенденційності й замовчування значущих аспектів і аргументів, то часто такі зловживання не є пересторогою на шляху до егоїстичної мети» [12, с. 47].

Як слушно зауважує Ноа Хольберг, назва дисципліни «соціальна психологія» є класичним евфемізмом: як і кожен евфемізм, вона покликана приховати деяку істотну (для когось дражливу, а для інших алармістську чи дискомфортну) сутність – зокрема те, що насправді ми маємо справу з *психологією натовпу (crowd psychology)* [192]. Книга «Психологія мас» аналізує генеалогію соціальності – як і чому люди такі групові. Ми віримо, що наші ідеї та звички є вільним вибором, а не результатом випадковостей нашого оточення; однак більшість із нас схильні вірити й робити те, у що вірять і роблять навколишні люди. Ми легко піддаємося чарам того, що володіє авторитетом і престижем.

Ці факти настільки добре очевидні й трюїстичні, що такі пропагандисти, як Едвард Бернейз, могли б використовувати їх, щоб, висловлюючись терміном консюмеризму, продавати все – починаючи споживчими товарами і закінчуючи війнами. Ми майже не відчуваємо тиску груп, до яких належимо. І це триває доки, доки ми не дистанціюємося від них: а коли ми все-таки дистанціюємося, то примусова природа соціального життя реалізує свій прихований потенціал в усій повноті.

З цим аспектом виразно перегукується аргументація А. Гоцалюк: «Ключова проблема полягає в тому, що інформаційне суспільство не є суверенним суб'єктом, спроможним на власний розсуд визначати пріоритети застосування своїх інструментальних можливостей. Воно – лише об'єкт, який надає таку можливість суб'єктам, а суб'єкти на практиці можуть керуватися (і керуються!) найрізноманітнішими цільовими резонами (мотивами). Тому висвітлення демократичних реалій і перспектив в епоху інформаційного суспільства часто є інформаційно незбалансованим, тенденційним і навіть змістовно спотвореним. Це не йде на користь ні демократії і її репутації на рівні суспільної свідомості, ні розвитку суспільства на принципах ефективності й конкурентоспроможності» [12, с. 45-46].

Це призводить до того, що, «зважаючи на характер інформаційної політики та можливості контролю інформації, ідея об'єктивності та

неупередженості вибору, яка лежить в основі моделі партиципації, перетворюється на звичайну ілюзію» [59, с. 148-149]. А найгірше те, що *«розмивається змістовно-критеріальна демаркація між демократією як суб'єктивним ідеалом та демократією як об'єктивним фактом суспільної дійсності. Точніше, така демаркація виявляється взагалі неможливою, позаяк реципієнтів інформаційних послуг у різний спосіб переконують, що «ідеал практично вже набув свого втілення», а тому перейматися цим аспектом недоцільно. Натомість наявна версія демократії в багатьох випадках має виразні ознаки антиутопії»* [63, с. 50].

Як зазначає Нік Сімонечі в новітній книзі «ЗМІ, популізм і доля демократії: хто контролює світ?», у наш час пріоритетного значення набуває розуміння того, як працює демократія [279]. На думку автора, виразний зв'язок між групами інтересів та прихованими впливами, керованими грошима, є кардинальним фактором впливів на рішення. А популізм, засоби масової інформації та соціальні медіа перетворюються на ключових гравців у цьому динамічному рівнянні, в якому суми грошей визначають рівень впливу на політиків і шанси на успіх.

Цю тезу поглиблює Майкл Франзес, проводячи змістовні паралелі між принципами функціонування мафії та деякими політиками, які натужно експлуатують демократичний наратив [168]. У наш час, як аргументовано доводить автор, цінності демократії та цінності мафіозної культури з її жадібністю, брехнею і корупцією розділені тонкою лінією, яка швидко руйнується.

У «Владі контролю» Том Пейн на багатьох прикладах ілюструє, як суспільні еліти використовують свої багатства та владу, щоб маніпулювати населенням та забезпечувати задоволення власних інтересів [246]. Справжня класова війна сучасності – це війна між фактичними власниками суспільства та рештою населення: внаслідок керівництва системами та інституціями, якими еліти володіють і які вони контролюють, відбувається створення

незбалансованого ігрового поля, яке приносить користь окремим особам за рахунок решти членів суспільства.

Інший аспект проблеми демократії в умовах інформаційного суспільства висвітлює Келлі Чейс Оффілд: на його думку, невліпові некомерційні організації, їх утаємничене державне фінансування та непрозорі партнерські зв'язки з технологічними гігантами є найбільш відповідальними за той хаос, який нині має місце на рівні комунікаційних мереж, котрі ще зовсім недавно вважалися бездоганними за критерієм надійності [244].

Кейлі О'Коннор стверджує, що найбільш адекватним змістовним відповідником нашого сьогодення є *епоха дезінформації*, в якій панує гротесне поєднання фейкових новин, альтернативних фактів та відсутність упевненості в достовірності практично всього – від зміни клімату до кількості присутніх під час інавгурації [243]. Ефективна боротьба з дезінформацією можлива лише за умови усвідомлення деяких прописних істин, одна з яких полягає в наступному: те, у що ми віримо, залежить від того, що ми знаємо. Тому до інформаційного поля треба ставитися критично, ретельно відбираючи ту аргументацію, яка претендує на статус знань.

Як влучно зауважує А. Гурківська, «секрет ефективності пропаганди – в спокусі простотою, визначеністю, однозначністю, відсутністю суперечливості й амбівалентності. Пропаганда апріорі ігнорує просвітницьку потребу порівняльного аналізу ідей, концепцій, підходів тощо: вона популяризує певну ідею, концепцію, підхід тощо в статусі беззаперечного й безапеляційного. Саме пропаганда безроздільно пов'язана з таким явищем, як «промивання мізків». Кожна пропаганда створює довкола себе авторитарну атмосферу, за відсутності якої її існування є або взагалі неможливим, або викликає очевидні сумніви» [15, с. 106-107].

Аналітичні зусилля Ноама Хомскі в книзі «Контроль ЗМІ: вражаючі досягнення пропаганди» розпочинаються з аналізу того, як комісії Вудро Вільсона «вдалось за шість місяців перетворити в цілому пацифістське населення на істеричний натовп, який розпалює війну» [125, с. 27], а

закінчується аналіз тенденційним інформаційним супроводом, що передував війні Буша-старшого з Іраком.

На переконання одного з провідних інтелектуалів сучасності, фундаментальна проблема полягає в тому, що в разі недотримання демократичних норм, *по-перше*, прозорості інформації, *по-друге*, її збалансованості, *по-третьє*, рівного доступу до неї подальші демократичні процедури щодо прийняття рішень уже не мають особливого значення, бо вони втрачають свою легітимність із огляду на попереднє спотворення вимог демократичної процесуальності.

Як наслідок, запускається своєрідний принцип доміно, відповідно до якого одні рішення із сумнівною демократичною легітимністю тягнуть за собою прийняття інших рішень, які вже апріорі не можуть бути кращими за критерієм відповідності принципам і канонам демократії. То чи варто, в такому разі, дивуватися кризовому стану сучасного світопорядку? На думку Ноама Хомскі, це питання є риторичним, оскільки відповідь на нього очевидна кожному репрезентанту не лише спеціалізованої (академічної) свідомості, а й звичайного здорового глузду.

Хомський з'ясовує, як ЗМІ та зв'язки з громадськістю використовувалися пропагандою з метою залучення громадськості до підтримки війни. Автор переконливо ілюструє, як на сучасну індустрію зв'язків з громадськістю вплинула теорія «глядацької демократії» Волтера Ліппмана, згідно з якою громадськість розглядається як «збентежене стадо», яким потрібно *керувати*, а не *надавати повноважень*; і як індустрія зв'язків з громадськістю в Сполучених Штатах зосереджується на «контролі громадської свідомості», а не на її об'єктивному й зваженому інформуванні. Подібні аспекти висвітлюють у своїх працях також Пітер Померанцев та Девід Шоу [53; 277].

Принагідно зазначимо, що Ноам Хомскі започаткував цей дослідницький напрям майже три десятиліття тому опублікуванням резонансної книги «Необхідні ілюзії: контроль думки в демократичних

суспільствах» [126]. Згодом цей дослідницький тренд був підхоплений Філом Ментіні та Партом Аккаром [199; 230].

А підсумковою працею за означеним напрямом можна вважати книгу Йоста Меерлоо «Омана та масова омана» [228].

Тематика цілеспрямованої дезінформації і промивання мізків (brainwashing) досягають своєї мети панування ілюзій у сфері масової свідомості за посередництва того, що Аманда Монтел позначає термінологічним конструктом «магічне мислення» [232]. Цим концептом позначається наївна віра в те, що уявлення людини спроможні здійснювати істотний і навіть визначальний вплив на процеси і явища зовнішнього світу: приміром, варто опанувати азами «позитивного мислення», як людина нібито буде буквально приречена на успіх, багатство і кар'єрне зростання. Із застосуванням не набагато більших зусиль кожен із нас нібито може запобігти раку й апокаліпсисам, навчитись готувати їжу на рівні мішленівських ресторанів та перетворювати нездорові стосунки на бездоганні за допомогою лише вірності.

У всіх своїх формах магічне мислення працює на службі компенсації труднощів епохи постмодерну й інформаційного суспільства, пов'язаними з перевантаженням мозку спамовою інформацією та критичною нестачею часових ресурсів. Так з'являється рятівна паличка магічного мислення з гаслами «нічого зайвого», «це може кожен», «покрокове досягнення вершин досконалості» тощо.

Проблема полягає не лише й не стільки в тому, що заявлені «чудодійні опції» не відповідають заявленим (чи пак – «гарантованим») результатам: на жаль, доводиться констатувати, що цей мегатренд культивування ірраціоналізму сягнув таких фонових значень, що вже загрожує функціонуванню суспільства в цілому і таких його чутливих інструментів, як демократія, спосіб її функціонування та еволюційні перспективи. Адже всі магічні стереотипи, які наші сучасники внаслідок навіювального впливу ЗМІ поширюють на ледь не кожен аспект сфери повсякденності, повною мірою

притаманні й уявленням про демократію – про те, що її нібито можна «гарантувати», не обтяжуючи себе, а просто натиснувши кілька клавіш, відправивши смс-повідомлення чи підписавши електронну петицію, навіть не встаючи з ергономічного крісла.

Так ілюзії на рівні свідомості призводять до кризового стану демократії і світопорядку в цілому. І не в останню чергу саме з цієї причини доводиться констатувати, що «вада смислового й критеріального релятивізму, розмитості смислів і значень є ледве не імперативною ознакою всієї сфери гуманітарного знання епохи постмодерну» [66, с. 111]. Якщо ж застосувати механізм більшого світоглядного масштабування, то «проблема, на думку Алена де Бенуа, полягає не в самому понятті демократії, а радше в нинішньому розумінні цього терміну, яке замість того, щоб розширювати повноваження особистості, намагається звести її функціональні повноваження до статусу гвинтика машини, над якою вона не має жодного контролю. Натомість ефективна демократія, на думку автора, означає повернення до розуміння громадянства як спорідненості індивіда з певною політичною спільнотою на основі спільних цінностей і так само спільних історичних зв'язків» [66, с. 110].

Світоглядні ілюзії – це лише верхівка айсберга проблем, які об'єктивно й закономірно виникають перед їхніми носіями і суспільством у цілому: професор клінічної психології Гентського університету Маттіас Десмет аргументовано доводить, що тоталітаризм не є випадковістю і не формується у вакуумі, а виникає внаслідок колективного психозу, який еволюціонував за цілком передбачуваним сценарієм протягом тривалого часу, що його формування набирало сили й прискорювалося з кожним поколінням – від яacobінців до нацистів і сталіністів [144].

Не менше значення має також аспект умов, які дозволяють цьому колективному психозу закріпитися: тут «одні знайомі обличчя» – кричуща нестача рефлексійних зусиль і ресурсів критичного (самокритичного) мислення, ілюзії, наївна віра «в добро», покірне слідування в ар'єргарді контрпродуктивних стереотипів і т. ін. Саме ці, висловлюючись терміном

Шарля Бодлера «квіти Зла» врешті-решт забезпечують появу і «ягід Зла» – дискредитацію і спотворення демократії, а також практично безперешкодне вкорінення тенденцій авторитаризму, тоталітаризму, фашизму і врешті-решт злочинів проти людяності. Ханна Арендт висвітлила принцип дії цього механізму в багатьох своїх працях аргументаційно переконливо та ілюстративно виразно. Ральф Дарендорф відрекомендував цей феномен дещо парадоксальним, проте надзвичайно влучним термінологічним відповідником – «спокуса несвободи».

Між іншим, «зі специфікою інформаційної картини світу сучасного гатунку перегукується ще один поширений стереотип, який потребує предметного й аргументаційно переконливого розвінчування. Він пов'язаний з кореляцією індексу демократичності країни (політичного режиму) та практикування механізмів некоректного навіювання: мовляв, чим менш демократичним є фактичний статус політичного режиму, тим більша його потреба в засобах постправди, пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації, популізму, вікон Овертона, чорної риторики тощо; і навпаки – у випадку розвинених демократій потреба некоректного й агресивного інформаційного впливу нібито відсутня, позаяк механізми демократичного поширення інформації і так само демократичного прийняття рішень роблять її недоречною» [63, с. 48].

На жаль, це саме той випадок, коли практика не поспішає погоджуватися з теорією, а це опосередковано означає, що теорія має вади, які потребують корекції, уточнення: «Насправді ж доводиться мати справу зі значно складнішою симптоматикою причинно-наслідкових зв'язків і способів реалізації владних повноважень, а саме: до послуг інструментарію токсичного навіювання вдаються практично всі політичні режими безвідносно до їхнього місця в таблиці про демократичні ранги, оскільки цей інструментарій у багатьох прикладних аспектах володіє таким рівнем ефективності, з яким важко змагатися канонічним демократичним нормам і процедурам» [63, с. 48].

Згідно з аналітичними результатами А. Гоцалюк, «у переважній більшості випадків інформаційного пресингу сучасності із використанням демократичної риторики йдеться про фактичне застосування маніпулятивної технології *False Flag* – це коли під егідою одного тематичного чи цільового орієнтира досягається мета, яка не лише не має жодного стосунку до афішованих пріоритетів, а й навіть є їх фактичним запереченням і праксеологічною дискредитацією» [12, с. 50].

Істотність маніпулятивної складової в інструменталістиці постправди визнається абсолютною більшістю дослідників – зокрема, як зазначає А. Гурківська, «істотне значення в інформаційному забезпеченні суспільно-політичної життєдіяльності сучасного гатунку належить маніпулятивній складовій. Загалом слід зазначити, що маніпуляція є засобом тенденційного формування ієрархії смислів, значень, пріоритетів тощо. Для досягнення такої мети маніпуляція застосовує насамперед технологію перемикування уваги, відповідно до якої увага споживача інформації (цільової аудиторії) зосереджується на тих аспектах, які забезпечують бажану для для суб'єкта чи замовника маніпуляції смисло-значеннєву ієрархію» [15, с. 143].

Специфічна інструментальна особливість постправди полягає в тому, що «увага суспільної свідомості навмисно переключасться на другорядні тематичні сюжети. Якщо ж такі сюжетні лінії містять ще й якусь пафосну ідейну, цільову чи етичну складову, то вони виконують одразу подвійну функцію: по-перше, постають своєрідною димовою завісою, під покровом якої можна відносно непомітно здійснювати сумнівні з позицій суспільної користі чи навіть відверто злочинні оборудки; по-друге, акцентована пафосність і алармізм сприяють відмиванню авторитета замовників подібного соціально-політичного ілюзіонізму від гешефтьярської, шахрайської та цинічної складових» [13, с. 16].

Аналізуючи в своєму дисертаційному дослідженні феномен постправди, А. Гурківська зазначає, що це – «надзвичайно гнучкий засіб, який забезпечує безпрецедентну інформаційно-комунікативну, мотиваційну і навіювальну

ефективність. Значною мірою це досягається завдяки маніпулятивній складовій – тенденційного формування ієрархії смислів, значень, пріоритетів тощо. Для досягнення такої мети постправа застосовує насамперед технологію перемикування уваги, відповідно до якої увага споживача інформації (цільової аудиторії) зосереджується на тих аспектах, які забезпечують бажану для суб'єкта чи замовника маніпуляції смисло-значеннєву ієрархію» [15, с. 123-124].

Унаслідок такого перемикування уваги «замість інформаційної виразності й прозорості суспільство сучасного ґатунку все частіше опиняється в статусі маніпульованої цільової аудиторії, якій засобами демагогії, популізму, постправа, НЛП-технологій, чорної риторики та подібних інструментів відволікання уваги на другорядні аспекти намагаються нав'язати те чи інше кредо, яке до предметної сфери демократії має доволі віддалений стосунок або й узагалі його не має» [67, с. 66].

З цього приводу вкрай повчальною є аргументація фундатора стоїцизму Сенеки, який у листах до Марка Аврелія зазначав, що «не існує *apriori* поганих чи хороших форм правління – тими чи іншими вони стають тільки *aposteriori*, за фактом свого практичного застосування. Чому так? Та тому, що на теоретико-концептуальному рівні кожна форма правління – це класичний інструмент, який не наділений повноваженнями суб'єкта; він – не більше, ніж об'єкт, який використовується повноцінними суб'єктами, котрі, власне, й надають йому тієї чи іншої функціонально-інструментальної специфіки і, відповідно, того чи іншого реноме на рівні суспільної свідомості» [67, с. 66].

Одним із виразних прикладів застосування технології перемикування уваги є так звана культура скасування. Цей порівняно новий соціокультурний феноменом, що з'явився разом із рухами MeeToo та BLM, є оновленою формою остракізму, коли бойкот публічної особи стає активним інструментом впливу на окремих персоналій, на групи й спільноти. Суспільний резонанс «скасовує репутацію» за неприйнятні, на думку певної групи представників

суспільної моралі, вчинки, висловлювання чи загалом поведінку. Сучасний дискурс кенселінгу є полемічним і зумовлює палкі дискусії серед західної інтелектуальної еліти» [60, с. 267].

Софія Розенфельд у книзі «Демократія і правда» зазначає, що громадяни демократичних країн все частіше перебувають у стані розгубленості з причин конпроверсійності публічної сфери та відсутності дієвих важелів урегулювання суперечок щодо фальшивих новин (fake news), теорій змови, брехня, яку подають як факти, а також фактів, які відкидають як брехню [272]. Авторка аналізує історію складних стосунків між демократією та правдою, починаючи з епохи революцій XVIII століття й закінчуючи епохою постправди. Вона досліджує наративну напругу між нібито мудрістю натовпу та потребою в тому, щоб інформацію перевіряла й оцінювала вчена еліта, яка складається з довірених експертів.

Той факт, що постправда, не докладаючи якихось надзусиль, набула безпрецедентної інструментальної популярності й поширення, спонукає до виявлення її корелятивної спорідненості з деякими істотними модусами людини і людства, які були сформовані й генеалогічно закріплені в процесі еволюційного генезису. З цього приводу А. Гоцалюк аргументовано стверджує: «Передумовою і живильним середовищем кожного різновиду постправди є теорія і практика дериватів (derivazione). Вільфредо Парето аргументовано довів кентавричну особливість нашого сучасника як соціального продукта: він, з одного боку, не надто спроможний до прийняття чесних, раціональних і альтруїстичних рішень, а з іншого боку, він не готовий визнати такий стан речей, а тому вдається до послуг так званих дериватів, аби приховати свій егоїзм, ірраціоналізм і нестачу чесності» [13, с. 15].

Постправда часто функціонує в режимі паразитування на ідеалах демократії у спосіб медійного «продажу» безпідставних надій і необґрунтованих сподівань, а також конвертації цих прибутків у найрізноманітнішій формі: від монетизованих «лайків» і до зростання популярності на рівні масової свідомості внаслідок загравання з нею. При

цьому «Використання постправди «під егідою» демократії і «для потреб» демократії в абсолютній більшості випадків пов'язане з намірами отримати ситуативні, тактичні й кон'юнктурні переваги, які в стратегічному сенсі призводять до безпрецедентних негативних наслідків, з якими отримані ситуативні переваги не йдуть у жодне порівняння. Ще одна характерна особливість пов'язана з тим, що переваги є ситуативними (індивідуальними, груповими, корпоративними, партійними тощо), а недоліки – завжди загальносуспільними і глобальними» [13, с. 8].

У книзі Гунди Вернер «Джудіт Батлер, Мішель Фуко та теологія свободи» досліджено концептуальний спадок Джудіт Батлер про гендер і формування людського суб'єкта, а також поняття *parresia* Мішеля Фуко як «говоріння правди» (*parresia* as «speaking the truth»), які можуть бути плідними для теології свободи [305]. Авторка наполягає на визначальності трьох понять – свободи, статі (тіла) і влади (критики), зазначаючи, що ця тріада забезпечує фундаментальні категорії та структурні елементи теології свободи.

Постправду часто ототожнюють із «паралельною реальністю», яка перебуває зі справжньою реальністю демократії і суспільного розвитку в складній причинно-наслідковій кореляції. На думку більшості дослідницького середовища, «істотною атрибутивною ознакою постправди є ігнорування значущих фактів і альтернативних версій. В епоху постмодерну постправда перетворилася на ефективний інструмент здобуття й утримання (відтворення) влади у спосіб навіювання таких уявлень про дійсність, котрі насправді істотно відрізняються як від загальної картини дійсності в цілому, так і від її профільних елементів зокрема» [15, с. 65].

Доводиться визнати, що «впродовж двох попередніх десятиліть постправда зарекомендувала себе ефективним інформаційним інструментом. Найбільшого поширення вона набула в суспільно-політичному дискурсі як засіб аргументації, консолідації зусиль і соціальної мобілізації. Оскільки теоретико-концептуальне осмислення постправди істотно відстає від динаміки

її вірусного поширення, то актуальність дослідницьких зусиль щодо *pro et contra* постправди не викликає сумнівів» [13, с. 7].

Нині ж постправда все виразніше перетворюється на явище, яке англійською має назву *system error* – тобто на системну помилку: «У наш час постправда набуває ознак симбіотичного апгрейду, вдосконаленої версії всіх попередніх засобів інформаційно-комунікативного впливу на масову свідомість, яка функціонує або як повністю гомогенна єдність інструментальних складових (умовно кажучи, в режимі *maltin pot* – плавильного котла), або у форматі відносно автономних інструментальних компонентів – себто в спосіб клаптикової ковдри» [13, с. 14]. А «успіх постправди (зрештою, як і будь-яких маніпулятивно-навіювальних засобів) значною мірою зумовлений і навіть буквально запрограмований істотною «постправдивістю», як сказав би Еріх Фромм, самої природи людини, її схильності до світоглядного інфантилізму, когнітивних спотверень, психосоматичних збочень і вольової деморалізації» [13, с. 14].

Треба визнати, що здебільшого навіть персони, обтяжені значними науковими регаліями, вживають термінологічний перелік постправди, пропаганди, дезінформації, неправдивої інформації, популізму, фрейму, чорної риторики і т. п. формально-синонімічно, в довільний спосіб вдаючись до послуг того чи іншого терміна з метою уникнення тавтології, а не задля увиразнення змістовної специфіки. Такий стан речей не відповідає елементарним канонам науковості – зокрема, принципу леза Оккама, згідно з яким застосування різних термінологічних позначень до одного й того ж смислового блоку є недоцільним, контрпродуктивним і загалом таким, що призводить до семантичної дезорієнтації, яка вважається чи не основним гріхом знання, яке претендує на статус наукового.

Іншими словами, доводиться мати справу ледве не з фантазмагоричною ситуацією, коли ключові концепти, засобом яких відбувається змістовно-сміслово демаркація інформаційно-комунікативних впливів у сфері суспільної дійсності сучасності, не відповідають критеріальним вимогам не

лише концептів як базових осередків приросту наукового знання, а й навіть наукових понять, які передбачають наявність чітко окреслених змістовних меж. Зрозуміло, що за таких обставин дослідницькі спроби компаративного аналізу змістовних навантажень та функціонально-інструментального призначення постправди, пропаганди, дезінформації та неправдивої інформації мають апріорі вітатися, а апостеріорі на статус пріоритетної уваги заслуговує хіба що кваліфікаційний рівень окресленої автором мети та завдань.

Як аргументовано наполягає А. Гурківська, «застосування засобів постправди є свідченням або неповноцінності й інфантильності суспільної свідомості, її неспроможності адекватно сприймати дійсність, або зверхності щодо демосу суб'єктів паразитування на постправді та їхніх намірів забезпечити інфантильний формат суспільної свідомості» [15, с. 124].

Та попри те, що «за замовчуванням прийнято вважати, нібито постправда формує «продуктовий набір» для інформаційного харчування виключно інтелектуального планктону й світоглядних люмпенів, інтелектуальне збіднення інформаційного простору призвело до того, що на «субпродукт» постправди переходять й інші категорії населення й суспільні кластери – щоразу розлогіші суспільні ойкумени виявляються заручниками споживання постправди» [15, с. 65-66].

Ключовим для нашого дослідження є той аспект, що «в разі зловживання постправдою та іншими засобами інформаційного навіювання повноцінна демократія виявляється неможливою апріорі, оскільки делегування народом права на прийняття тих чи інших рішень виявляється заручником і жертвою неадекватної картини дійсності. Ще більш небезпечний наслідок такого стану речей полягає в тому, що блокується можливість ефективного розвитку суспільства в цілому, масова свідомість якого опиняється в тенетах маніпулятивних технологій і перетворюється на легку здобич політико-управлінського авантюризму і шахраювання» [13, с. 19].

На тлі вірусного поширення останнім часом інструментарію постправди дещо відійшов на периферію масової свідомості й дослідницької уваги фактор популізму і його небезпеки як для суспільного життя загалом, так і для ефективного функціонування демократії зокрема й насамперед. На невідповідність популізму як інструменту наративів демократичного спрямування недвозначно натякає коренева спорідненість самого популізму (*populism*) та народу (*populus*), від імені якого й задля якого покликана здійснюється демократія.

Як слушно зазначає Алла Гоцалюк, «демократія – це насамперед змагання за популярність. Так було завжди – принаймні, з часів Сократа, який ціною власного життя довів: якщо ти публічно іронізуєш над кваліфікаційним рівнем демократичних процедур і, таким чином, висловлюючись сучасним терміном, капіталізуєш негативну популярність (в системі світоглядних координат демократії), то твої перспективи вижити стрімко наближаються до нуля. Зрозуміло, що з підвищенням рівня інформаційної інтенсивності суспільної життєдіяльності змагання за популярність як імперативна ознака демократії набуває все більш виразних контурів і жорстких конкурентних форм. Згідно зі стереотипом, поширеним на рівні не лише масової, а й академічної свідомості, епоха інформаційного суспільства створює необхідні й достатні умови для максимально об'єктивного й поліаспектного висвітлення реалій будь-якої сфери, явища і тенденції суспільного буття» [12, с. 46].

Чимало фахівців акцентують увагу на тому, що «вістря дослідницької інтриги пов'язане з визначенням того *minimum minimum*, у межах якого присутність популізму в демократії не лише можлива, а й бажана. А позаяк концептуалізація цієї межі є вкрай непростим аналітичним завданням, то більшість дослідників вважають за краще не помічати такої теоретико-праксеологічної проблеми (за принципом: нема проблеми – нема потреби її розв'язувати)» [57, с. 240]. Втім, треба розуміти, що ігнорування проблеми жодним чином її не розв'язує, а навпаки – переводить її у хронічну фазу.

В експертному середовищі назагал також сформовано консенсус із приводу того, що «не менш складною є *проблема обмеження популізму*: навіть якщо з'явиться концептуальна стратегема чи надійна методика визначення оптимальних пропорцій демократії та популізму, залишається в силі потреба дотримання цієї пропорції в подальшому: як, за рахунок чого досягти такої мети? Які засоби забезпечують від спонтанного, латентного й неконтрольованого розростання популізму за вірусним принципом? Що гарантовано стає на заваді тієї експансії популізму, жертвами якої можуть виявитися не лише здобутки демократії, а й загалом перспективи суспільного розвитку за висхідним трендом? За відсутності аргументаційно переконливих відповідей на сформульовані запитання розраховувати на ефективну імплементацію канонів демократії на рівні суспільних практик не доводиться» [57, с. 240].

У книзі «Якою є політична архітектура в розумінні Шанталь Муфф» Джозеф Бедфорд зазначає, що Шанталь Муфф змінила сучасне розуміння політики шляхом перепрочитання політичної теорії, натхненної філософією лінгвістики Соссюра, психоаналізу Фрейда та деконструкції Дерріди [109]. Її твори кинули виклик постполітичній ідеології 1990-х років і передбачливо діагностували появу згубного популізму, редукованого до аспектів технічного управління. Вона наполягає на «поверненні до політики» з точки зору того, що соціальні антагонізми не можуть бути примирені, а повинні бути спрямовані в агоністичну форму інституційно стабілізованої боротьби.

Професор політичної теорії на факультеті політичних наук Колумбійського університету Надя Урбінаті зауважила показову особливість: популістські рухи функціонують у всіх демократичних країнах світу [297]. Тим не менше, наше розуміння впливу цього явища залишається поверховим. Власне, чим саме (сутнісно, змістовно, принципово, інструментально) популізм відрізняється від демократичної політики? Симптоматично, що з приводу цього тривіального запитання існує безліч різнотлумачень. Це означає наявність глибоко вкоріненого смислового релятивізму як самого

популізму, так і визначення його місця в архітектоніці сучасної суспільної життєдіяльності загалом і демократичної процесуальності як її істотної складової зокрема й насамперед.

У книзі «Я, народ: як популізм змінює демократію» Н. Урбінаті виходить із тих міркувань, що популізм слід позиціонувати новою формою представницького правління, яка базується на прямому зв'язку між лідером та тими, кого лідер визначає як «хороших» чи «правильних» людей. Лідери популістів стверджують, що для спілкування з народом у них нема потреби в посередниках – зокрема, в політичних партіях і ЗМІ, яких вони звинувачують у зраді інтересів звичайних людей. І хоча популістські уряди істотно відрізняються від диктаторських та фашистських режимів, їхня залежність від волі лідера разом із готовністю нехтувати інтересами тих, хто не входить до переліку «хороших» та «правильних» людей, відкриває шлях щонайменше до авторитаризму.

Як влучно зауважує Авізьєр Такер, нікого не повинно дивувати, що демократії можуть стати неліберальними (у випадку нашої сучасності – неоліберальними); між іншим, це одна з класичних вад демократій епохи античності [293]. То ж закономірно виникає запитання: чи є сучасна негативна реакція на ліберальну демократію продовженням тієї старої історії, чи ми є свідками чогось особливого й безпрецедентного? А. Такер стверджує, що сучасне відродження авторитарного популізму поєднує знайомі за історичними аналогіями аспекти з новими технологіями, створюючи вкрай небезпечний синтез, який загрожує основним ліберальним нормам – у діапазоні від свободи преси й до незалежної судової системи.

Популізм породжує незручні питання щодо сучасних форм демократії. Він не є ні вищою формою демократії, ні її ворогом – це, скоріше, *опція дзеркала, в якому демократія може споглядати саму себе, свої вади й недоліки, аби збагнути, які аспекти потребують першочергової коригування* [247]. Книга «Популізм і дзеркало демократії» одного з видатних світових авторитетів у дослідженні популізму Франсиско Паніцци, поєднує теоретичні

есе з низкою практичних досліджень популістських політик, які є надзвичайно повчальними як для академічної спільноти так і для політиків-практиків.

У книзі «Лібералізм проти популізму: протистояння між теорією демократії та теорією соціального вибору» Вільям Рікер викриває нереалістичні уявлення про те, що виборчі процеси безпосередньо й автентично транслюють народну волю в державну політику – насправді така мета потребує перманентного контролю і наполегливого громадянського тиску [266]. У кожному разі порятунком і буттєві перспективи демократії пов'язані з формулюванням більш реалістичних очікувань і активною демократичною участю.

З цим висновком солідаризується Франц Фанон, який у книзі «Чорна шкіра, білі маски викриває постмодерну схильність тих, хто практикує популізм і демагогічні практики «говорити від імені демократії, до використання інструментарію масок (виразно змальованого Ірвіном Гоффманом) для, перепрошую за тавтологію, маскуванню своїх справжніх намірів [158].

Загалом же «той неспростовний факт, що навіть у випадку так званих розвинених демократій часто доводиться натрапляти на істотні труднощі з превентивними механізмами забезпечення не лише демократичної ефективності, а й повноцінної демократичної участі й транспарентного прийняття рішень «від імені й на вимогу демократії», свідчить про те, що сучасний фактичний стан справ з демократією як на глобальному рівні, так і в секторі «еталонів», «взірців» і «вітрин» демократії є далеким від оптимуму, від тієї умовної ідеальної моделі, яка вкорінена як на рівні масової свідомості, так і в модифікованому вигляді багатоманітних концептуальних акцентів (а відтак і розбіжностей) у сфері свідомості спеціалізованої – тобто на рівні науково-дослідницького та експертно-аналітичного середовищ» [63, с. 49].

У резонансній книзі «Демократія відтоді й до сьогодні: від перших демократичних ідей у Стародавній Греції до демократії в усьому світі сьогодні» Ерік Нільсен привертає увагу до того, що розуміння появи ідеалів

демократії та їхньої еволюції має важливе значення для визначення, що загрожує цим ідеалам у наш час і в майбутньому [241]. Безперечно, під впливом демократії людське суспільство зазнало докорінних змін – у напрямі від репресивних і авторитарних систем до більш егалітарної моделі, однак окреслена динаміка ще не завершена, а зусилля щодо вдосконалення демократії все ще тривають. Розуміння принципів, що лежать в основі демократії та їх еволюцію, створює необхідні передумови для приведення суспільної дійсності у відповідність до ідеалів демократії.

Виникає закономірне запитання: як і в який спосіб забезпечити приведення суспільної дійсності у відповідність до ідеалів демократії? Андреа Фелічетті переконливо доводить, що окресленої мети можна досягти насамперед і в основному за рахунок ефективного використання інструментарію деліберативної демократії [163].

Авторка зазначає, що в епоху інформаційного суспільства і притаманної постмодерну смислової розмитості суспільних процесів і явищ інструментально-функціональні можливості деліберативної демократії набувають усе більшого значення не лише для демократичної теорії та практики, а й для абсолютної більшості гуманітарних сфер, прийняття рішень у яких потребує не авторитету, адміністрування й примусу, а «обмірковувальної здатності» – тобто переконливої аргументації під час дискурсивних процесів.

У книзі «Нова структурна трансформація публічної сфери та деліберативна політика» Юрген Габермас наполягає на доцільності позиціонування публічної сфери тим середовищем, яке є посередником між громадянським суспільством та державою і в якому громадяни можуть обговорювати питання, що становлять спільний інтерес, а також брати участь у прийнятті демократичних рішень на підставі формування громадської думки [185].

Автор зосереджує пріоритетну увагу на соціальних медіа, які все більше відсувають традиційні засоби масової інформації на другий план. Від слушно

зауважує, що спочатку нові медіа обіцяли розширити можливості користувачів, однак ця обіцянка підривається алгоритмами, якими керуються медіа-платформи: ці алгоритми сприяють створенню самозамкнених інформаційних «бульбашок» і дискурсивним «камер відлуння», в яких користувачі поділяються на безліч автономних громад, учасники яких значною мірою закриті один від одного (мають фантомний статус інкогніто). Габермас стверджує, що за відсутності дієвого регулювання цифрових медіа виникає реальна загроза знищенням інститутів, за допомогою яких демократії генерують соціальні процеси і розв'язують нагальні проблеми.

У книзі «Демократична автономія: публічне міркування про цілі політики» Генрі Річардсон намагається відповісти на низку ключових для теорії і практики сучасної демократії запитань, а саме: якими були б процедури прийняття рішень, якби вони справді керувалися концепцією дорадчої демократії? Що означає правління народу для народу? Як можна поєднати залежність сучасного уряду від адміністративних органів із цим ідеалом? [264]. За подібним дослідницьким алгоритмом відбувається також розгортання аргументації Геркулеса Бантаса, здійснене ним у книзі «Юрген Габермас та деліберативна демократія» [95].

Мартін Ебелінг привертає увагу до переосмислення специфіки нашого реагування на суспільно-політичну незгоду з іншими громадянами. Він позиціонує цю розбіжність не лише як моральну проблему, а й як тривожний феномен епістемологічного гатунку. Тому, на думку автора, прихильники дорадчої демократії, яка розглядає політичну незгоду переважно як моральну проблему, повинні розширити свій підхід і доповнити його значущими факторами і аспектами [154].

Як зазначають Емі Гутманн і Денніс Томпсон у книзі «Чому дорадча демократія?», найбільш популярною концепцією демократії прочатку ХХІ століття є дорадча демократія – ідея про те, що громадяни та їхні представники мають зосередити пріоритетні зусилля на вдосконаленні переконливості будь-яких аргументів, а насамперед тих, на підставі яких відбувається підготовка і

ухвалення законів [184]. Автори наполягають на доцільності поширення принципів теорії дорадчої демократії на нові напрями й застосування її до нових практичних проблем. Йдеться, зокрема, про біоетику, освітню політику, охорону здоров'я й навіть роль дорадчої демократії у дебатах про військове втручання за кордоном.

Висновки до третього розділу

1. Окрім узвичаєного розуміння соціокультурної сфери як середовища етнокультурних, цивілізаційних, ментальних, аксіологічних, етичних конфесійних та інших локальних і регіональних (*topos*) реалій, існує також сфера глобальної соціокультурної дійсності, яка збігається зі змістовними особливостями історичної епохи (*hronos*). В цьому сенсі епоха постмодерну, глобалізації, суспільства ризику і біфуркацій і т. ін. також постають віддзеркаленням соціокультурної специфіки – тільки не в просторово-локальному, а в часовому й глобальному форматі. Як наслідок – доводиться констатувати взаємодоповнюючу дію соціокультурних детермінант двох типів у межах однієї соціальної тотальності нашого сьогодення.

2. Проблемний статус-кво сучасних світопорядкових і глобалізаційних реалій значною мірою обумовлений ігноруванням і нехтуванням фундаментальних демократичних норм і процедур – насамперед імперативних вимог деліберативної демократії. Оптимізація наявних вад і недоліків так само перебуває в безпосередній залежності від ефективності застосування демократичних механізмів і прийняття політико-управлінських рішень на принципах транспарентності, аргументаційної прозорості й переконливості.

3. Не слід наділяти демократію невластивими їй функціями та інструментальними можливостями, позаяк це не стільки *apriori* сприяє її інструментальному реноме, скільки *aposteriori* дискредитує її як неспроможну виконувати такі функції та ефективно використовувати інструментальні можливості. Ключова функціонально-інструментальна

перевага демократії полягає в тому, що, **на відміну від інших форм правління і суспільно-політичних процесів, демократія спроможна вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних процедур і механізмів.** За таких обставин уся інтрига зводиться до того, чи зможе суспільство ефективно використати багатоманітний інструментарій демократії. Саме від спроможності соціуму своєчасно і в належному обсязі скористатися дієвими нормами, процедурами й процесами демократії істотно залежить як подальший суспільний статус демократії, так і специфіка світопорядкової динаміки.

4. **Своєчасне й ефективне реагування на недоліки й зловживання є виразним концептуальним критерієм і своєрідним лакмусовим папірцем, засобом якого можна здійснювати коректне розмежування соціумів за ознакою їх відповідності канонам демократії.** Демократія постає перманентним рухом, спрямованим на забезпечення фундаментальних демократичних цінностей (свобода, рівність, братерство, солідарність), а також удосконалення тих інститутів і механізмів, завдяки яким зазначені цінності стають реальністю. Виділяючи низку базових ознак (це ті властивості, поза якими ні політичний режим, ні форма правління не можуть бути охарактеризовані як «демократичні»), ми водночас визнаємо варіативність демократії, яка проявляється насамперед як інституційна та функціональна.

5. Щоразу більше загострюється **проблема зловживання демократичною риторикою** і фактичного паразитування на ній з метою забезпечення вимог і потреб аж ніяк не демократії, а особистих, корпоративних та інших інтересів, а також отримання репутаційних дивідендів та конкурентних переваг у суспільно-політичній сфері. З цього приводу слід зазначити, що спосіб реагування на подібні зловживання (якщо не превентивний, то, принаймні, в режимі *post factum*) відрізняє реальну демократію від форм правління і способів прийняття рішень, які функціонують на принципах, далеких від демократичних норм і процедур. Це – виразний концептуальний критерій, засобом якого можна здійснювати

предметне розмежування соціумів за ознакою їх відповідності канонам демократії.

6. Демократія – це не стільки *детальне відтворення в суспільному житті певної теорії*, скільки своєрідна *мета чи ідеал, до реалізації якого можна наблизитися різними соціокультурними шляхами*. У цьому сенсі демократія постає перманентним стимулом самовдосконалення суспільства й держави, а не репресивною за своїм змістом схемою, яка застосовується однаково й за однаковими правилами в будь-яких історичних, соціальних і культурних контекстах. Більше того, навіть якщо ми визначимо «найбільш демократичну» країну, то не зможемо використовувати реалізовану в ній модель як еталон демократії з причини насамперед розлогого діапазону соціокультурних відмінностей, які наділяють пріоритетним значенням різні аспекти.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження особливостей і закономірностей соціокультурної детермінованості уявлень про демократію зроблено наступні висновки.

1. Пізнавальний потенціал соціокультурного підходу тісно пов'язаний із відтворенням світоглядних пріоритетів за історично заданими лекалами, автоматизмами, ментальними схемами, стандартами і стереотипами. До переліку ключових елементів соціокультурної системи належить: а) знаково-символічна сфера; б) традиції та історична спадкоємність; в) сфера повсякденної спонтанності (стереотипи, автоматизми сприйняття дійсності, альтернатив і віртуальності); г) редукована й рутинізована версія інтелектуальної історії; д) ціннісна ієрархія; ж) латентна світоглядна нормативістика, канони й табу; з) ментальність.

Пізнавальна ефективність соціокультурного підходу обумовлена епістемологічними та гносеологічними ресурсами соціокультурної сфери, а саме: сукупність соціокультурних досвідних даних забезпечує смислозначеннєве фокусування, істотно детермінуючи, а інколи й визначаючи в найдрібніших деталях уявлення про резонансні явища і події соціальної дійсності взагалі та про феномен демократії, його покликання й функціонально-інструментальне призначення зокрема.

2. Якщо загальним у питанні змістовності демократії є її *трансчасовий інваріант*, то сферу *особливого* утворюють *конкретно-історичні функціональні канони, смислові пріоритети і значеннєві преференції*. Особливе постає втіленням і віддзеркаленням сфери соціокультурної дійсності. Фундаментальне значення полягає в тому, що *особливості соціокультурної дійсності генерують закономірності уявлень про демократію в межах соціокультурного середовища конкретно-історичного формату*.

3. Теоретико-методологічна доцільність структурування соціокультурної дійсності за епохальною (часовою, темпоральною) ознакою

не підлягає сумніву: на відміну від класичного (традиційного, узвичаєного, стереотипізованого) розуміння соціокультурної дійсності як продукту етнонаціональних, культурно-цивілізаційних та ментальних впливів, в основі виокремлення соціокультурної дійсності за епохальною ознакою лежить часовий фактор – притаманна кожній історичній епісі соціокультурна своєрідність на рівні світоглядний і аксіологічних автоматизмів, способів і стилів мислення тощо. Ще одна істотна відмінність полягає в тому, що соціокультурній дійсності, виокремленій за епохальною ознакою, притаманна специфіка більшості людства в цілому, а не окремих соціокультурних (етнонаціональних, культурно-цивілізаційних) середовищ і ментальних ойкумен.

4. Для адекватного сприйняття дослідницьких можливостей соціокультурного підходу важливою методологічною потребою є змістовне і критеріальне розмежування соціокультурної дійсності на *локальні* соціокультурні явища і фактори, пов'язані з *просторовим* і здебільшого етнонаціональним форматом соціокультурної онтології, та *глобальні* соціокультурні тенденції, які виокремлюються за часовою, темпоральною, *епохальною* ознакою – тобто фактично визначають соціокультурну специфіку епохи.

Статусна і процесуальна специфіка глобальних та локальних соціокультурних факторів пов'язана насамперед із тим, що їх одночасне функціонування відбувається в частково автономному і водночас взаємозумовлюючому режимі – втім, якщо глобальна соціокультурна тенденція здійснює істотний детермінативний вплив на всі локальні соціокультурні status quo, то локальні соціокультурні явища справляють значно менш відчутний зворотний вплив на глобальний соціокультурний формат.

5. Змістовна й критеріальна взаємодія між локальними соціокультурними середовищами відбувається за двома моделями: відповідно до першої, середовища взаємодіють безпосередньо на принципах

взаємодоповнення, взаємопотенціювання чи взаємопоглинання (як правило, це відбувається у випадку просторового сусідства соціокультурних середовищ та і/або інтенсивного інформаційно-комунікативного обміну між ними); згідно з другою моделлю, комунікування й інтерактивний обмін відбувається за посередництва глобальної соціокультурної тенденції – тобто спочатку локальні впливи засвоює глобальна тенденція, яка ретранслює її на рівень решти локальних соціокультурних середовищ.

6. Незнання специфіки соціокультурного середовища чи з різних причин неврахування, ігнорування соціокультурного контексту демократичного процесу прирікає такий процес на наслідки, які є далекими від очікуваних, а інколи й категорично несумісними з ними. Це призводить до ситуації подвійного негативізму: з одного боку, зазнає невдачі конкретно-історичний процес демократизації, з іншого боку, дискредитується ідея демократії в трансчасовому вимірі, девальвується її реноме як дієвого інструмента оптимізації всіх сфер суспільної життєдіяльності

7. Ключовий недолік соціокультурного підходу як способу смислової демаркації дійсності пов'язаний із фактичним втіленням суб'єктивізму (хоч і надіндивідуального та колективного, проте все-таки суб'єктивізму): соціокультурні стереотипи і автоматизми світосприйняття як утілення цього суб'єктивізму ні чим не кращі за будь-які інші різновиди суб'єктивізму – вони так само оперують картинами світу, ієрархіями значущості та істинами, які є частковими, а рівень консенсусу й конвенціоналізму щодо них обмежується онтологічним полем, у межах якого відбувається життєдіяльність відповідної соціокультурної ойкумени.

Друга за значущістю проблема соціокультурного підходу пов'язана з його неоднорідністю та партикулярністю: окрім того, що різні соціокультурні ойкумени оперують парадигмально різними світоглядними, аксіологічними та іншими лекалами, на додаток навіть у межах формально єдиного соціокультурного середовища можуть існувати субкультурні сегменти, які користуються різними критеріальними, смисловими й значеннєвими

лекалами. Все це стає на заваді генеруванню не лише консенсусного, а й інколи навіть конвенційно погодженого розуміння смислових і значеннєвих опцій демократії.

Наведені недоліки соціокультурного підходу є іманентними, генеалогічними, апріорними і в принципі неусувними, тому вони потребують не корекції, а врахування – своєчасного і в якомога повнішому обсязі.

8. Далекосяжною проблемою нашого сьогодення є змістовний і критеріальний релятивізм, який латентно утвердився в питанні розуміння демократії, а інколи навіть позиціонується як ознака «демократичного» сприйняття демократії. Насправді значущість адекватного розуміння демократії і явищ демократичної етиології є беззаперечною, адже якщо з приводу феномена демократії створити неадекватне, тенденційне, демагогічне, популістське і т. п. враження, то індивідуальні й колективні зусилля будуть каналізовані за хибними й контрпродуктивними напрямками, які не мають нічого спільного зі справжніми проблемами, а відтак не можуть у принципі слугувати засобом досягнення мети розв'язання справжніх проблем як самої демократії, так і проблем суспільства, детермінованих недоліками прикладного застосування теоретичних засновків демократії.

9. Перспективи динамічного поступу демократії перебувають в істотній залежності від фактору демократичної культури як культивування демократичних принципів, цінностей, норм сприйняття реалій суспільної дійсності. На відміну від демократизму зовнішнього, який є формальним, декларативним, наративним, маніфестованим, пропагандивним, меморандумним тощо, демократизм внутрішній є іманентним, автентичним, успадкованим і засвоєним на рівні соціокультурних стереотипів світосприйняття й автоматизмів дій. Демократична культура – це демократизм внутрішній, так би мовити «зсередини». Саме цей внутрішній демократизм спонукає брати участь у виборах навіть попри усвідомлення математично мізерної значущості кожного голосу, виходячи з міркувань, що без такої участі процедура виборів втрачатиме свою демократичну автентичність.

10. Існує виразний причинно-наслідковий зв'язок, згідно з яким досягнення функціональної дієвості демократії передбачає її онтологічний статус невід'ємної складової, атрибута і навіть імператива культури світоглядної, бо лише в такому разі забезпечується автоматизм дії демократичних норм і процедур на рівні повсякденної спонтанності, латентності, автоматизмів і стереотипів життєдіяльності. Загальносвітоглядна культура постає основою, підґрунтям і середовищем, у межах якого відбувається становлення й еволюціонування уявлень про демократію.

Попри те, що цей тип культури функціонує здебільшого на принципах *рефлекторики* (спонтанних автоматизмів), а не *рефлексійності* (виразного аргументаційного забезпечення), недооцінювати його не варто, бо саме така основа слугує необхідною передумовою подальшої рефлексійності, теоретико-концептуального і методологічного структурування уявлень про демократію, про її дійсне та належне, про можливості демократії та способи їх втілення на практиці.

11. Специфічна й навіть унікальна функція демократичного процесу пов'язана зі спрямованістю на обмеження влади: саме в цій функції втілюється безпрецедентна специфіка демократії, обумовлена тим, що будь-який інший тип управління діє за діаметрально протилежним принципом експансії – тобто його метою є сама влада, влада як така, а не обмеження влади. Саме маркер перманентного обмеження влади постає чи не найбільш наочним критерієм відповідності суспільних явищ і процесів канонам і принципам демократії.

12. Своєчасне й ефективне реагування на суспільні недоліки й зловживання є виразним концептуальним критерієм і своєрідним лакмусовим папірцем, засобом якого можна здійснювати коректне розмежування соціумів за ознакою їх відповідності канонам демократії. Історичний досвід переконливо доводить, що демократичні суспільства отримують конкурентні переваги перед недемократичними соціумами саме за рахунок своєчасного й ефективного реагування на суспільні недоліки й зловживання.

13. Тенденція популістського спау, обумовлена насамперед інструментальними можливостями інформаційного суспільства та фактором відсутності повноцінних антагоністів демократії після падіння Берлінського муру, призвела до наділення демократії невластивими їй функціями та інструментальними можливостями. Спекулятивний наратив демократії все більше перетворюється на інструмент інформаційного навіювання і пропагандистського маніпулювання, а наслідки таких процедур є далекими від класичних канонів демократії, від ідеї демократії як влади народу, здійснюваної народом і в інтересах народу.

14. Основною функціональною перевагою моделі партиципаторної демократії є високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її застосування. Широка політична участь постає підставою легітимності як окремих рішень, так і державних інститутів у цілому, що, в свою чергу, має такі позитивні наслідки: а) підвищується рівень стабільності системи державної влади; б) формується ефективний механізм контролю за діями державних чиновників та окремих органів державної влади; в) мінімізується ефект бюрократизації в діяльності органів державної влади; г) підвищується ефективність державного управління за рахунок узгодження прагнень та інтересів громадян із діями органів державної влади тощо.

15. Ефективна життєдіяльність суспільства є неможливою, якщо до участі в цьому процесі не долучаються широкі народні верстви, які шляхом політичної участі обирає для себе, по-перше, загальний напрям суспільного розвитку; по-друге, тих, хто здійснюватиме політичне управління, тобто ту чи іншу політичну еліту, партію тощо. В цьому сенсі очевидною імперативною складовою ідеї демократії є вимога участі в процесі управління всіх, на кого це управління (влада) поширюється.

16. Демократія – це не стільки детальне відтворення в суспільному житті певної доктрини, скільки цільова мета й ідеал, до реалізації яких можна наблизитися різними шляхами. Фундаментальна перевага такого концептуального підходу обумовлена тим, що демократія постає постійним

стимулом самовдосконалення суспільства і держави, а не репресивною за своїм змістом схемою чи матрицею, яка застосовується однаково й за однаковими правилами в усіх історичних, соціальних і культурних контекстах.

17. Не підлягає сумніву інструментальна значущість, а в багатьох випадках навіть визначальність деліберативної демократії: саме з процедурними та аргументаційними опціями деліберативної демократії як дискусійної, комунікативної, дорадчої складової демократичної процесуальності пов'язані перспективи зняття поширених у наш час інформаційних «фільтрів» у вигляді тенденційності, суб'єктивізму, міфологізму та неадекватного буттєвим реаліям стереотипізму.

18. Попри значну інтенсивність дослідницьких зусиль, скерованих на визначення змістовного інваріанта демократії, досягнення такої мети є малоімовірним з різних причин – насамперед із огляду на змістовну багатоманітність демократії та різнотлумачення з приводу питомого значення кожного зі змістовних елементів для функціонування системи демократії. Ще однією істотною причиною є принцип розвитку, відповідно до якого з часом уявлення про значущість різних компонентів демократії зазнає змін, перегляду і реструктуризації.

19. Позиціонування демократії не як кінцевого стану, а як перманентного процесу володіє низкою істотних концептуальних переваг: в межах такого інтерпретативного підходу практично всі недоліки демократії в принципі підлягають коригуванню за умов їх своєчасного виявлення й кваліфікованого, по-громадянськи відповідального реагування на них.

На відміну від інших форм правління і суспільно-політичних процесів, демократія спроможна вдосконалювати себе й ефективно розв'язувати свої проблеми за рахунок власних, іманентно притаманних процедур і механізмів. У цьому – фундаментальна перевага демократії, а вся інтрига зводиться лише до того, чи зможе суспільство ефективно використати багатоманітний інструментарій демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. *Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. Наш формат, 2020. 520 с.
2. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. 536 с.
3. Баландьє Ж. *Політична антропологія*. Пер. з фр. / О. Хоми. К. : «Альтерпрес», 2002. 252 с.
4. Блек Дж. *Історія світу від найдавніших часів до нашого сьогодення* / Джеремі Блек ; пер. з англ. О. Буйвола. Х. : Віват, 2021. 256 с.
5. Борінштейн Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Одеса, 2010. 32 с.
6. Борінштейн Є. Р. Творча активність особистості: соціокультурний підхід / Є. Р. Борінштейн // *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання : збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції студентів, молодих вчених та науковців, присвяченої 30-річчю створення кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності та 205-річчю Університету Ушинського (Одеса, 20-21 травня 2022 року)* / оргком. : А. В. Красножон, О. А. Копусь, Г. В. Музиченко, Є. В. Борінштейн. Одеса : Університет Ушинського, 2022. С. 5–8.
7. Гаврилишин Б. *До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє : доповідь Римському Клубові* / Б. Гаврилишин. Київ : Університетське видавництво Пульсари, 2013. 248 с.
8. Генон Р. *Криза сучасного світу*. Наш формат, 2023. 212 с.
9. Гірц К. *Інтерпретація культур: Вибрані есе* / Кліфорд Гірц [Пер. з англ. Н.Комарова]. К. : Дух і Літера, 2001. 542 с.

10. Гомілко О. Є. Ризики сучасного університету в контексті суспільства знань. *Феномен університету в контексті «суспільства знань»: монографія (рукопис)* / [В. П. Андрущенко, І. М. Предборська, Є. А. Пінчук, І. В. Степаненко та ін.]. К., 2014. 256 с.
11. Горєлов М., Моця О., Рафальський О. *Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 256 с.
12. Гоцалюк А. А. Демократія у задзеркаллі інформаційного суспільства: причини та наслідки. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*. №1 (92)'2024. С. 45–52.
13. Гоцалюк А.А. Демократія як мета і постправда як засіб: дилема когерентності. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 49 (4–6), 2024. С. 7–22.
14. Гоцалюк А. А. Труднощі демократичного транзиту сучасності: апріорні труднощі демократії чи апостеріорні труднощі транзиту? *Культурологічний альманах*. №1 (2024). С. 183–190.
<https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/332/311>.
15. Гурківська А. І. (2022). Політична дійсність в епоху постправди: змістовно-функціональні особливості. *Дис. ... доктора філософії за спеціальністю «052 – Політологія»*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. 288 с.
16. Гьофе О. *Демократія в епоху глобалізації*. Київ : ППС-2002, 2007. 436 с.
17. Еліас Н. *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. Київ : Перун, 2003. 420 с.
18. Жахливіші, ніж війна: WEF назвав головні ризики 2024 року. URL.: <https://mind.ua/publications/20268009-zhahlivishi-nizh-vijna-wef-nazvav-golovni-riziki-2024-roku>.

19. Іванова О. В. Мовна картина світу як відображення мовної свідомості особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. 2015. Вип. 1 (47). С. 36–39.
20. Індекс демократії: рф показала найбільший регрес серед усіх країн і набуває рис диктатури. URL. : <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/02/novyna/svit/indeks-demokratiyi-rf-pokazala-najbilshyj-rehres-sered-usix-krayin-nabuvaye-rys-dyktatury>.
21. Калакура Я. (2020). Антропоцентризм і соціокультурний підхід як складники цивілізаційного осмислення історії України. *Київські історичні студії*, (2 (11), 69–80. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2020.2.10>.
22. Калакура Я. *Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітянський аспекти. Україна у світовій історії*. 2014. № 3. С. 224–241.
23. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. *Українська культура: цивілізаційний вимір*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
24. Калакура Я. С., Юрій М. Ф. *Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2016 / 3-4 (83-84). С. 41 – 54.
25. Каращук М. Г., Ліпін М. В. Інклюзія, демократія і влада в контексті політичної суб'єктивації. *Political Bulletin: Collection of scientific works / Main. ed. Oleh Batrymenko; Kyiv National Taras Shevchenko University. К.: LLC “Vadex”, 2023. Issue 90. С. 59–84.*
26. Карпенко Н. С. Мова з погляду філософських парадигм. *Зб. наукових праць НДІУ*. На пошану проф. С.Я. Єрмоленко. К., 2007. Т. XVII. С. 76–85.
27. Кириленко К. М. Термінологічна парадигма поняття «картина світу» / Катерина Михайлівна Кириленко // *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2021. № 1 (47). С. 10–16.

28. Кобута С., & Кобута Л. (2010). Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, (17), 35–45.
29. Козлова В. В. Міжкультурний аспект мовленнєвого впливу. *Молодий вчений*. №11 (38). Листопад, 2016. С. 202–205.
30. Коротенко Є. Основні парадигми дослідження мови та обґрунтування причин їх зміни. *HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES*. 2009. LVIV. 14-16 MAY 2009. P. 106–108.
31. Космина В. Г. *Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу [монографія]* / В. Г. Космина. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
32. Кузьоменська Л. Мова як фактор комунікативної ефективності. *Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис*. № 4 (87). 2022. С. 79–88.
33. Кун Т. *Структура наукових революцій*. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с. URL. : <http://litopys.org.ua/kuhn/kuhn.htm>.
34. Кусько К. Дискурс іноземномовної комунікації: концептуальні питання теорії і практики / К. Кусько // *Дискурс іноземномовної комунікації: колективна монографія*. Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. С. 25–48.
35. Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 113–122.
36. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С. 11–29.
37. Левкулич В. Вища освіта сучасності крізь призму концептуальних пріоритетів. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*. 2021. № 12. С. 100–116. <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2021-12-2-100-116>.

38. Левкулич В. В. Труднощі перекладу: до питання про соціокультурну зумовленість уявлень про справедливість. *Гілея : науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 394–398.
39. Логінов О. (2017). *Вибори в Стародавньому Римі: класика політтехнологій*. Politconsultant.org. URL : <http://politconsultant.org/vybory-v-drevnem-rime-klassika-polittechnologii>.
40. Мак-Ніл В. *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти* / В.Мак-Ніл; [пер. з англ. за ред. А.Галушки]. К. Ніка-Центр, 2011. 960 с.
41. Макух Ю. Ю. (2023). Еволюційний підхід Стівена Тулміна та ревізія модерної раціональності у філософії науки. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, (11-12), 46–53. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2023.11-12.46-53>.
42. Маланчук-Рибак О. Картина світу в категоріальній системі культурології. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2011. Вип. 22. С. 363–374. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/22/34.pdf.
43. Малес Л. Академічний дискурс соціокультурності / Л. Малес // *Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць*. Харків : Вид. центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. С. 70–75.
44. Малес Л. *Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології. Монографія* / Л. Малес. К. : К.І.С. 325 с.
45. Малес Л. В. Соціокультурний аналіз: концептуалізація засад. *Дис. ... доктора філософії за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 432 с.
46. Мартіросян Л. Соціокультурний підхід до виховання як методологічна основа дослідження його сутності *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 39, том 2, 2021. С. 229– 237.

47. Михайлюк, О. (2016). Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження. *Ukrainian Peasant*, (16). С. 9–14. Retrieved from <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1014>.
48. Мюррей Д. *Самознищення Європи: імміграція, ідентичність, іслам*. Наш формат, 2024. 368 с.
49. Науменко Л. П. Антропоцентрична парадигма як методологічна матриця сучасних лінгвістичних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Філологія. 2016. № 22. С. 125–128.
50. Парохнюк Л. До проблеми сутності мови: деякі міркування й роздуми. *Дивослово*. 1996. № 11. С. 12–17.
51. Після філософії: кінець чи трансформація? : Пер. з англ. / Упоряд. : К. Байнес та інші. К. : Четверта хвиля, 2000. 432 с.
52. *Платон. Держава* / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К. : Основи, 2000. 355 с.
53. Померанцев П. *Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності*. Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
54. Попович М. В. *Раціональність і виміри людського буття*. К. : Сфера, 1997. 289 с.
55. Самчук З. Перехрестя науково-освітніх альтернатив: монополія на прийняття рішень чи культивування компетентності? *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2023. № 28 (2). С. 171–196. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-10>.
56. Самчук З. Ф. Текст політики на тлі цивілізаційних контекстів і підтекстів як відсутній елемент освітнього дискурсу. *Освітній дискурс: збірник наукових праць* / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація», 2020. Випуск 24 (6). С. 7–22.
57. Самчук З. Ф. Теорія демократії та практика освітнього середовища: взаємопотенціювання чи взаємовідторгнення? *Культурологічний альманах*. № 1 (2024). С. 235–243.

58. Селютіна Н. Ф. Можливості та обмеження застосування соціокультурного підходу у сфері державного управління. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 3. С. 75–80.
59. Скрипнюк О. В. *Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика)*. К. : Логос, 2006. 368 с.
60. Слоневська І. Б., Пірошенко С. Ю. Культура скасування як соціокультурний феномен: українські акценти. *Культурологічний альманах*. Вип. 4, 2023. С. 262–268.
61. Слюсаренко О. Когерентність науки та освіти в діапазоні від інструментального потенціалу до проблемних факторів функціонування. *Modern problems in science. Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference. Vancouver, Canada*. 2022. P. 544–550. URL: <https://isg-konf.com/modern-problems-in-science-two>. Available at : DOI: 10.46299/ISG.2022.1.19.
62. Сміт А. *Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй* / Адам Сміт ; О. Васильєв, М. Межевікіна, А. Малівський. Київ : Наш Формат, 2018. 736 с.
63. Спірідонов М. Ю. Демократія: між суб'єктивним ідеалом та об'єктивним фактом / М. Ю. Спірідонов. *Освітній дискурс : збірник наукових праць = Educational discourse : collection of scientific papers* / Голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація», 2023. Вип. 47 (12). С. 40–52.
64. Спірідонов М. Ю. (2024). Демократія як соціокультурний феномен: єдність загального та особливого. *Культурологічний альманах*, (1), 251–258. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.31>.
65. Спірідонов М. Ю. Демократія як фактор світопорядкової динаміки. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Вип. 1, 2024. С. 125–133.
66. Спірідонов М. Світоглядні пролегомени демократії. *Вища освіта України*. №4 (2023). С. 108–117.

67. Спірідонов М. Ю., Чорноморденко І. В. Філософія функціональних основ демократії: делегування та вибір. *Політологічний вісник*, №91 (2023). С. 65–87.
68. Трансформація демократії / пер. з італ. М. Юсіма. М. : Видавничий дім «Територія майбутнього», 2011. 208 с.
69. Федик О. *Мова як духовний адекват світу (дійсності)*. Львів : Вид-во «Місіонер», 2000. 184 с.
70. Фергюсон Н. *Глобальний занепад. Як помирають інститути та економіки*. Наш формат, 2020. 144 с.
71. Фергюсон Н. *Приреченість: політика і катастрофи*. Наш формат, 2022. 496 с.
72. Філон М. І., Кримець О. М. Наукова картина світу у філософському й лінгвістичному вимірах. *Термінологічний вісник: Зб. наук. пр.* К. : ІУМ НАНУ, 2013. Вип. 2(1). С. 50–55.
73. Франкл В. *Книга Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі* / Віктор Франкл ; пер. з англ. О. Замойської. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.
74. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. № 3. С. 72–85.
75. Шакун Н. В. Соціокультурний підхід до історії як альтернатива історичному монізму [Електронний ресурс] / Н. В. Шакун // *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2018. № 1. С. 110–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2018_1_17.
76. Шапіро Б. *Смисл історії. Як розум і мораль зумовили велич Заходу*. Наш формат, 2022. 208 с.
77. Шапіро Б. *Як зруйнувати Америку за три прості кроки*. Наш формат, 2021. 280 с.
78. Шарп Д. *Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи*. Бостон : Ін-т ім. А. Ейнштейна, 1993. 86 с.

79. Шумпетер Й. А. *Капіталізм, соціалізм і демократія* / пер. з англ. Віктор. Ружицький, Петро Таращук. Київ : Основа, 1995. 528 с.
80. Achen C., Bartels L. *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton University Press, 2017. 413 p.
81. Ackermann R. J. *Data, Instruments, and Theory: A Dialectical Approach to Understanding Science*. Princeton University Press, 2016. 230 p.
82. Ackoff R L., Emery F. E. *On Purposeful Systems*. Aldine-Atherton, 1972. 288 p.
83. Ackoff R. L., Magidson Jason, Addison Herbert J. *Idealized Design: How to Dissolve Tomorrow's Crisis... Today Creating an Organization's Future*. Wharton School Publishing, 2007. 336 p.
84. Aftanas B. *Reclaiming Our Nation: Fixing Democracy*. RON Press, 2022. 218 p.
85. Ajdukiewicz K. *Pragmatic Logic*. Springer, 2012. 482 p.
86. Allen D. *Justice by Means of Democracy*. University of Chicago Press, 2023. 290 p.
87. Appadurai A. *Modernity At Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Univ of Minnesota, 2011. 244 p.
88. Appadurai A. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. Verso, 2020. 506 p.
89. Appadurai A. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, 1988. 356 p.
90. Arendt H. *The Freedom to Be Free*. Penguin, 2020. 112 p.
91. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. Penguin, 2017. 714 p.
92. Arendt H. *The Promise of Politics*. Schocken, 2009. 258 p.
93. Arendt H., Kohn J. *Between Past and Future*. Penguin Classics, 2006. 320 p.
94. Bacevich A. J. *Twilight of the American Century*. University of Notre Dame, 2018. 504 p.

95. Bantas H. *Jurgen Habermas and Deliberative Democracy*. The Reluctant Geek, 2010. 122 p.
96. Barber B. R. *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Berkeley : University of California Press, 1984. 320 p.
97. Bataille G. *Literature and Evil*. Penguin. 2012. 167 p.
98. Bataille G. *The Absence of Myth: Writings on Surrealism*. Verso, 2020. 226 p.
99. Butler J. *Frames of War: When Is Life Grievable?* Verso, 2016. 209 p.
100. Baudrillard J. *Symbolic Exchange and Death*. SAGE Publications Ltd, 2016. 278 p.
101. Baudrillard J. *The Consumer Society: Myths and Structures*. SAGE Publications Ltd, 2016. 240 p.
102. Bauman Z. *Consuming Life*. Polity, 2013. 167 p.
103. Bauman Z. *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Polity, 2013. 123 p.
104. Bauman Z. *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Polity, 2013. 224 p.
105. Bauman Z. *Postmodernity and its Discontents*. Polity, 2013. 230 p.
106. Bauman Z. *The Individualized Society*. Polity, 2013. 270 p.
107. Beauvoir S de. *The Second Sex*. Vintage Digital, 2015. 129 p.
108. Beck U. *Risk Society: Towards a New Modernity*. SAGE Publications Ltd, 1992. 272 p.
109. Bedford J. *How is Architecture Political?: Engaging Chantal Mouffe*. Bloomsbury Academic, 2024. 418 p.
110. Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin, 1991. 238 p.
111. Bock P. K. *Culture Shock: A Reader in Modern Cultural Anthropology*. Knopf, 1970. 218 p.
112. Bogéa D. *Why do we like authoritarian leaders so much?: The psychology behind political fanaticism*. PENDERE, 2023. 59 p.

113. Bourdieu P. *Practical Reason: On the Theory of Action* [Text] / P. Bourdieu. Stanford: Stanford University Press, 1998. 166 p.
114. Bridges T. *The Culture of Citizenship. Inventing Postmodern Civic Culture*. State Univ of New York, 1997. 245 p.
115. Burns T. W. *Leo Strauss on Democracy, Technology, and Liberal Education*. SUNY Press, 2021. 270 p.
116. Burr V. *Social Constructionism*. Routledge, 2015. 286 p.
117. Busk L. A. *Democracy in Spite of the Demos : From Arendt to the Frankfurt School*. Rowman & Littlefield Publishers, 2020. 255 p.
118. Cartledge P. *Democracy: A Life*. Oxford University Press, 2016. 383 p.
119. Cassirer E. *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. Yale University Press, 1962. 250 p.
120. Cavender A. (2012). Democracy of appropriation – Pierre Rosanvallon: Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity. Translated by Arthur Goldhammer. *The Review of Politics*, 74 (2), 343–346.
121. Cetina K. *Epistemic Cultures: How the Sciences Make Knowledge*. Harvard University Press, 1999. 352 p.
122. Chatterjee D. K. *Democracy in a Global World: Human Rights and Political Participation in the 21st Century*. Rowman & Littlefield Publishers , 2007. 238 p.
123. Chomsky N. *Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004. 304 p.
124. Chomsky N. *How the World Works*. Soft Skull, 2011. 336 p.
125. Chomsky N. *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*. Seven Stories Press, 2011. 107 p.
126. Chomsky N. *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies*. House of Anansi Press, 1995. 436 p.
127. Chomsky N., Moro A. *The Secrets of Words*. The MIT Press, 2022. 136 p.

128. Christiano T. *Philosophy and Democracy: An Anthology*. Oxford University Press, 2003. 372 p.
129. Collins H., Evans R. *Why Democracies Need Science*. Polity, 2017. 193 p.
130. Connolly W. *Identity Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*. University of Minnesota Press, 2002. 278 p.
131. Corrigan P. *The Dressed Society: Clothing, the Body and Some Meanings of the World*. SAGE Publications Ltd, 2008. 205 p.
132. Cosgrove D. *Social Formation and Symbolic Landscape*. University of Wisconsin Press, 1998. 293 p.
133. Crick N. *Democracy and Rhetoric: John Dewey on the Arts of Becoming*. University of South Carolina Press, 2012. 224 p.
134. Cubitt S. *Simulation and Social Theory*. SAGE Publications Ltd, 2000. 192 p.
135. Curato N., Hammond M., Min J. B. *Power in Deliberative Democracy: Norms, Forums, Systems*. Palgrave Macmillan, 2018. 293 p.
136. Dahl R. A. *A Preface to Democratic Theory*. The University of Chicago Press, 2013. 198 p.
137. Dahrendorf R. *Die Krisen der Demokratie*. Beck C. H. : 2003. 116 s.
138. Daly S. (2003). The Ladder of Abstraction: A Framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types. *Politics*, 23 (2), 96–108. doi:10.1111/1467-9256.00185.
139. Darmon M. *Socialization (Key Concepts)*. Polity, 2023. 254 p.
140. Davies W. *The Limits of Neoliberalism*. SAGE Publications Ltd, 2014. 248 p.
141. Davies W. & Gane N., 2021. Post-Neoliberalism? *Theory, Culture & Society*, 38 (6). P. 3–28.
142. Denzin N. K. *Images of Postmodern Society: Social Theory and Contemporary Cinema*. SAGE Publications Ltd, 1991. 192 p.

143. Denzin N. K. *The Cinematic Society: The Voyeur's Gaze*. SAGE Publications Ltd, 1995. 256 p.
144. Desmet M. *The Psychology of Totalitarianism*. Chelsea Green Publishing, 2022. 263 p.
145. Diamond J. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. Penguin Books, 2011. 608 p.
146. Diamond J. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. W. W. Norton & Company, 2017. 528 p.
147. Diehl G. *The Heroic and Exceptional Minority: A Guide to Mythological Self-Awareness and Growth*. Identity Publications, 2021. 188 p.
148. Dobson A. *Democracy and nature: Speaking and listening*. Political Studies. 2010. T. 58. № 4. P. 752–768.
149. Drake A. *Activism, Inclusion, and the Challenges of Deliberative Democracy*. UBC Press, 2021. 295 p.
150. Dryzek J. S. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford University Press, 2000. 203 p.
151. Dunn J. *Setting the People Free: The Story of Democracy*. Princeton University Press, 2018. 247 p.
152. Dworkin R. *Is Democracy Possible Here?: Principles for a New Political Debate*. Princeton University Press, 2008. 204 p.
153. Earl Nightingale - The SECRET Is Your ATTITUDE. URL.: <https://www.youtube.com/watch?v=TYfcL8kpWVM>.
154. Ebeling M. *Conciliatory Democracy: From Deliberation Toward a New Politics of Disagreement*. Palgrave Macmillan, 2017. 395 p.
155. Eco U. *Five Moral Pieces*. Mariner Books, 2002. 131 p.
156. Eder K. *The New Politics of Class: Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*. SAGE Publications Ltd, 1993. 242 p.
157. Elias N. *The Symbol Theory*. SAGE Publications Ltd, 1991. 176 p.
158. Fanon F. *Black Skin, White Masks*. Penguin, 2021. 217 p.

159. Featherstone M. *Consumer Culture and Postmodernism*. SAGE Publications Ltd, 2007. 232 p.
160. Featherstone M. *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. SAGE Publications Ltd, 1990. 420 p.
161. Featherstone M. *Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*. SAGE Publications Ltd, 1995. 192 p.
162. Featherstone M., Lash S. *Spaces of Culture: City, Nation, World*. SAGE Publications Ltd, 1999. 304 p.
163. Felicetti A. *Deliberative Democracy and Social Movements: Transition Initiatives in the Public Sphere*. Rowman & Littlefield Publishers, 2016. 240 p.
164. Fleck L. *Genesis and Development of a Scientific Fact*. University of Chicago Press, 1981. 222 p.
165. Foucault M. *Aesthetics, Method, and Epistemology*. The New Press: 1999. 528 p.
166. Foucault M. *The Order of Things*. Routledge, 2018. 448 p.
167. Fowler B. *Pierre Bourdieu and Cultural Theory: Critical Investigations*. SAGE Publications Ltd, 1997. 207 p.
168. Franzese M. *Mafia Democracy: How Our Republic Became a Mob Racket*. Lioncrest Publishing, 2022. 202 p.
169. Friedman J. *Cultural Identity and Global Process*. SAGE Publications Ltd, 1994. 288 p.
170. Frisby D. P., Featherstone M. *Simmel on Culture: Selected Writings*. SAGE Publications Ltd, 1997. 312 p.
171. Fuller R. *In Defence of Democracy*. Polity, 2019. 228 p.
172. Garfinkel H. *What is Ethnomethodology?* New York : Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1967. 320 p.
173. Gasché R. *Georges Bataille: Phenomenology and Phantasmatology*. Stanford University Press, 2012. 356 p.
174. Gellner E. *Myth, Ideology and Revolution. Protest and Discontent / eds. Crick B., Robson W. A. London, Penguin. 1970. P. 204–220.*

175. Gershberg Z., Illing S. *The Paradox of Democracy : Free Speech, Open Media, and Perilous Persuasion*. University of Chicago Press, 2022. 339 p.
176. Gibson J. P., Krimmer, R., Teague, V., & Pomares, J. (2016). A review of E-voting: the past, present and future. *Annales Des Télécommunications*, 71 (7–8), 279–286. URL : <https://doi.org/10.1007/s12243-016-0525-8>.
177. Gilroy P. *Postcolonial Melancholia*. Columbia University Press, 2004. 193 p.
178. Goodchild P. *Deleuze and Guattari: An Introduction to the Politics of Desire*. SAGE Publications Ltd, 1996. 236 p.
179. Goodin R. E. *Reflective Democracy*. OUP Oxford, 2003. 288 p.
180. Goodman N. *Fact, Fiction, and Forecast*. Harvard University Press, 1983. 160 p.
181. Greco D. *Idealization in Epistemology: A Modest Modeling Approach*. Oxford University Press, 2023. 208 p.
182. Guo G., Liu C. *Scientific Explanation And Methodology Of Science*. World Scientific, 2014. 268 p.
183. Gutmann A. *Identity in Democracy*. Princeton University Press, 2009. 259 p.
184. Gutmann A, Thompson D. F. *Why Deliberative Democracy?* Princeton University Press, 2009. 230 p.
185. Habermas J. *A New Structural Transformation of the Public Sphere and Deliberative Politics*. Polity, 2023. 108 p.
186. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Polity, 2015. 676 p.
187. Habermas J. *Communication and the Evolution of Society*. Polity, 2015. 266 p.
188. Habermas J. *Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. Polity, 2015. 341 p.
189. Habermas J. *Knowledge and Human Interests*. Polity, 2015. 372 p.

190. Habermas J. *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society*. Polity, 2015. 516 p.
191. Haddad S. *Derrida and the Inheritance of Democracy*. Indiana University Press, 2013. 192 p.
192. Halberg N. *The Psychology of the Masses: Why You Believe What You Believe and Do What You Do*. B00M7QGXLA, 2013. 339 p.
193. Hamer J. *The Falsification of History: Our Distorted Reality*. Rossendale Books, 2012. 736 p.
194. Harrison R. J. *Pluralism and Corporatism: The Political Evolution of Modern Democracies*. Routledge, 2019. 205 p.
195. Hasan R. *The Apple of Knowledge: Introducing the Philosophical Scientific Method and Pure Empirical Essential Reasoning*. Russell Hasan, 2014. 431 p.
196. Henrich J. *The Secret of Our Success : How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*. Princeton University Press, 2017. 464 p.
197. Inglehart R. F. *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press, 2018. 288 p.
198. Jenkins D. (2011). The Lockean constitution: Separation of powers and the limits of prerogative. *McGill Law Journal*. №3 (56), 545–586.
199. Kakkar P. *The Illusion Called Democracy. The Enemy at Home: It is time you believed everything I have to say*. Publishing Mongers, 2024. 263 p.
200. Kim J., Fallon K. M. The Political Sociology of Democracy: From Measurement to Rights. *The New Handbook of Political Sociology*. Cambridge, 2020. P. 538–563.
201. Knight J., Johnson J. *The Priority of Democracy: Political Consequences of Pragmatism*. Princeton University Press, 2011. 334 p.
202. Knorr Cetina K. 2010. The Epistemics of Information: A Logic of Knowledge Consumption. *Journal of Consumer Culture*. 10 (2): 1-31.

203. Laclau E. Democracy and the Question of Power. *Constellations*. 2001. Vol. 8. № 1. P. 3–14.
204. Ladyman J. *Understanding Philosophy of Science*. Routledge, 2001. 304 p.
205. Lafont C. *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. OUP Oxford, 2019. 288 p.
206. Lash S. *Critique of Information*. SAGE Publications Ltd, 2002. 248 p.
207. Lash S. *Intensive Culture: Social Theory, Religion & Contemporary Capitalism*. SAGE Publications Ltd, 2010. 256 p.
208. Lash S., Featherstone M. *Recognition and Difference: Politics, Identity, Multiculture*. SAGE Publications Ltd, 2002. 282 p.
209. Latour B. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Harvard University Press, 2004. 320 p.
210. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, 2007. 301 p.
211. Latour B. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Harvard University Press, 1988. 288 p.
212. Latour B. *War of the Worlds: What about Peace?* Prickly Paradigm Press, 2002. 64 p.
213. Laudan L. *Science and Relativism: Some Key Controversies in the Philosophy of Science*. University of Chicago Press, 1994. 194 p.
214. Le Bon G. *Psychology of Crowds*. SPARKLING BOOKS LTD, 2022. 224 p.
215. Lefort C. *Democracy and Political Theory*; tr. by D. Macey. Cambridge: Polity Press, 1988. 295 p.
216. Liu C. *Substance and method: studies in Philosophy of science*. World Scientific Pub Co Inc, 2016. 548 p.
217. Lloyd M. *Judith Butler: From Norms to Politics*. Polity, 2013. 302 p.
218. Lopez-Rabatel L., Sintomer Y. *Sortition and Democracy: History, Tools, Theories*. Imprint Academic, 2020. 618 p.

219. Lovejoy A. O. *The Great Chain of Being: A Study of The History of An Idea*. Harvard University Press, 1976. 382 p.
220. Lovett A. *Democratic Failures and the Ethics of Democracy*. University of Pennsylvania Press, 2024. 412 p.
221. Luhmann N., King M. *Trust and Power*. Polity, 2017. 264 p.
222. Lummis C. D. *Radical Democracy*. Cornell University Press, 2016. 198 p.
223. Macedo S. *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. Oxford University Press, 1999. 289 p.
224. Maffesoli M. *Le temps des tribus: Le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*. Paris : Méridiens Klincksieck, 1988. 226 p.
225. Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. Pantianos Classics, 1952. 278 p.
226. Martin J. *Chantal Mouffe: Hegemony, Radical Democracy, and the Political*. Routledge, 2013. 249 p.
227. McQuire S. *The Media City: Media, Architecture and Urban Space*. SAGE Publications Ltd, 2008. 239 p.
228. Meerloo J. A. M. *Delusion and Mass Delusion*. Echo Point Books & Media, 2022. 179 p.
229. Mellor P. A, Shilling C. *Sociology of the Sacred: Religion, Embodiment and Social Change*. SAGE Publications Ltd, 2014. 206 p.
230. Mennitti P. *The Illusion of Democracy: A More Accurate History of the Modern United States*. B071KHYM4Y, 2017. 338 p.
231. Meyer T. *The Theory of Social Democracy*. Polity, 2013. 290 p.
232. Montell A. *The Age of Magical Overthinking: Notes on Modern Irrationality*. Atria/One Signal Publishers, 2024. 268 p.
233. Morris I. *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton University Press, 2013. 400 p.
234. Moscovici S. *La Machine à faire des Dieux*. Paris : FAYARD, 1988. 492 p.

235. Mouffe C. *The Democratic Paradox*. Verso, 2020. 158 p.
236. Mouffe C. *The Return of the Political*. Verso, 2020. 172 p.
237. Muirhead R., Rosenblum N. L. *A Lot of People Are Saying: The New Conspiracism and the Assault on Democracy*. Princeton University Press, 2020. 216 p.
238. Nancy J.-L., Engelmann P. *Democracy and Community*; Trans. W. Hoban. Cambridge: Polity Press, 2019. 120 p.
239. Nava M. *Changing Cultures: Feminism, Youth and Consumerism*. SAGE Publications Ltd, 1992. 256 p.
240. Newhart M. *Understanding Research Methods*. Routledge, 2017. 352 p.
241. Nilsen E. *Democracy From Then to Now: From the First Democratic Thoughts in Ancient Greece to Democracy Throughout the World Today*. Independently published, 2022. 130 p.
242. North D. C., Wallis J. J., & Weingast B. R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press, 345 p.
243. O'Connor C., Weatherall J. O. *The Misinformation Age: How False Beliefs Spread*. Yale University Press, 2019. 279 p.
244. Offield K. C. *The Modern Control of Information*. B0BXR7FGW3, 2023. 283 p.
245. O'Flynn I. *Deliberative Democracy (Key Concepts in Political Theory)*. Polity, 2021. 174 p.
246. Pane T. *The Power To Control: How The Elite Conspire Against You*. B081TQZ2NN, 2019. 71 p.
247. Panizza F. *Populism and the Mirror of Democracy*. Verso, 2005. 363 p.
248. Parsons T. *Social Structure & Person*. Free Press, 2010. 390 p.
249. Peirce Ch. S. *Pragmatism As a Principle and Method of Right Thinking: The 1903 Harvard Lectures on Pragmatism*. State University of New York Press, 1997. 326 p.

250. Pfadenhauer M., Knoblauch H. *Social Constructivism as Paradigm?: The Legacy of The Social Construction of Reality*. Routledge, 2018. 353 p.
251. Pieterse J. N. *Development Theory: Deconstructions/Reconstructions*. SAGE Publications Ltd, 2001. 208 p.
252. Polany M. *Personal Knowledge: Towards a Post-critical Philosophy*. Routledge & Kegan Paul PLC, 1962. 442 p.
253. Putnam H. *Mind, Language and Reality*. Philosophical Papers, Vol. 2, Cambridge University Press, 1975. 457 p.
254. Putnam H. *Realism and Reason*. Philosophical Papers. Volume 3. Cambridge University Press, 2008. 332 p.
255. Putnam H. *Realism with a Human Face*. Cambridge, MA : Harvard University Press 1990. 347 p.
256. Putnam H. *Representation and Reality*. MIT Press, 1988. 136 p.
257. Putnam H. *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays*. Harvard University Press, 2004. 204 p.
258. Putnam H. *The Many Faces of Realism: The Paul Carus. Lectures*. LaSalle, Illinois: Open Court, 1987. 98 p.
259. Putnam H. *Vernunft, Wahrheit und Geschichte*. Frankfurt a. M., 1982. 293 s.
260. Putnam H. *Words and Life*. Harvard University Press, 1995. 608 p.
261. Quine W. V. O. *Word and Object*. Martino Fine Books, 2013. 312 p.
262. Räber M. *Knowing Democracy – A Pragmatist Account of the Epistemic Dimension in Democratic Politics*. Springer, 2020. 379 p.
263. Reisoglu S. *Losing Social Intellect: The core reason behind the troubles in Free Market Economy and Democracy*. B0CRLDSKP5, 2024. 228 p.
264. Richardson H. *Democratic Autonomy: Public Reasoning about the Ends of Policy*. Oxford University Press, 2003. 328 p.
265. Richardson M. *The Experience of Culture*. SAGE Publications Ltd, 2001. 192 p.

266. Riker W. H. *Liberalism Against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. Waveland Press, 1988. 336 p.
267. Robertson R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications Ltd, 1992. 224 p.
268. Robertson R., Turner B. S. *Talcott Parsons: Theorist of Modernity*. SAGE Publications Ltd, 1991. 272 p.
269. Rodrik D. *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States, and Democracy Can't Coexist*. OUP Oxford, 2012. 369 p.
270. Rojek C., Turner B. S. *Society and Culture: Scarcity and Solidarity*. SAGE Publications Ltd, 2001. 272 p.
271. Rosenfeld M., Arato A. *Habermas on Law and Democracy: Critical Exchanges*. University of California Press, 2023. 689 p.
272. Rosenfeld S. *Democracy and Truth: A Short History*. University of Pennsylvania Press, 2018. 222 p.
273. Rothbard M. *The Progressive Era*. Ludwig von Mises Institute, 2017. 604 p.
274. Savransky M. Problematizing the Problematic. *Theory, Culture & Society*, 38 (2). 2021. P. 3–23.
275. Sheldon J. *INDIVIDUTOPIA: A novel set in a neoliberal dystopia*. Rebel Books, 2019. 238 p.
276. Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Sublime Books, 2015. 637 p.
277. Shaw D. *Deplorable Politics: Propaganda for the Brainwashed*. Canyon Sands, 2023. 204 p.
278. Shuifa H., & Hu J. (2008). The Concept of Democracy. *Frontiers of Philosophy in China*, 3 (4), 622–632. URL : <http://www.jstor.org/stable/40343902>.
279. Simoneschi N. *Media, Populism, and the Fate of Democracy: Who control the World?* B0CY2YDX6K, 2024. 134 p.

280. Singer B. J. *Pragmatism, Rights, and Democracy*. Fordham University Press, 2018. 212 p.
281. Sorokin P. *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*. Routledge, 2017. 750 p.
282. Stonebridge L. *We Are Free to Change the World: Hannah Arendt's Lessons in Love and Disobedience*. Vintage Digital, 2024. 292 p.
283. Talisse R. B. *Democracy and Moral Conflict*. Cambridge University Press, 2009. 217 p.
284. Tarde G. *L'opinion et la Foule*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. 224 p.
285. Tarizzo D. *Political Grammars: The Unconscious Foundations of Modern Democracy*. Stanford University Press, 2021. 266 p.
286. Taylor A. *Democracy May Not Exist, but We'll Miss It When It's Gone*. Metropolitan Books, 2019. 365 p.
287. Taylor C., Nanz P., Taylor M. B. *Reconstructing Democracy: How Citizens Are Building from the Ground Up*. Harvard University Press, 2020. 106 p.
288. Todorov T. *The Inner Enemies of Democracy*. Polity, 2014. 206 p.
289. Toulmin S. E. *The Uses of Argument*. Cambridge University Press, 2003. 262 p.
290. Trinkaus Z. L. *Epistemic Authority: A Theory of Trust, Authority, and Autonomy in Belief*. Oxford University Press, 2015. 296 p.
291. Trotter W. *Instincts of the Herd in Peace and War*. Cosimo Classics, 2005. 268 p.
292. Tseëlon E. *The Masque of Femininity: The Presentation of Woman in Everyday Life*. SAGE Publications Ltd, 1995. 160 p.
293. Tucker A. *Democracy Against Liberalism: Its Rise and Fall*. Polity, 2020. 200 p.
294. Turner S. *Liberal Democracy 3.0: Civil Society in an Age of Experts*. SAGE Publications Ltd, 2003. 164 p.

295. Turner B. S. *Theories of Modernity and Postmodernity*. SAGE Publications Ltd, 1990. 192 p.
296. Urbinati N. *Democracy Disfigured: Opinion, Truth, and the People*. Harvard University Press, 2014. 318 p.
297. Urbinati N. *Me the People: How Populism Transforms Democracy*. Harvard University Press, 2019. 268 p.
298. Urbinati N. *Representative Democracy: Principles and Genealogy*. University of Chicago Press, 2008. 344 p.
299. Virilio P. *La machine de vision*. Paris : GALILEE, 1988. 172 p.
300. Wagner P. *A History and Theory of the Social Sciences: Not All That Is Solid Melts into Air*. SAGE Publications Ltd, 2001. 208 p.
301. Wagner P. *Theorizing modernity. Inescapability and attainability in social theory* [Text] / P. Wagner. London: Sage, 2001. 158 p.
302. Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Dover Publications, 2012. 125 p.
303. Weimann G. *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges* [Text] / G. Weimann. Washington: United States Institute of Peace, 2006. 256 p.
304. Wenman M. *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation*. Cambridge University Press, 2013. 353 p.
305. Werner G. *Judith Butler, Michel Foucault, and the Theology of Freedom*. Routledge, 2023. 248 p.
306. Wernick A. *Promotional Culture: Advertising, Ideology and Symbolic Expression*. SAGE Publications Ltd, 1991. 224 p.
307. Why are Most People Cowards? | Obedience and the Rise of Authoritarianism. URL. : <https://www.youtube.com/watch?v=zOJLGpfnX34>.
308. Why democracy is still the best form of government | Alex Tan | TEDxChristchurch. URL. : <https://www.youtube.com/watch?v=LR2SIWRMrtA>.

309. Wilson R. *Global local: cultural production and transnational imaginary* [Text] / R. Wilson, W. Dissanayake. Durham: Duke University Press, 1996. 408 p.

310. Worsthorne P. *Democracy Needs Aristocracy*. Harper Perennial, 2010. 160 p.